

UNIVERSITETET I OSLO

Institutt for arkeologi, konservering og
historie

“Nasjonenes Kristus” og jødene

En analyse av
antisemittismens omfang i
Polen, 1919-1939

Masteroppgave i historie

Lars Lien
Høsten 2007

Takk til:

Først og fremst vil jeg takke min enestående veileder Einhart Lorentz. Jeg vil også takke min kone Sigrun Vedø Lien for både tålmodighet og korrekturlesning, min sønn Erik for å minne meg på at observasjon av pinner, søppelbiler, gravemaskiner og traktorer er et godt fritidsalternativ til ”mentale tidsreiser” i mellomkrigstidens Polen, og Eriks besteforeldre, onkler og tanter for barnepass i innspurten av prosjektet. Jeg ønsker også å takke mitt polske alibi, Ewa Mork, for oversettelser og generelle begrepsavklaringer, Ivan Silden for kartdesign, Arne Meyer Vedø-Hansen og Tora Kristine Vedø-Hansen for korrekturlesning. En generell takk til Petter Gunerius Haug, Alexander Hagen, Olav Bogen, Astrid Dypvik, Tore Engelsen Espedal, Linda Aasvangen, og Bård Larsen for både faglig og ikke-faglig inspirasjon. Sist, men ikke minst vil jeg takke alle ansatte ved Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteters stilling i Norge.

Lars Lien, 3. november 2007

Innhold

Kapittel 1	Innledning .....s. 1
	Gjeldende teori ..... s. 1
	Tema og problemstilling ..... s. 4
	Avgrensning..... s. 7
	Oppgavens struktur ..... s. 7
	Metodiske utfordringer ..... s. 9
	Litteratur ..... s. 10
	Antisemittisme ..... s. 12
 Kapittel 2	 Bakgrunnskapittel: brudd og kontinuitet – nasjonalisme, pluralisme og antipluralisme fra 1795 til 1918 ..... s. 15
	Polsk nasjonalisme og samfunnsutvikling 1795-1918 ..... s.15
	Fra shtetl til modernitet – assimilasjon, sionisme og sosialisme .....s. 26
	Oppsummering ..... s. 29
 Kapittel 3	 Pogromene og minoritetsavtalen – den konstitusjonelle æra, 1918-1921 ..... s. 31
	Geografisk konsolidering og politisk (ut)manøvrering .....s. 31
	En minoritet i ingenmannsland – pogromene i Lwów og Pińsk ..... s. 33
	Minoritetsavtalen ..... s. 38
	Oppsummering ..... s. 45

Kapittel 4	Objektiv antisemittisme? – politisk og økonomisk utvikling, 1919-1935 .....s. 46
	Politisk utvikling i den andre republikk, 1919-1935 ..... s. 46
	Økonomisk utvikling, 1919-1935 ..... s. 49
	Jødernes posisjon innenfor polsk økonomi ..... s. 51
	Hva kan man betrakte som polsk økonomis akilleshæl? ... s. 60
	Oppsummering ..... s. 62
 Kapittel 5	 Den katolske kirke i Polen – forholdet mellom kultur og modernitet ..... s. 64
	Vatikanet og jødene ..... s. 64
	Den polsk-katolske kirke og moderniteten ..... s. 65
	Oppsummering .....s. 74
 Kapittel 6	 <i>Endecja</i> og student- og ungdomsorganisasjonene, 1920-1935 ..... s. 76
	Utviklingen innen intelligentsiaen fra 1860-årene til
	Den andre polske republikk ..... s. 76
	Antisemittisk student- og ungdomskultur som
	politisk virkemiddel ..... s. 77
	Oppsummering ..... s. 88

Kapittel 7	Radikaliseringen av den offentlige antisemittismen, 1935-1939 .....s. 90
	Nye antijødiske voldsaksjoner og pogromer, 1935-1937 ..... s. 90
	Guds lekegrind? – Kirken som den nasjonale samvittighet ..... s. 93
	<i>Sanacja</i> åpner Pandoras eske ..... s. 98
	I hvilken grad er det mulig å påvise at antisemittismen i Polen var et massefenomen? – bonden og det moderne .. s. 106
	Oppsummering ..... s. 111
Kapittel 8	Konklusjon ..... s. 114
	Litteraturliste ..... s. 120
	Forkortelser ..... s. 129
Kart:	Polen fra 1600-tallet til 1914 ..... s. 16
	Polens ekspansjon fra 1914-1921 ..... s. 31
	Preussen, Kongresspolen, Kresy og Galicja ... s. 56
Bilder:	Bildene på side 91 er hentet fra: Einhart Lorenz og Izabela A. Dahl, ”Polen og Øst-Europa i mellomkrigstiden”, i Trond Berg Eriksen, Håkon Harket og Einhart Lorenz, <i>Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag</i> , N.W Damm & Søn AS, Oslo, 2005.

Kapittel 1

Innledning

Etter første verdenskrig gjenvant Polen sin selvstendighet etter at de polske områdene hadde vært underlagt fremmed styre siden 1795. Det nye Polen ble bygd på ruinene av gamle riker som Russland, Tyskland og Østerrike. Historikeren Eric Hobsbawm har beskrevet disse rikene som ”prisons of nations”, da de områdene de hadde underlagt seg var utpreget multinasjonale.¹ I likhet med de øvrige landene i Øst-Europa utgjorde Polen en nasjon med store minoritetsgrupper, og sto etter første verdenskrig overfor et veiskille som skulle definere hvorvidt Den andre polske republikk skulle være ”et samvelde av mange nasjonaliteter” eller ”et Polen for polakker”.² De polske jødene sto sentralt i det nasjonale veiskillet, og har i ettertid blitt et stridsspørsmål i faglitteraturen.

Gjeldende teori

Historikerne Ezra Mendelsohn og Antony Polonsky har begge påpekt eksistensen av to leire innenfor faglitteraturen når det kommer til behandlingen av polsk-jødiske relasjoner i perioden 1919–1939. Leirene er av Mendelsohn betegnet med svært belastende navn, da han refererer til den ”jødiske leiren” og den ”polske leiren”, mens Polonsky har foretrukket ”pessimistene” og ”optimistene”.³ Selv om Mendelsohn påpeker at det finnes jødiske historikere som tilhører den ”polske leiren” og omvendt, så vil jeg benytte meg av Polonskys definisjon, selv om det i høyeste grad kan diskuteres hvorvidt den er nøytral. I følge Mendelsohn hevder ”pessimistene” at mellomkrigstidens Polen var et ekstremt antisemittisk land, til og med et unikt tilfelle av antisemittisme. De mener at den polsk-jødiske minoriteten på 1920- og 1930-tallet var i alarmerende forfall i forhold til at både det polske regimet og den polske befolkningen i løpet av 30-årene var i krig mot sin jødiske minoritet. Mendelsohn sier videre at man spesielt ved lesning av eldre

---

¹ E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*, Cambridge University Press, U.K 1992, s. 133.

² Yisrael Gutman, ”Polish Antisemitism Between the Wars: An Overview”, i Yisrael Gutman m.fl., *The Jews of Poland between Two World Wars*, University Press of New England, USA 1989, s. 100.

³ Ezra Mendelsohn, ”Interwar Poland: good for the Jews or bad for the Jews?”, i Michael R. Marrus, *The Nazi Holocaust. Bnd. 5*, Mecler Westport, London 1989, s. 249 og Antony Polonsky, ”Antisemitism In Poland: The Current State of Historical Research”, i Michael Brown (Ed.), *Approaches to Antisemitism. Context and Curriculum*, The American Jewish Committee and The international Center for University Teaching of Jewish Civilization, New York/Jerusalem 1994, s. 290.

østeuropeisk faglitteratur på feltet får inntrykk av at jødenes liv i Polen var et mareritt med daglige pogromer og et stadig forfall. Nyere litteratur innenfor denne leiren er mer moderat, men grunnholdningene er de samme. I tillegg til historikere av nyere dato som Paweł Korzec⁴ og Emanuel Melzer⁵, utpeker Mendelsohn den amerikanske sosiologen Celia S. Hellers bok *On the Edge of Destruction*⁶ som banebrytende innenfor denne sjangeren. Boken er obligatorisk lesning i mange kurs som tar for seg jødisk historie i USA. I følge Mendelsohn uttrykker Heller at hun mener at mellomkrigstidens Polen var et katastrofeområde for jødene, og at årene fra 1919 til 1939 var et varsel for det kommende Holocaust. Polakkene dyttet jødene ”to the edge of destruction”, og nazistene, med støtte av polakkene, eliminerte dem.⁷

Tilnærmingene uttrykt av Heller og ”pessimistene” har blitt utfordret av en rekke fagpersoner fra ”optimistene”. I denne sammenhengen trekker Mendelsohn frem historikere som Jerzy Tomaszewski, Władysław T. Bartoszewski, men det mest fremtredende eksempelet er historikeren Joseph Marcus.⁸ Marcus hevder at blant ”pessimistenes” mange synder, er deres overdrivelse av den polsk-jødiske minoritetens økonomiske forfall den verste, og han hevder videre at de er forblindet av sionistisk ideologi. I følge Marcus var ikke de polske jødene fattige, og selv sent på 30-tallet var den jødiske middelklassen i en mer komfortabel økonomisk situasjon enn de fleste polakker. Polske forsøk på å boikotte jødisk virksomhet var, etter Marcus’ syn, ineffektive. Det virkelige problemet var i følge Marcus polsk fattigdom og jødisk overbefolkning. Han mener videre at de polske jødene var fattige fordi de levde i et fattig og underutviklet land, og at diskrimineringen kun bidro marginalt til deres fattigdom.⁹

Mendelsohn trekker frem historikeren Norman Davies som et uttrykk for ”optimistenes” ståsted i sin skarpeste og mest ekstreme versjon.¹⁰ Davies insisterer på at de forhold jødene levde under er beskrevet utenfor konteksten av polsk-jødiske relasjoner, at det ”jødiske spørsmål” var

---

⁴ Paweł Korzec, ”Antisemitism in Poland as an Intellectual, Social, and Political Movement”, i Joshua A. Fishman (Ed.), *Studies on Polish Jewry 1919-1939. The Interplay of Social, Economic and Political Factors of a Minority for its Existence*, YIVO Institute for Jewish Research, New York, 1974.

⁵ Emanuel Melzer, ”Anti-Semitism in the Last Years of the Second Polish Republic”, i Gutman, Yisrael m.fl., *The Jews of Poland between Two World Wars*, University Press of New England, USA 1989.

⁶ Celia S. Heller, *On the Edge of Destruction. Jews of Poland Between the Two World Wars*, Colombia University Press, New York, 1977.

⁷ Mendelsohn, ”Interwar Poland: good for the Jews or bad for the Jews?”, 1989, s. 249-250.

⁸ Joseph Marcus, *Social and Political History of the Jews in Poland 1919-1939*, Mouton Publishers, Berlin 1983.

⁹ Mendelsohn, ”Interwar Poland: good for the Jews or bad for the Jews?”, 1989, s. 250.

¹⁰ Ibid., s. 251.

vanskelig å behandle hovedsakelig på grunn av den enestående demografiske eksplosjonen, og at de påståtte fattige kår som preget det jødiske samfunn er betydelig overdrevet.¹¹

Den kritikk som har rast mot deler av Davies forfatterskap kan se ut til å ha fremprovosert en mer ukjent og radikal variant av betegnelsen ”pessimistene” og ”optimistene” hos Davies, og det er tydelig at han anser seg selv som den moderate i debatten. I forordet til den polske oversettelsen av Davies’ verk *God’s Playground* [*Boże Igrzysko*]¹² fra 1982, betegner han sine kritikere som ”ekstremnasjonalistiske amerikanske jøder” og ”den polske nasjonalistleiren som også inkluderer det mer radikale førkrigs-*Endecja*”.¹³ Et eksempel på Davies’ mest fremtredende kritikere er historikeren Lucy S. Dawidowicz. Enhver som har kjennskap til Dawidowicz forfatterskap, vil nok være enig i at Davies er alene om å forstå Dawidowicz som en ”ekstremnasjonalistisk amerikansk jøde”. Likefullt er Dawidowicz kritikk av Davies’ verk hardtslående. Dawidowicz hevder at *God’s Playground* er et verdiløst produkt som ikke tjener til annet enn forsvar av polakkene, og legger til at Davies’ største prestasjon er at han har lyktes med å fjerne antisemittismen fra polsk historie.¹⁴

Davies’ respons på kritikken er imidlertid forvirrende for enhver som har befattet seg med *God’s Playground*: ”Jeg mener at polsk-jødiske spørsmål kan forstås best ved å innta en kritisk holdning til begge involverte parter krav og samtidig betrakte problemene i det splittede samfunn i førkrigs-Polen som felles erfaringer og felles motsetninger”.¹⁵ Denne ytringen fra Davies står i skarp kontrast til hans behandling av den jødiske minoriteten i mellomkrigstiden i *God’s Playground*, der han tydeligvis mener at jødernes kulturelle kreativitet er et bevis på at situasjonen ikke var så desperat som ”ekstremnasjonalistiske” jøder hevder. Davies oppsummerer jødernes situasjon ved å hevde at ”(a)nyone who has seen the remarkable record which have been collected in YIVO’s¹⁶ postwar headquarters in New York, [...] cannot fail to note the essential dynamism of Polish Jewry at this juncture. All was not well; but neither was it unrelieved gloom”.¹⁷ Davies har rett i forhold til at mellomkrigstidens jødiske samfunn fremstår som svært kreativt, men at kreativiteten skal fungere som bevis på jødisk frihet og pluralisme i et polskdominert samfunn i sin helhet er problematisk.

---

¹¹ Ibid.

¹² Norman Davies, *Boże Igrzysko. Historia Polski Vol. II*, Oxford University Press, New York, 2005.

¹³ Ibid., s. 11.

¹⁴ Ibid., s. 13.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ *Yidischer Visnshaftlekher Institut* [Det jødiske vitenskapelige institutt] ble grunnlagt i Wilno i 1925, og er i dag en av de største senterne for jødisk kultur. YIVO’s arkiver ble flyttet til USA etter krigen.

¹⁷ Norman Davies, *God’s Playground. A History of Poland Vol. II, 1795 to the Present*, Oxford University Press, New York, 2005, s. 303.

Som påpekt av Mendelsohn, skapte både svarte amerikanere og svarte sørafrikanere sin egen kultur under slaveriet og apartheid.¹⁸

At *God's Playground* ble kåret til århundrets bok i Polen gjør ikke problemet mindre. Verket ble etter 1990 innført som obligatorisk pensum både ved videregående opplæring og på universitetene i Polen, og har i tillegg en bred leserkrets, både i og utenfor Polen.¹⁹ Selv om Davies selv påpeker at *God's Playground* er en "anti-nationalist and non-ideological survey, with a strong emphasis on the primacy of culture"²⁰, så er verket mer å regne som en utførlig behandling av "polakkenes historie" enn "Polens historie". I så måte har Dawidowicz rett når hun hevder at *God's Playground* er et resultat av historisk underslag.²¹ Det faktum at Davies' verk er opphøyet til kanon innenfor polsk historie, og dermed har dannet konsensus, er i lys av polsk-jødiske relasjoner problematisk.

Tema og problemstilling

Tema for denne oppgaven er polakkenes holdning til den jødiske minoriteten i Polen i perioden 1919–1939. Tradisjonelt har antisemittismen i Polen blitt forklart gjennom det økonomiske uføret landet havnet i etter Den første verdenskrig og spesielt har det vært fokusert på den internasjonale økonomiske krisen som oppstod på slutten av 1920-tallet. Ideen var at jødene hadde monopol innenfor handelsvirksomheten, og måtte derfor drives ut av handelsrelaterte profesjoner for å gi plass til etniske polakker. En teori som har til hensikt å forklare, og i noen tilfeller rettferdiggjøre, hat, ekskludering og utarming av jødene gjennom sosioøkonomiske relasjoner, impliserer en forståelse av at hvis Polen hadde vært i en bedre økonomisk situasjon, så ville også jødenes situasjon vært bedre.

Fokuset på den økonomiske og politiske utviklingen i Polen, og da spesielt i 1930-årene, har ført til at antisemittismen i Polen ofte har blitt satt i sammenheng med det vi betrakter som den moderne antisemittismen. Denne teorien har blitt forsterket av den radikaliseringen man kan observere innen den polske antisemittismen etter Hitlers maktovertakelse i Tyskland i 1933, da det blir hevdet at rasebiologisk antisemittisme fikk aksept i Polen på bakgrunn av utviklingen i

---

¹⁸ Mendelsohn, "Interwar Poland: good for the Jews or bad for the Jews?", 1989, s. 255.

¹⁹ Norman Davies, *Heart of Europe. The Past in Poland's Present*, Oxford University Press, Oxford/New York, 2001, s. 429.

²⁰ Ibid.

²¹ Davies (ovr. Ewa Mork), *Boże Igrzysko. Historia Polski Vol. II*, 2005, s. 13.

Tyskland. En slik teori overser langt på vei jødernes nesten tusen år lange historie innenfor de polske områdene, og deres innvirkning på den polske kulturen.

Min tese er at etnosentriske og xenofobiske holdninger ikke kan forklares gjennom økonomiske og sosioøkonomiske relasjoner alene, da jeg anser at det var jødene som symbol, eller rettere sagt "jøden" som objekt, i den polske kulturen som var den fremste eksponenten for den antisemittiske ideologien. Jeg ønsker derfor å se nærmere på hvorvidt antisemittismen i Polen i mellomkrigstiden var et utbredt fenomen i den polske befolkningen generelt, eller et ledd i en politikk med mål om å "nasjonalisere" polsk økonomi for å komme ut av den økonomiske krisen.

Et problem med å ensidig forbinde den polske antisemittismen med økonomiske forhold er at man blir forblindet av den økonomiske krisen som preget store deler av Den andre polske republikks levetid. Jeg betrakter det derfor som en vanlig feiltagelse blant historikere å legge den jødiske befolkningens sosioøkonomiske posisjon til grunn for antisemittismens økende popularitet i Polen i mellomkrigstiden. Jeg vil hevde at hvis jødernes overrepresentasjon innenfor handel er å betrakte som et "faktum" og et "meningsfylt" grunnlag for antisemittiske holdninger, måtte jødene først bli utkrystallisert som fienden før det i det hele tatt var hensiktsmessig å benytte antisemittismen som et virkemiddel i den politiske hverdagen.

For å komme nærmere et svar på hvorvidt den polske antisemittismen var et massefenomen har jeg valgt å se på nærmere de institusjoner jeg vil hevde dannet grunnlaget for polsk selvforståelse og verdensbilde: polsk politikk, nasjonalismen og katolisismen.

Som nevnt innledningsvis, så måtte polakkene etter Polens gjenfødelse avgjøre hvorvidt Polen skulle være et "samvelde av nasjonaliteter" eller et "Polen for polakker". Selv om polsk politikk gikk i mange retninger innenfor den nye republikken var det sosialisten og krigshelten Józef Piłsudskis²² føderalistiske statsteori og høyresidens ideolog, Roman Dmowski²³, etniske nasjonsteori og den polsk-katolske kirken som skulle dominere i forhold til å definere hva man skulle forstå som Polen. I

---

²² Józef Piłsudski (1867-1935) ble etter opprettelsen av Den andre polske republikk selve symbolet på den polske frigjøringskampen, og høstet enorm popularitet i Polen frem til sin død i 1935. Piłsudskis meritter besto av opprettelsen av det polske sosialistpartiet PPS i 1892, leder av den polske armeen under Den første verdenskrig og under de territorielle krigene som fulgte i perioden 1918-1921, midlertidig statsoverhode fra 1918-1922, Polens ubestridte leder frem til sin død etter hans militærkupp i 1926 hvor han innehadde statsministertittelen i perioden 1926-1928 og i 1930.

²³ Roman Dmowski (1864-1939) var nasjonalistene på høyresidens ubestridte leder og ideolog fra 1890-årene frem til sin død i 1939. Dmowski grunnla nasjonalistpartiet *Endecja* i 1898, og partiet var dominerende i forhold til antisemittisk og nasjonalistisk politikk frem til Den andre verdenskrig. Dmowski var sentral under fredsforhandlingene i 1919, og dannet en koalisjonsregjering med bondepartiet *Piast* og Kristendemokratene i 1923.

hvilken grad er det rimelig å hevde at Den andre republikk var et segregert samfunn hvor sosial og kulturell identitet var bestemt etter etnisk og religiøs tilhørighet?

I forlengelse av ovennevnte spørsmål står den polske nasjonalismen sentralt. Den polske nasjonalismen gjennomgikk en helt spesiell utvikling, i og med at de polske nasjonalistene på høyden av den nasjonalistiske æra på 1800-tallet ikke hadde noen egentlig geografisk nasjon å vise til.²⁴ Mangelen på en geografisk enhet førte til at polske nasjonalister tidlig på 1800-tallet rettet fokuset mot det enkelte individs ”åndelige” forståelse av Polen, mer enn konstruksjonen av kollektive særtrekk ved nasjonen som vi kjenner fra andre nasjonalismer. I denne perioden oppstod det derfor et unikt tilfelle av polsk-jødiske relasjoner, da jødene ble inkludert i nasjonalistenes idéverden. Ideen var at bare nok personer trodde på Polen så ville nasjonen gjenoppstå. Den fremtidsoptimisme og pluralisme som preget nasjonalromantikerne tidlig på 1800-tallet forsumet i takt med de nederlag nasjonalistene opplevde i løpet av 123 år under fremmed styre.

I 1919 var det ikke lenger bare duket for nasjonale svermerier, men politisk virkelighet. På bakgrunn av Dmowskis etniske nasjonsteori ble nasjonalismen først og fremst høyresidens verktøy i det nye Polen. Gjennom Dmowskis antipluralistiske og antisemittiske doktriner ble hans parti *Endecja* et offentlig talerør for hat og ekskludering i den nye nasjonen. I hvilken grad fikk partiet aksept innen polsk politikk og den øvrige befolkningen generelt?

En annen interessant side ved *Endecja* var det faktum at ved definering av den sanne polakk satte de likhetstegn mellom katolikk og polakk. Den største kulturbærende institusjonen i Polen, som gjennom sin misjonsideologi og universalisme i utgangspunktet skulle virke samlende på alle som ønsket å motta dens budskap, var den polsk-katolske kirke. Katolisismen har dominert den polske kulturen siden den ble innført i Polen i 966, og til tross for de utfordringer som Polen som nasjon har stått ovenfor, så har katolisismen stått som det fremste symbol i forhold til kontinuiteten innenfor polsk kultur. Kirkens holdninger overfor jødene har tradisjonelt blitt betegnet som antijudaisme, og kjennetegnes gjennom religiøs kritikk mer enn moderne og verdslige kriterier som for eksempel økonomi og politikk. Likevel, i lys av *Endecjas* definisjon av den sanne polakk, i hvilken grad ble populære myter om jødene som oppstod utenfor kirken brakt inn i den katolske antisemittiske ideologien?

---

²⁴ Det polsk-litauiske samveldet ble i 1795 delt mellom Russland, Østerrike og Tyskland (nærmere bestemt Preussen frem til Tysklands samling i 1871).

Avgrensning

Selv om antisemittiske holdninger var fremtredende i de polske områdene også før Den første verdenskrig, spesielt fra 1880-årene, fremstår perioden 1919–1939 som hensiktsmessig i forhold til valg av tidsperiode. I denne korte og turbulente perioden med selvstendighet hadde polakkene en egen konstitusjon og politisk frihet for første gang på 123 år. Som følge av den nyvunne selvstendigheten sto den nye republikken i denne perioden til ansvar for store minoritetsgrupper, deriblant jødene. Den nasjonale stemningen som fra midten av 1800-tallet ble intensivert, skulle i mellomkrigstiden bli realisert som identitetsskapende kraft i det polske samfunnet. Et gjenfødt Polen skulle etableres, og dens medlemmer defineres.

I og med at denne oppgaven dreier seg om antisemittismen i Polen, og ikke om jødenes egentlige liv innenfor republikken, har jeg vært nødt til begrense beskrivelsene av det jødiske samfunnet. Det vil si at jødisk kulturliv, politisk virksomhet og religion i liten grad er omtalt annet enn der det er nødvendig for å forklare hvordan disse faktorene har innvirkning på polsk-jødiske relasjoner.

Det samme gjelder for bredden innen polsk politikk. Den politiske interessen og aktiviteten i Polen etter frigjøringen fra delingsmaktene var enorm og mangeartet både blant polakkene og minoritetsgruppene i form av bevegelser, partier, fraksjoner, koalisjoner, ungdomsavdelinger, militære fløyer, fagforeninger og kooperativer. Denne oppgaven gir ikke rom for å gå i detalj i forhold til alle aspekter innenfor polsk politikk, og jeg har derfor valgt å begrense meg til hovedaktørene innen polsk politikk i perioden. Det vil i hovedsak si *Sanacja* og *Endecja*, og i mindre grad det polske sosialistpartiet *Polska Partia Socjalistyczna* (heretter omtalt som PPS), det jødiske sosialistpartiet *Bund*, det polske bondepartiet *Piast*, bondekoalisjonen *Stronnictwo Ludowe* (heretter omtalt som SL) og minoritetsblokken som i hovedsak ble representert av ukrainske, tyske og jødiske representanter.

Oppgavens struktur

Det som vil være overliggende tema i hele min oppgave er hvorvidt antisemittismen i Polen var et resultat av en antijødisk kultur, eller om det er mulig å påvise ”objektive” årsaker til antisemittismen i perioden 1919–1939.

I mitt bakgrunnskapittel (kapittel 2) ønsker jeg å vise to parallelle utviklingslinjer innen polsk historie frem til 1918. Den ene er utviklingen innen den nasjonale bevegelse i Polen fra 1800-tallet

og frem til opprettelsen av Polen i 1918. Her ønsker jeg primært å vise at de krisene de polske områdene gjennomgikk, spesielt i 1831, 1864 og 1890-årene, fikk store konsekvenser i forhold til polsk-jødiske relasjoner etter opprettelsen av Den andre polske republikk. Den andre utviklingslinjen er jødenes reaksjon og svar på utviklingen innenfor de polske områdene i samme periode.

I kapittel 3 ønsker jeg å vise den umiddelbare forverringen av polsk-jødiske relasjoner som de territorielle krigene i perioden 1918–1921 ledet til, og vil her legge vekt på forholdet mellom beskyldningene om antijødiske voldsaksjoner og minoritetsavtalen. I denne sammenhengen vil jeg se nærmere på debatten som har utspilt seg i forhold til hvorvidt beskyldningene om pogromer var reelle eller om de kun var et resultat av at jødene kom i skuddlinjen under de territorielle krigene, og knytte dette opp mot jødisk presse og jødiske organisasjoner utenfor Polen. Jeg ønsker også å se nærmere på om det var jødenes lobbyvirksomhet under utarbeidelsen av minoritetsavtalen som la press på fredsforhandlerne i forhold til å forlange at Polen måtte underskrive en minoritetsavtale, eller om det var beskyldningene om pogromer som var utløsende faktor.

Antisemittismen i Polen under Den andre republikk har tradisjonelt blitt beskrevet ut fra økonomiske forhold, og derfor fått den ”vitenskapliggjorte” betegnelsen ”økonomisk antisemittisme”. Kapittel 4 er viet den økonomiske situasjonen i Polen 1919–1935 i den hensikt å se i hvilken grad man kan påvise noen objektive årsaker til den polske antisemittismen. Her vil jeg først se nærmere på den politiske utviklingen i sammenheng med de økonomiske utfordringene, for så og se hvorvidt jødene kan ses som en ”objektiv” årsak til polakkenes økonomiske problemer i perioden.

Antisemittismen innenfor den polsk-katolske kirke har etter Den andre verdenskrig langt på vei vært et oversett tema i forhold til mellomkrigstiden, og har ofte vært avfeid som tradisjonell kristen antijudaisme. På begynnelsen av 1990-tallet tok fokuset på den polsk-katolske kirkes rolle i mellomkrigstiden en ny vending. I lys av nyere forskning vil jeg i kapittel 5 se nærmere på den polsk-katolske kirkens forhold til moderniteten, for å se om kirken ensidig kan ses som en antimoderne og konservativ institusjon, og derfor utenfor rammen av det vi forstår som det sekulære innholdet i den moderne antisemittismen. Her vil jeg i hovedsak fokusere på uttalelser fra Vatikanet, det katolske lederskapet og den katolske pressen i Polen, i form av aviser og tidsskrifter og hyrdebrev.

Ungdoms- og studentorganisasjonene har innen deler av faglitteraturen blitt betegnet som et arnested for antisemittisme i Polen. I kapittel 6 vil jeg se nærmere på forholdet mellom *Endecja* og ungdoms- og studentorganisasjonene i Polen i perioden 1920–1935 og hvilken betydning denne

konstellasjonen fikk i forhold til utbredelsen av antisemittisk tankegods i det polske samfunnet generelt.

Perioden 1935–1939 har innen store deler av faglitteraturen hos både ”pessimistene” og ”optimistene” blitt beskrevet som en radikaliseringsperiode i forhold til antisemittiske holdninger. Det det derimot er uenighet om, er årsakene til radikaliseringen i denne perioden. Mange har sett utviklingen etter Hitlers maktovertakelse i Tyskland i 1933 som den sentrale årsaken, men det finnes også fagpersoner som anser radikaliseringen som hovedsakelig et indre anliggende. Jeg ønsker derfor i kapittel 7 å se nærmere på hvorvidt radikaliseringsprosessen etter 1935 var et resultat av utviklingen i Tyskland eller om den var et resultat av indre polske anliggender. Jeg vil her se på hvorvidt det er mulig å spore en kontinuitet og bredde i perioden 1919–1935 i forhold til antisemittiske holdninger som er med på forklare radikaliseringen etter 1935.

I siste kapittel vil jeg oppsummere og konkludere i forhold til problemstillingen.

Metodiske utfordringer

Siden dette er en litteraturbasert oppgave, er den største metodiske utfordringen bruken av kilder i litteraturen. Kildene består hovedsakelig av utdrag fra bøker, aviser, referater fra taler og møter, memoarer og artikler som i utgangspunktet er skrevet på polsk, og i noen tilfeller jiddisk og hebraisk. Dette er språk jeg ikke behersker, og da jeg ikke har mulighet til å sjekke originalkildene har jeg vært nødt til å sette min lit til andre- og tredjehåndskilder oversatt til engelsk.

I og med at jeg benytter meg av kilder som i utgangspunktet er oversatt fra originalspråket til engelsk har jeg valgt å ikke oversette sitater, da man ved oversettelse til norsk ytterligere står i fare for å forskyve meningsinnholdet fra originalkilden. Der det er har vært mulig har jeg i tillegg sitert den samme kilden fra mer enn én forfatter. Dette har imidlertid vært en utfordring da mange av forfatterne, i likhet med meg selv, ofte siterer den samme oversettelsen.

En annen metodisk utfordring har vært vekslingen mellom realhistoriske og idéhistoriske betraktninger. I en oppgave hvor begreper som ”antisemittisme”, ”nasjonalisme” og ”katolisisme” står sentralt, har et forsøk på å kartlegge mentaliteten innenfor den polske idéverdenen vært strengt nødvendig. Begreper av denne art fordrer en abstraksjon som har til hensikt å fremstå som en verdensanskuelse og et livssyn. Ved å se på det politiske, religiøse eller filosofiske vokabularet over en periode får man tilgang på periodens forestillingsverden. Spesielt i forhold til den polsk-katolske

kirkes mentale univers har det vært fruktbart å sammenligne artikler, aviser og tidsskrifter i håp om å få tilgang til det skiftende begrepsinnholdet.

Som det fremkommer av den gjeldende teorien er det faglige uenigheter innenfor mitt tema. Selv om dette i utgangspunktet er en litteraturbasert oppgave, har jeg til tider vært nødt til å vinkle oppgaven i en historiografisk retning, ved at jeg fortløpende gjør oppmerksom på faglige uenigheter der jeg anser det som nødvendig.

Litteratur

Sentrale verker i min oppgave har vært bøker som tar for seg Polen i perioden 1919–1939 i sin helhet. Her utpeker seg Hellers *On the Edge of Destruction*²⁵ fra 1977, Marcus' *Social and Political History of the Jews in Poland 1919-1939*²⁶ fra 1983, Davies' *God's Playground*²⁷ fra 1982 og *Heart of Europe*²⁸ fra 1984, Richard C. Lukas *The Forgotten Holocaust*²⁹ fra 1986 og Peter D. Stachuras *Poland 1918-1945*³⁰ fra 2004. Det faktum at jeg betegner disse verkene som sentrale, er ikke nødvendigvis identisk med at jeg betrakter dem som de viktigste i forhold til innsikt i tematikken. De er først og fremst sentrale fordi de har bidratt til å danne et utgangspunkt for en rekke artikler, og fordi de viser en utviklingslinje innenfor historiografien.

Heller og Marcus er som vist i gjeldende teori sentrale i forhold til defineringen av "pessimistene" og "optimistene", og har spesielt i lys av Mendelsohns artikkel *Interwar Poland: Good for the Jews or Bad for The Jews?*³¹ dannet utgangspunkt for en rekke artikler som har bidratt til debatten. Davies og Stachura skriver ikke om polsk-jødiske relasjoner spesielt i noen av de ovennevnte verkene, men om polsk historie generelt. I forhold til polsk-jødiske relasjoner er de likevel sentrale, da de viser en utviklingslinje som langt på vei bryter med "pessimistenes" og "optimistenes" utgangspunkt. Der "pessimistene" og "optimistene" først og fremst har diskutert i hvilken grad polsk antisemittisme bidro til utarmingen av jødene i perioden 1919–1939, har historikere som Davies, Lucas og Stachura skrevet antisemittismen ut av polsk historie.

---

²⁵ Heller, *On the Edge of Destruction.*, 1977.

²⁶ Marcus, *Social and Political History of the Jews in Poland 1919-1939*, 1983.

²⁷ Davies, *God's Playground. A History of Poland Vol. II, 1795 to the Present*, 2005.

²⁸ Davies, *Heart of Europe. The Past in Poland's Present*, 2001.

²⁹ Richard C. Lukas, *The Forgotten Holocaust: The Poles under German Occupation, 1939-1944*, University Press of Kentucky, 1986.

³⁰ Peter D. Stachura, *Poland 1918-1945. An Interpretive and Documentary History of the Second Republic*, Routledge, London and New York, 2004.

³¹ Mendelsohn, "Interwar Poland: good for the Jews or bad for the Jews?", 1989.

Det finnes en rekke artikkelsamlinger og historiske tidsskrifter som har vært uunnværlige i forhold til balansering av den ovennevnte polariseringen og revisjonismen. Her ønsker jeg spesielt å trekke frem artikkelsamlinger av historikere og redaktører som Yisrael Gutmans' *The Jews of Poland between Two World Wars*³² fra 1989, Herbert A. Strauss' *Hostages of Modernization*³³ fra 1993 og Robert Blobaums *Antisemitism and its Opponents in Modern Poland*³⁴ fra 2005. Den omfattende bokserien *Polin* har også vært svært viktig for mitt arbeid. Spesielt har nummer åtte, Antony Polonsky, Ezra Mendelsohn og Jerzy Tomaszewskis *Polin. Studies in Polish Jewry Vol. 8, Jews in Independent Poland 1918-1939*³⁵ vært viktig, men jeg har også benyttet meg av en rekke andre utgaver. Av historiske tidsskrifter som har vært viktige for min oppgave vil jeg nevne *Journal of Contemporary History*, *Journal of British Institute of International Affairs*, *Simon Dubnow Institute Yearbook*, *Slavic Review*, *The Slavic and East European Journal*, *Modern Judaism*, *The American Historical Review* og *Political Science Quarterly*.

I forhold til å få tilgang til den polsk-katolske presse i mellomkrigstiden har Ronald Modras' *The Catholic church and antisemitism: Poland, 1933-1939*³⁶ fra 1994, Joanna Beata Michlics *Poland's Threatening other*³⁷ fra 2006 og Anna Landau-Czajkas artikkel *Image of the Jew in the Catholic Press*³⁸ fra 1994 stått helt sentralt. I denne sammenheng har jeg i hovedsak benyttet meg av tidsskriftene *Pro Christo* og *Przegląd Katolicki* samt dagsavisen *Mały Dziennik*, og i mindre grad tidsskriftene *Kultura* og *Przegląd Powszechny*.

Avslutningsvis ønsker jeg å poengtere nødvendigheten av å benytte realhistoriske verker i forhold til økonomi. Med bakgrunn i det økonomiske argumentet i forhold til antisemittismen i Polen i mellomkrigstiden, har det vært problematisk å forholde seg til litteratur som tar for seg polsk-jødiske sosioøkonomiske forhold alene, da det er problematisk å avgjøre hvorvidt de er tendensiøse. Som komparativt grunnlag har litteratur som tar for seg den økonomiske situasjonen i Polen i mellomkrigstiden på generell basis vært til uvurderlig hjelp. I denne sammenhengen vil jeg

---

³² Yisrael Gutman (Ed.), *The Jews of Poland between Two World Wars*, University Press of New England, USA 1989.

³³ Herbert A. Strauss (Ed.), *Hostages of Modernization Bind 2*, Walter de Gruyter, Berlin 1993.

³⁴ Robert Blobaum (Ed.), *Antisemitism and its Opponents in Modern Poland*, Cornell University, 2005.

³⁵ Antony Polonsky, Ezra Mendelsohn og Jerzy Tomaszewski (red.) *Polin. Studies in Polish Jewry Vol. 8, Jews in Independent Poland 1918-1939*, The Littman Library of Jewish Civilization, 2004.

³⁶ Ronald Modras, *The Catholic church and antisemitism: Poland, 1933-1939*, Published for the Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism (SICSA), The Hebrew University of Jerusalem by Harwood Academic Publishers, Amsterdam, 1994.

³⁷ Joanna Beata Michlic, *Poland's Threatening other*, Nebraska University Press, USA, 2006.

³⁸ Anna Landau-Czajka, "Image of the Jew in the Catholic Press", i Antony Polonsky, Ezra Mendelsohn og Jerzy Tomaszewski (red.) *Polin. Studies in Polish Jewry Vol. 8, Jews in Independent Poland 1918-1939*, The Littman Library of Jewish Civilization, 2004.

trekke frem historikeren J. Taylors *The Economic Development of Poland 1919-1950*³⁹ fra 1953, sosiologene David Lanes og George Kolankiewicz' *social Groups in Polish Society*⁴⁰ fra 1973, og historikeren Nikolaus Wolfs *Local Comparative Advantage*⁴¹ fra 2006.

Begrepsavklaring – antisemittisme

Det finnes ingen allmenn definisjon av begrepet "antisemittisme", men likevel finnes det innen forskningen noen grunnleggende momenter som beskriver fenomenet. Selve begrepet "antisemittisme" ble popularisert av politikeren og skribenten Wilhelm Marr i 1879, og således er begrepet å regne som en anakronisme da det svært ofte blir brukt om alle former for antipati mot jødene helt tilbake til antikken.⁴² I mitt tilfelle er det mest interessant å beskrive skillet mellom den tradisjonelle kristne antisemittismen, ofte referert til som antijudaismen, og den "moderne" antisemittismen som oppsto på midten av 1800-tallet.

Den kristne antijudaismen har sin opprinnelse i religiøs kritikk, hvor jødene ble offer for stereotype fordommer. Jødene ble kollektivt anklaget for å ha myrdet Jesus, forgiftet brønner, spredt sykdommer (som for eksempel pesten), utført offer ved hjelp av kristenmannsblod (ofte gikk beskyldningene ut på at de primært ønsket blod fra kristne barn) og at de sto i ledtog med djevelen. Likevel åpnet kirken for en mulighet for frelse innenfor den kristne teologien, ved at man anså at jødene kunne integreres i samfunnet ved hjelp av dåpen.

Neologismen "antisemittisme" var hentet fra den komparative filologien, som hadde satt merkelappen "semittisk" som en samlebetegnelse på språkene hebraisk, arabisk og armensk. I forhold til begrepet "moderne antisemittisme" advarer Hannah Arendt mot å se dette som nok en manifestasjon av det "evige hatet".⁴³ Arendt dro en skarp skillelinje mellom middelalderens antijudaisme og den "moderne antisemittisme". Den moderne antisemittismen så i følge Arendt dagens lys ved nasjonsstatens fødsel. Det forestilte fellesskapet som nasjonalstaten utgjorde, gjorde at man så med nye øyne på den sosiale rollen jødene utgjorde innenfor rammen av det nasjonale.

---

³⁹ J. Taylor, *The Economic Development of Poland 1919-1950*, Cornell University Press, New York, 1953.

⁴⁰ David Lane & George Kolankiewicz, *social Groups in Polish Society*, Macmillan Press Ltd., London/New York, 1973.

⁴¹ Nikolaus Wolf, *Local Comparative Advantage: Agriculture and Economic Development in Poland 1870-1970*, Diskussionsbeiträge des Fachbereichs Wirtschaftswissenschaft der Freien Universität Berlin, 2006.

⁴² Yehuda Bauer, "In Search of a Definition of Antisemitism", i Michael Brown (Ed.), *Approaches to Antisemitism. Context and Curriculum*, The American Jewish Committee and The international Center for University Teaching of Jewish Civilization, New York/Jerusalem 1994, s. 10.

⁴³ Shulamit Volkov, *Germans Jews and antisemites: Trials in Emancipation*, Cambridge University Press, New York, 2006, s. 71.

Jødene på 1800-tallet levde derfor i et spenningsforhold med sine omgivelser og sin egen kollektive identitet. Dette spenningsforholdet ble av ikke-jødene definert som det ”jødiske spørsmål”.

De sekulære ”moderne” antisemittene tok derfor avstand fra det de anså som den kristne antijudaismens primitive argumentasjon, og forsøkte å begrunne sin egen antipati mot jødene gjennom tilsynelatende rasjonelle vitenskapelige disipliner som raseforskning, antropologi og biologi. Dette medførte at den moderne formen for antisemittisme var basert på en rasebiologisk ideologi, fundert delvis i nasjonalismen og delvis i genetikken.⁴⁴ I ”etnisk rene” nasjonalstater var det ikke plass til jødene, og var derfor til forskjell fra den kristne antijudaismen motstander av muligheten for assimilasjon. Jødene ble identifisert med alt som kunne forbindes med ”det moderne”, og de ble beskyldt for å være parasitter som hadde til hensikt å suge all kraft ut av vertsnasjonen. Jødene kunne derfor representere for eksempel kapitalismen, liberalismen, parlamentarismen, kommunismen, seksualisering, kvinnefrigjøring og psykoanalyse på samme tid, alt etter som hvor man ønsket å ramme dem. For å lykkes med å sette jødene i sammenheng med ”det moderne” var antisemittene avhengige av det filosofen Theodor W. Adorno kaller den ”mobile fordømmen”.⁴⁵

Jeg vil imidlertid sette spørsmålstegn ved hvorvidt man kan operere med et definitivt brudd mellom antijudaismen og den moderne antisemittismen. Historikeren Shulamit Volkov har i sammenheng med antisemittismens mobilitet sagt at ”ulike historiske situasjoner krever ulike definisjoner”.⁴⁶ Et interessant eksempel på Volkovs påstand får man hvis man sammenligner den katolske kirke i Tyskland og i Polen, i sammenheng med nasjonalismen etter Tysklands samling i 1871 og Polens gjenopprettelse i 1918 og deres forhold til liberalismen.

Det både den katolske kirke i Tyskland og i Polen hadde til felles, var at de anså liberalistisk tankegods som samfunnsfiendtlig og som et uttrykk for den ”internasjonale jødedommen”. Liberalismens fremgang var for katolikkene synonymt med økt motstand mot den katolske kirken og økt sekularisering. Et annet fellestrekk var at de i behandlingen av et moderne fenomen som liberalismen var at de begge mobiliserte tradisjonelt antijudaistisk tankegods i sin retorikk.

Den katolske kirken i Tyskland var i 1870-årene i en presset situasjon, og i håp om å få størst mulig oppslutning om kirken gjenopplivet kirken gamle myter om jødene, som for eksempel

---

⁴⁴ Bauer, ”In Search of a Definition of Antisemitism”, 1994, s. 10.

⁴⁵ Theodor W. Adorno, *The Authoritarian Personality*, Wiley Publishers, New York 1960, s. 610.

⁴⁶ Øyvind Kopperud, *Den kosmopolitiske Juif*, Masteroppgave i historie, ved institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo, 2005, fotnote 36, s. 11.

rituallmord.⁴⁷ Otto von Bismarcks (1815–1898) ønske om å styrke det nasjonale fellesskapet etter Tysklands samling, førte blant annet til at han samarbeidet med de liberale og lanserte sin *Kulturkampf*. Kampanjen var særlig sterk på 1870-tallet, og det overordnede målet var å bringe kirken under statlig kontroll. Bismarcks samarbeid med de liberale førte til at katolske aviser i Tyskland så Bismarcks kulturkamp og det de anså som jødernes kamp mot kristendommen som to sider av samme sak. For den katolske kirke i Tyskland ble nasjonalismen derfor ikke bare en kamp mot jødene, men også en kamp mot religionen.⁴⁸

Den katolske kirke i Polen i 1918 stilte med helt andre forutsetninger i forhold til nasjonale spørsmål. Som vi senere skal se var det katolske og det nasjonale identisk for nasjonalistene i Polen. De liberales ”forjødning” av samfunnet ble ansett som en samfunnsfiende fra begge leire, da den polske nasjonalismen fremmet nasjonalisering av polsk økonomi og økonomisk proteksjonisme. I lys av teorien om at antisemittismen i Polen i hovedsak var økonomisk, fordrer symbiosen mellom nasjonalismen og den polsk-katolske kirkens antiliberale tankegods noen interessante spørsmål: med bakgrunn i fokuset på økonomi, er antisemittismen i Polen i mellomkrigstiden primært å regne som ”moderne”? I lys av at nasjonalistene definerte en polakk som en polsktalende katolikk, hvordan forholdt nasjonalistbevegelsen seg til de rasebiologiske teoriene som karakteriserer den moderne antisemittismen? I hvilken grad man kan si at det er et klart skille mellom den polsk-katolske kirkens antijudaisme og de polske nasjonalistenes moderne antisemittisme?

---

⁴⁷ Einhart Lorenz, ”Berlin: Fremveksten av ”den moderne antisemittismen”, i Trond Berg Eriksen, Håkon Harket og Einhart Lorenz, *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag*, N.W Damm & Søn AS, Oslo 2005, s.293.

⁴⁸ Ibid, s.294-295.

Kapittel 2

Bakgrunnskapittel: brudd og kontinuitet – nasjonalisme, pluralisme og antipluralisme fra 1795 til 1918

Perioden fra 1800-tallet og frem til opprettelsen av Den andre polske republikk var en turbulent periode i polsk historie. I den grad man kan snakke om brudd i historiske formingsprosesser har delingsåret 1795, revolusjonsårene 1831 og 1864, og frigjøringsåret 1918 vært klare markører i polsk bevissthet og historieskrivning.

Det jeg ønsker med dette kapittelet er å se hvordan disse årene bidro til å forme polakkenes nasjonale bevissthet, og hvordan jødene innenfor de tidligere polske områdene forholdt seg til utviklingen i denne perioden.

Polsk nasjonalisme og samfunnsutvikling 1795–1914

Tidlig på 1800-tallet definerte europeere flest seg i forhold til lokale, religiøse og sosiale kategorier, men i tiden som fulgte frem til 1914 hadde nasjonalitet overtatt som identitet de fleste steder i Europa. På slutten av 1800-tallet var det en utbredt tanke at enhver nasjon fortjente, om ikke sin egen stat, så vidtrekkende kulturell autonomi.⁴⁹ De nasjonalistiske bevegelsene var likevel svært forskjellige, og noen nasjonalistiske bevegelser var en reaksjon på andres nasjonalisme – som forsvar eller imitasjon. Filosofen og sosialantropologen Ernest Gellner har utviklet en sosiologisk teori om nasjonalisme, hvor han betrakter utviklingen av nasjonal identitet som et svar på industrisamfunnets rotløshet og som en funksjonell tilpasning til nasjonalstaten som sosioøkonomisk enhet. I følge Gellner brøt industrialismen opp det tradisjonelle jordbrukssamfunnets lokale tilknytninger og identitet. Identitet var ikke lenger bestemt av sosiale nisjer eller uttrykt som strukturelt fastfrosne samfunnsroller. Identitet ble derfor satt i sammenheng med for eksempel språk, litteratur og historie. Dette betyr at identitet på dette tidspunktet ble satt i sammenheng med kultur i stedet for struktur.⁵⁰

---

⁴⁹ Theodore R. Weeks, "Assimilation, Nationalism, Modernization, Antisemitism. Notes on Polish-Jewish relations, 1855-1905." i Robert Blobaum (Red.), *Antisemitism and its Opponents in Modern Poland*, Cornell University, 2005, s.20.

⁵⁰ Øyvind Østerud, *Hva er nasjonalisme?*, Universitetsforlaget AS, Oslo 1997, s. 79-81.

Til tross for *Tredje mai-konstitusjonen*⁵¹, den andre nedskrevne konstitusjonen i Europa, skulle Polens skjebne bli en annen enn sitt demokratiske forbilde Frankrike. Etter at den gamle polske republikk var lagt i ruiner i 1795, befant de tidligere innbyggerne av republikken seg i en fremmed verden. Deres ufrivillige tilknytning til Russland, Preussen (senere Tyskland) og Østerrike vakte bitterhet – spesielt blant den tidligere makthavende polske adelen [*Szlachta*]. Selv om det ble gjort flere forsøk på å gjenreise en polsk stat kunne ikke det kortvarige napoleonske eller post-napoleonske diplomatiet vinne egentlig suverenitet eller samle hele det polske folk under en fane.

Verken hertugdømmet Warszawa (1807–1815) eller Kongresspolen (1815–1864) kunne ses som noe annet en autonome regioner underlagt sine respektive herskere. Dette resulterte i at polakkene i fem generasjoner opplevde politisk undertrykking. I fraværet av en polsk stat var det ikke noe spørsmål om polsk økonomi, eller separate polske sosiale strukturer. Den sosioøkonomiske utviklingen til de tidligere polske områdene ble en integrert del av russisk, prøyssisk, og østerriksk økonomi. Dette betydde at under ”okkupasjonen” var Polen kun en idé – et minne fra fortiden og et håp for fremtiden.⁵²

Selv om Øst-Europa lå tilbake for Vest-Europa i forhold til industrialisering, urbanisering og politiske rettigheter, ble det likevel gjort et betydelig arbeid i forhold til å definere nasjonalistisk ideologi og nasjonal bevissthet i flere generasjoner før 1918. Et særtrekk ved den tidlige polske nasjonalismen var at den hadde svært flytende grenser for hvem man kunne kalle en polakk, da den polske nasjonalismen i liten grad var preget av forestillingen om et etnisk eller kulturelt homogent samfunn. Etnografi, språk og folkekultur var viktig for de polske romantikerne, men ingen av disse faktorene *definerte* nasjonen.

Etter delingen av Polen konstruerte den polske intelligentsiaen en forestilling om at Polen var mer enn et geografisk område, da ”nasjon” måtte forklares uten dens nærmeste allierte ”stat”. De fjernet derfor Polen fra den materielle verden og gjenfant nasjonen på det spirituelle planet. I denne sammenhengen benyttet de seg av en teleologisk historiefilosofi, som forkynnte Polens rolle som menneskehetens frelser, noe som sørget for at nasjonal gjenfødelse var både moralsk og historisk

---

⁵¹ Tredje mai-konstitusjonen garanterte politisk likestilling for alle byboere, og plasserte bøndene under statens beskyttelse. Konstitusjonen hadde også som mål å skape et moderne lovgivende system i Polen ved å avvike det såkalte *liberum veto* – en paragraf som hadde gitt adelen uinnskrenket makt. Alle aristokratiske titler ble fjernet, men familier som hadde kjempet for Polens beste, ble gitt tittelen hertug. Kilde: <http://www.poland-embassy.si/eng/poland/history4.htm>, 25.04.2007

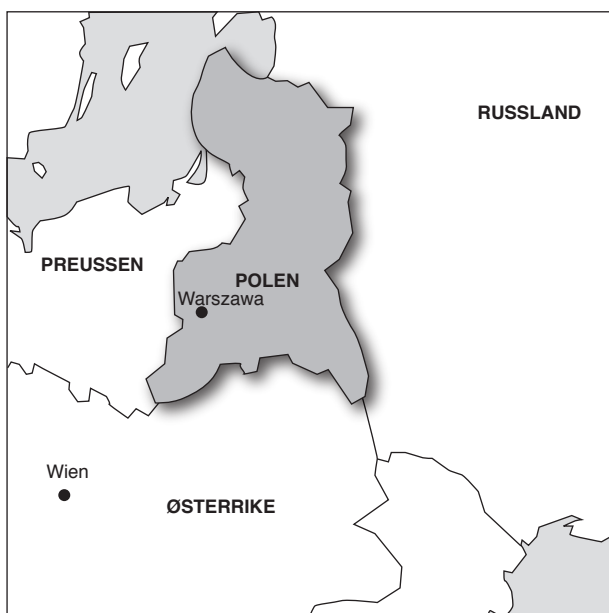
⁵² Davies, *Heart of Europe*, 2001, s. 138-139.

Polen på 1600-tallet

Den første delingen i 1772

Den andre delingen i 1793

Den tredje delingen i 1795

**Storhertugdømmet Warszawa
1807-1813**

Kongresspolen 1815-1915

uunngåelig.⁵³ ”Polen” ble forstått som en historisk aktør, en sammenhengende enhet som ikke bare kunne gjenkjennes gjennom dens individers observerbare karakteristikk. Man deltok i den polske nasjonen ved at man strebet etter å gjennomføre ”Polens” historiske oppdrag, og nasjonen ville reise seg når nok individer handlet i dens navn.

Polsk nasjonalismes fremste idé, var derfor ikke den nasjonale karakteren, men selve ”gjerningen” [*czyn*]. Polen eksisterte i hjertene til alle som anså seg selv som polakker, og ”gjerningen” impliserte både en handlingsplan og en identitet, treffende uttrykt gjennom slagordet: ”for our freedom and yours” [”*Z naszą i waszą wolność*”].⁵⁴ Dette verdensbildet gav polske nasjonalister en måte å uttrykke ”nasjon” uten ”stat”, og videre ga det håp om nasjonal gjenfødelse.

I overgangen til 1800-tallet var Frankrike Polens allierte, og de polske legionene kjempet på Napoleons side i Italia i 1797 for å støtte hans kamp mot Østerrike. I årene 1806–1807 vant Napoleon over både Østerrike, Preussen og Russland, og under forhandlingene i Tilsit ble hertugdømmet Warszawa opprettet. Hertugdømmet fikk sin egen konstitusjon, en polsk regjering og *Code Napoléon* [franskmennenes sivile kode]⁵⁵ ble etablert, og bøndene ble gitt personlig frihet. Polens skjebne ble likevel forseglet ved Napoleons tilbaketrekning fra Russland i 1812, og etter at Napoleon også tapte slaget i Leipzig i 1813 ble deler av hertugdømmet sammen med Poznań tilbakeført til Preussen. Restene av hertugdømmet ble til Kongresspolen under Tsar Alexander I (1777–1825) som tok tittelen konge.

Kongresspolen fungerte som et samlingspunkt for det polsknasjonale håpet i en periode på femten år. Området hadde arvet mange av de institusjoner som tidligere hadde tilhørt hertugdømmet Warszawa, som armeen og sin egen polske administrasjon. I tillegg ble Universitetet i Warszawa etablert i 1816, Erkebispedømmet Warszawa i 1818 og Den polske bank i 1821. Disse institusjonene ga håp i forhold til å konsolidere grunnlaget for en moderne nasjonalstat. Det skulle likevel vise seg at autoritetene i St. Petersburg hadde andre ideer. Tsar Nicholas I (1796–1855) var ukomfortabel med sin rolle som konstitusjonell konge av Polen, og han var svært mistenksom ovenfor sine polske

---

⁵³ Brian Porter, *When nationalism began to hate : imagining modern politics in nineteenth-century Poland*, Oxford University Press, New York 2000, s. 16.

⁵⁴ Ibid., s. 18-22.

⁵⁵ Lovene, som den dag i dag bærer navnet *Code Napoléon*, var inspirert av menneskerettighetserklæringen fra 1789, og inneholdt de juridiske rammene for økonomisk og samfunnsmessig virksomhet, avtalerett, personlig frihet, ekteskapsinngåelse og skilsmisse, familierett, og lov om arv. Avskaffelsen av rojalistenes føydale privilegiesamfunn ble fastslått en gang for alle. Blant annet ble privat eiendomsrett som et ukrenkelig prinsipp helt sentralt, og det samme ble religionsfrihet. Tom Holberg, *The Civil Code: an Overview*, http://www.napoleon-series.org/research/government/c_code.html, 30.03.2007.

undersåtter. Han overtok derfor Kongresspolens politistyrker, hæren og domstolen, og viste dermed at den polske konstitusjonen var kraftløs. Dette førte til at polakkene i november 1830 fryktet for sin fremtid, og en krig mellom den polske og russiske armé, kalt Novemberoppstanden, var et faktum. Novemberoppstanden gav Nicholas den muligheten han trengte for å få kontroll over Kongresspolen. Da den russiske armeen invaderte Kongresspolen i februar 1831, var det samtidig slutten på den konstitusjonelle æra.⁵⁶

Under og etter Novemberoppstanden i 1830–31 oppsto det et retorisk rammeverk innenfor den polske nasjonale bevegelsen som ofte blir referert til som ”messianisme”.⁵⁷ Den type nasjonalisme som ble utviklet, gav de polske intellektuelle et vokabular som tillot dem å snakke om den polske nasjonen til tross for nederlaget i 1831. Kampen for Polen, som allerede var uttrykt som kampen for menneskeheten, ble videre rettferdiggjort gjennom religiøs terminologi. Kampen for uavhengighet ble kampen for det hellige Polen, da Polen nå ble beskrevet som ”nasjonenes Kristus”. På samme måte som Kristus var blitt korsfestet for sitt budskap, tilintetgjorde den ”onde treenighet”⁵⁸ Polen, fordi de fryktet frihetens budskap. Delingen av Polen var derfor å betrakte som nasjonens tid på korset, men Polen var likevel, i følge poeten Kazimierz Brodziński (1791–1835), velsignet ved å være den første nasjonen som fikk innsyn i Guds plan.⁵⁹ Resultatet ble derfor at troen på nasjonal gjenfødelse var både politisk og religiøs på samme tid.

Den polske messianismen ble ikke sett på med blide øyne fra Vatikanet, men kirkeautoritetene kunne ikke kontrollere det språk og den idéverden messianismen genererte. Pave Gregory XVI (1765–1846) fordømte opprøret i 1831 i sin helhet, da han hevdet at polakkene var forpliktet til å underkaste seg Tsarens legitime autoritet, da det å underkaste seg hellige autoriteter var av største betydning. Messianismen skapte også problemer for den katolske kirke innenfor de polske områdene, da delingsmaktene forhindret at kirken fikk kontroll over utdannelsen til katolsk ungdom. Bakgrunnen var at delingsmaktene ønsket å fjerne alle spor av nasjonal bevissthet.⁶⁰

En målsettnng for den nasjonale bevegelsen i Polen var å ekspandere både etnisk og sosialt, for å innlemme alle som snakket nasjonalismens språk. Denne målsettingen åpnet for en slående utvikling i form av et enestående tilfelle av polsk-jødisk vennskap.

---

⁵⁶ Davies, *Heart of Europe. The Past in Poland's Present*, 2001, s. 143-145.

⁵⁷ Porter, *When nationalism began to hate*, 2000, s. 27.

⁵⁸ Denne religiøse metaforen refererer i denne sammenhengen til Russland, Preussen og Østerrike.

⁵⁹ Porter, *When nationalism began to hate*, 2000, s. 28.

⁶⁰ Modras, *The Catholic church and antisemitism: Poland, 1933-1939*, 1994, 18-19.

Når nasjonen antok form av en gjerning, ble den per definisjon også revolusjonær. Spesielt etter Novemberoppstanden ble det umulig for den nasjonale bevegelsen å snakke om tradisjonelle former for autoritet, hierarki og makt innenfor det nasjonale rammeverket, og bildet som ble tegnet av Polen som inkarnasjonen av rettferdighet, frihet og brorskap gav naturlig nok revolusjonære undertoner. Det at polsk nasjonalisme ble satt i sammenheng med revolusjonære holdninger førte også til at det nasjonale ble venstresidens redskap, og motsatt ble høyresiden ukomfortabel med de patriotiske slagordene. Høyresiden beholdt en form for polsk identitet, men de manglet et vokabular som tillot dem å uttrykke nasjonale følelser innenfor den polske offentligheten.

Rundt 1830-årene ble jødene innlemmet i den polske nasjonale debatten, da intellektuelle patrioter hevdet at den konvensjonelle krigserklæringen mot russerne hadde slått feil. Løsningen var å popularisere nasjonalismen på tvers av etnisitet og klasseskiller. Polsk nasjonalisme i perioden 1830–63 ble mer inkluderende enn den noen gang skulle bli igjen. Den holdningen de polske nasjonalistene inntok mot jødene, hadde først og fremst sammenheng med det nasjonale vokabularets uforenlighet med judofobiske holdninger. Dette betydde ikke at judofobiske holdninger forsvant blant polakkene, men det å snakke om hat og ekskludering tvang nasjonalistene til å balansere på en knivegg i forhold til den nasjonale diskursen. Man kunne fortsatt være judofob, men ikke en judofobisk nasjonalist.⁶¹ De revolusjonære og inkluderende elementene i nasjonalismen skapte også problemer i forhold til den konservative polsk-katolske kirkens tilknytning til det nasjonale. Som påpekt av historikeren Alina Cała, så påvirket konflikten mellom katolisismen, den gresk-ortodokse kirken og jødedommen utviklingen av katolisismen som en enhet, samtidig som den overlappet med en svakhet for etnosentrisme.⁶² Siden katolisismen tradisjonelt innenfor de polske områdene kulturelt var knyttet til etniske polakker, anså kirken de revolusjonære og inkluderende elementene i nasjonalromantikernes retorikk som en trussel mot kirkens mål om hegemoni.

Nasjonalromantikernes inkluderende holdning betydde likevel ikke at polsk-jødisk samarbeid var uproblematisk. Den eneste veien til polsk-jødisk samarbeid var å nedtone det ”jødiske”, det vil si å devaluere jiddisk som tungemål og bryte ut av de tradisjoner som var forbundet med de jødiske samfunn.⁶³ For de fleste jøder ble dette naturligvis en altfor høy følelsesmessig og kulturell pris å

---

⁶¹ Porter, *When nationalism began to hate*, 2000, s.37.

⁶² Alina Cała, *The Image of the Jew in Polish Folk Culture*, The Magnes Press, The Hebrew University, Jerusalem, 1995, s. 17.

⁶³ Jiddisk er et blandingsspråk som hovedsakelig består av gammeltyske ord, men har også innslag av hebraiske og slaviske elementer. Kilde: Jens Kristian Berntsen, *”Kyniske hasidim og kyniske ateister”*. *Die Neuzeit og stereotypien av*

betale for å få innpass i det polske samfunn. Likevel var de ideer den polske nasjonale bevegelse uttrykte i samsvar med *haskalah*-bevegelsen og *maskilim*-jødene tankegods, og dette var med på å frembringe en ny kategori jøder. Poloniserte jøder ble fra 1820-årene definert som ”polakker av mosaisk tro” [*Polacy wyznania mojżeszowego*].⁶⁴ Dette medførte at de jøder som var villig til å betale denne prisen måtte forholde seg til sin distinktive jødiske identitet innenfor den private sfære, da det offentlige rom var forbeholdt ”polakker”. I tillegg gjorde den overveldende katolske identiteten til den polske nasjonen det vanskelig for jødene. Selv om de var både polsktalende og ”opplyste” i forhold til religiøs praksis, var det svært vanskelig å bli godtatt som polsk.⁶⁵

Denne formen for inkluderende nasjonalisme holdt stand frem til Januaroppstanden i 1863, da tusenvis av polakker reiste seg mot den russiske okkupasjonen. Etter år med patriotiske demonstrasjoner og reformkrav brøt dialogen sammen da tsaren kun tillot overfladiske konsesjoner. På dette tidspunktet var Kongresspolen ikke lenger innehaver av noen representative institusjoner, og hadde heller ingen armé. Krigen ble derfor kjempet som en slags geriljakrig fra polakkenes side. I 1864 arresterte russerne den siste lederen for den polske motstandsbevegelsen, og en periode med militær okkupasjon og unntakstilstand begynte. Også restene av administrative autonome institusjoner ble nedlagt.

I tillegg gikk både de russiske og de tyske myndigheter i retning av offisielle nasjonalistiske doktriner. Det russiske imperiet var inspirert av panslavinismen, og anså seg selv som den naturlige lederen, frigjøreren og beskytteren til det slaviske folk. Tyskerne avskrev etter samlingen i 1871 den gamle doktrinen om at hvis man var lojal mot monarken så var dette et tilstrekkelig bevis på individets tilhørighet. De forlangte derfor at alle slaver skulle assimileres til ”sanne russere” eller ”gode germanere”.⁶⁶ Russernes intervensjon førte til at administrasjonen, domstolene og utdannelseinstitusjonene ble sterkt ”russifisert”, og at kirkens rettigheter ble innskrenket innenfor kongedømmet. Den samme utviklingen kunne man observere fra tysk hold, da Bismarcks *kulturkampf* av 1871, som i hovedsak var rettet mot tyske katolikker, også gjaldt polske katolikker i Silesia og Posnania.

---

den polske jøden, Masteroppgave i historie, ved institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo, 2006, s. 72.

⁶⁴ Porter, *When nationalism began to hate*, 2000, s. 39

⁶⁵ Weeks, ”Assimilation, Nationalism, Moderization, Antisemitism. Notes on Polish-Jewish relations, 1855-1905.” 2005, s.20.

⁶⁶ Davies, *Heart of Europe*, 2001, s. 149.

En følge av nederlaget i 1864 var at troen på den nasjonale sak forvitret, og ut av asken reiste liberalismen seg som et svar på polakkenes problemer. Perioden etter 1864 var også et gunstig tidspunkt for liberalistene. Etterspørselen etter varer fra det enorme russiske markedet, og innføringen av kapital fra utenlandske investorer, ledet til en relativt rask industrialisering innenfor kongedømmet. På begynnelsen av 1900-tallet hadde Warszawa cirka en million innbyggere, mens senteret for tekstilindustrien, Łódź, hadde en halv million. Det tyskannekterte Polen utviklet seg, mens den østerrikske delen av det gamle Polen forble tilbakeliggende i forhold til den økonomiske utviklingen. Noe av bakgrunnen til at industrien hadde en relativt rask vekst på slutten av 1800-tallet, var at myndighetene i kongedømmet i perioden før 1864 benyttet sin autonomi til å etablere industri ved å trekke til seg tekstilentreprenører fra vest. Dette gjorde de ved å friste med billige tomter, subsidier, redusert toll på import og en mulighet til å etablere seg på et stort proteksjonistisk marked.⁶⁷ Etter at den interne tollene mellom Kongresspolen og det russiske riket ble fjernet i 1851, og spesielt etter at jernbanen forbandt dette markedet med Warszawa, ledet dette til betydelig vekst innen tekstilindustrien. Verdien på industriproduksjonen i Kongresspolen økte fra elleve millioner rubler i 1850, til seks hundre millioner i 1900.⁶⁸ Denne muligheten trakk til seg spesielt mange tyske entreprenører, men i Kongresspolen sto også jødiske entreprenører fra Warszawa og Łódź for etableringen av de mest kjente polske bankene og industriselskapene. Disse entreprenørene ble symbolet på det polske borgerskapet. Likevel var den økonomiske differensieringen enorm i det jødiske samfunnene, da svært mange levde på et eksistensminimum.⁶⁹

De polske liberalistene⁷⁰ snakket ikke bare om *laissez-faire*, borgelige verdier og modernisering, men de ga også polske intellektuelle et nytt verktøy for å snakke om nasjonen og forestillingen om dens fremtid. De hevdet at hvis polakkene skulle gjenvinne sin plass blant de moderne nasjoner i Europa måtte de først forbedre sin posisjon innen handel og industri i de polske provinsene, bygge byer og jernbaner, og øke lese- og skriveferdighetene blant den polske befolkningen.⁷¹

Historikeren Brian Porter har vist hvordan liberalistenes nasjonsforståelse etter nederlaget i 1864 åpnet for at høyresiden gjenvant det nasjonale i 1880-årene. Med liberalistene forsvant det

---

⁶⁷ Wolf, *Local Comparative Advantage*, 2006, s. 13.

⁶⁸ Ibid., s. 14.

⁶⁹ Jerzy Tomaszewski, "Between the Social and the National – The Economic Situation of Polish Jewry, 1918-1939", i Dan Diner (Ed.), *Simon Dubnow Institute Yearbook*, Deutsche Verlags - Anstalt, Stuttgart München, 2002, s. 56.

⁷⁰ De polske liberalistene er også kjent under navnet "Warszawapositivistene".

⁷¹ Davies, *Heart of Europe*, 2001, s. 148-149.

revolusjonære elementet i den polske patriotismen. De vendte ryggen til idealer og ånd og ble til et etnolingvistisk samfunn, og gjennom denne handlingen bidro de til å konsolidere kulturelle grenser som hittil hadde vært flytende. Liberalistene gjorde nasjonen *konkret*.

Liberalistenes tolkning av det nasjonale var likevel ikke uproblematisk. Drømmen om uavhengighet levde videre i det polske samfunn, og liberalistene var sensitive overfor samtidens beskyldninger om at de ikke jobbet mot dette målet. Hvordan kunne Polen gjenreises uten handling? Liberalistene løste dette gjennom en liberalistisk teleologi som satte sosioøkonomiske framskritt i sammenheng med lønnsomhet og makt. De forestilte seg at uavhengigheten ville bli et resultat av vitenskapelige og historiske prosesser, og ikke gjennom vilje til handling. Nøkkelen var derfor, i følge Porter, evolusjon.⁷²

I 1890-årene hadde liberalistenes teleologiske nasjonsforståelse i likhet med nasjonalromantikernes gått ut på dato. Liberalistene var nå "de gamle", og ble utfordret av en ny generasjon av intellektuelle. De som ble født i 1860 og 1870 årene satte liberalistene ned fra tronen, og avviste den antipolitiske linjen.⁷³ For den nye generasjonen var tumultene i 1863 historie, men likevel fant de det svært vanskelig å stille seg utenfor liberalismens skygge. Både troen på vitenskapen og på folket som en organisme forble levende, men ble nå tilpasset de store idealer. De rekonstruerte derfor den liberalistiske tankegangen slik at de med letthet kunne utfordre dens passivitet. Den nye generasjonen konstruerte ikke en fremtid som kunne vise klare og uimotståelige resultater, men la frem idealer som skulle motivere nasjonen til å selv gripe inn og skape fremtiden. Dette snudde opp ned på hele verdensbildet: Liberalistene fant ikke grunnlag for sin retorikk uten å argumentere med en fremtidsvisjon, mens den nye generasjonen bare behøvde et stort ideal i samtiden.⁷⁴

Dette idealet ledet til at "de unge" i 1890-årene fant sitt uttrykk i nye politiske bevegelser. PPS ble etablert i 1892, og opererte hovedsakelig i Warszawa, Łódź og Białystok. Den nasjonale bevegelsen, anført av *Endecja*⁷⁵, ble opprettet i 1893 og hadde sine sterkeste støttespillere i de mer perifere områdene som Poznań, Wilno og Lwów. Bondebevegelsen hadde sin base i Galicja fra

---

⁷² Porter, *When nationalism began to hate*, 2000, s. 43-51.

⁷³ Gutman, "Polish Antisemitism Between the Wars: An Overview", 1989, s. 97.

⁷⁴ Porter, *When nationalism began to hate*, 2000, s. 84-93.

⁷⁵ Endecja er oppkalt etter uttalelsen N.D, som er en polsk forkortelse for "Narodowa Demokracja" [Nasjonaldemokratene]. Endecja var en politisk høyrebevegelse som ble senteret for polsk antisemittisme i første halvdel av det tjuende århundre. Kilde: <http://motlc.learningcenter.wiesenthal.org/pages/t020/t02075.html>, 13.06.2007.

1895, mens Kristendemokratene hentet hoveddelen av sine medlemmer fra det katolske proletariatet i Silesia.⁷⁶

Av disse partiene var det spesielt grunnleggerne av PPS og *Endecja*, Josef Piłsudski (1867–1935) og Roman Dmowski (1864–1939), som skulle vise seg å få størst gjennomslagskraft i forhold til polakkenes frigjøringskamp og også senere under den andre republikk. Selv om begge hadde en nasjonalistisk agenda var deres ideologiske forankring motsetningsfylt. Mens Dmowski utfylte rollen som konservativ nasjonalideolog, var Piłsudski på dette tidspunktet mer å regne som en soldat med revolusjonære visjoner enn politiker.

Dmowski forklarte den politiske utviklingen som et steg bort fra liberalismen mot politikken. Å være politisk betydde for Dmowski og hans følgesvenner å gå inn i en verden hvor de som aktive subjekter kunne skape deres egen fremtid, men hvor det å være vitenskapelig var å være begrenset av naturen.⁷⁷ Denne logikken åpnet for et langt mer ekskluderende verdensbilde enn det som var tilfellet hos både liberalistene og nasjonalromantikerne.

I denne sammenhengen ble antisemittismen et viktig instrument for nasjonalistene, og jødene ble utkrystallisert som ”de andre”.⁷⁸ Doktrinen om at det eksisterte en ”kamp for tilværelsen” spredde seg derfor som et virus blant polske nasjonalister, og banet veien for den radikale høyresiden.

Da den nye generasjonen intellektuelle begynte å sette spørsmålstegn ved de positive og progressive profetiene som betegnet romantikerne og liberalistene, ble det på slutten av 1800-tallet problematisk å forestille seg at et gjenfødt Polen skulle bli et åpent og pluralistisk samfunn. I den postliberalistiske æra ble det derfor viktig å presisere med langt større sikkerhet hvem som utgjorde det polske folk. For medlemmene av *Endecja* var det ikke lenger mulig å forutse at et slikt felleskap skulle reise seg i den historiske prosessen som resultat av assimilering og akkulturering. For *Endecjas* tilhengere var forklaringen på mangelen av et felleskap og uteblivelsen av Polens frigjøring et resultat av intrigene til en fiende innenfor nasjonen.⁷⁹

Scenen var dermed tilrettelagt for hat og ekskludering. Jødene var ikke lenger bare fremmede, men evig fremmede. Når jødene ble fjernet fra den teleologiske historiefilosofien ble de gjenfunnet i

---

⁷⁶ Davies, *Heart of Europe*, 2001, s. 152.

⁷⁷ Porter, *When nationalism began to hate*, 2000, s. 93.

⁷⁸ Ibid., s. 159.

⁷⁹ Ibid., s. 160.

den uforanderlige naturen. Avvisningen av en progressiv historisk utvikling var det siste steget inn i den nye verdenen til den radikale høyresiden – en verden fylt med hat og endeløse konflikter.⁸⁰

I følge Porter var likevel ikke hat og ekskludering nok alene. For å kunne avvise 1800-tallets nasjonale ideologier måtte *Endecja* også gi polakkene en ny identitet. Identifiseringen av det polske var enkel: de følte seg polske fordi de var en del av et nasjonalt samfunn i likhet med alle andre kollektiver i naturen. Polen måtte forsvare sin eksistens, og polakkene måtte tjene nasjonen simpelthen fordi den og de eksisterte. Dmowski lanserte i denne sammenhengen begrepet ”nasjonal egoisme”. Begrepet gav mening for individet til å handle på nasjonens vegne selv om man ikke lenger trodde nasjonen sto for noe annet enn den selv.⁸¹ Kampen for å overleve var en del av verdensordenen, ikke et middel for å oppnå bestemte mål. Det fantes ikke noe ”Endecjansk” Utopia fordi i motsetning til alle tidligere versjoner av polsk nasjonalisme, det fantes ikke noe endelig mål. Ved å avvise begreper som ”rettigheter” og ”rettferdighet” sto *Endecja* igjen med kun ett mål: alt som bringer oss nærmere politisk uavhengighet er bra, mens alt som trekker oss bort fra dette målet er mangelfullt.⁸²

Doktrinen om ”nasjonal egoisme” forsterket ytterligere jødernes rolle som fienden på innsiden. Noe slikt som ”en nasjon av nasjoner” var en selvmotsigelse i forhold til Dmowskis retorikk. I følge Dmowski var nasjonen et naturlig fenomen, et resultat av Guds inndeling av menneskene i distinkte grupperinger, med sitt språk, historie og kultur. Polen var ”Den evige nasjon”, som alltid hadde vært der og alltid ville være der, uavhengig av politiske ordninger.⁸³ Selv om jødene ikledde seg polske klær, eller til og med ble praktiserende katolikker, var dette irrelevant i forhold til *Endecjas* retorikk. Kampen for å overleve var ikke historiens drivkraft, men en del av en tidløs natur, og derfor også et permanent trekk ved menneskenaturen.⁸⁴

For medlemmene av *Endecja* kunne heller ikke jødene betraktes som en nasjon. Jødene var den evige fremmede, uten spesifikke kulturelle, religiøse eller lingvistiske trekk, med kameleonens tilpasningsdyktighet. Hvis jødene ikke kunne være polakker og heller ikke en nasjon, var de kun en

---

⁸⁰ Ibid., s. 176-179.

⁸¹ Ibid., s. 192-193.

⁸² Ibid., s. 211.

⁸³ Tone Staum, *Gud, ære og fedreland. En avhandling om nasjonalisme og katolisisme blant polske nasjonalister*, Hovedfagsoppgave i sosialantropologi, Sosialantropologisk Institutt, Universitetet i Oslo, 2002, s. 11-12

⁸⁴ Porter, *When nationalism began to hate*, 2000, s. 192.

monstrøsitet. Jødene tildelte plass innenfor *Endecjas* sfære forble en formløs og flyktig parasitt – ofte usynlig, men alltid til stede.⁸⁵

Piłsudskis politiske karriere var først og fremst preget av kampen mot russerne. Etter å ha blitt arrestert i 1887 og sendt til Sibir for sin deltakelse i sosialistorganisasjonen ”Folkets vilje”, startet han opp PPS i 1892 og var redaktør for sosialistavisen *Robotnik* [Arbeideren]. Avisens hovedagenda var sosialismen og den polske nasjonalismen. Avisen ble forbudt av de russiske myndigheter i 1900, og Piłsudski ble igjen arrestert.⁸⁶ Etter løslatelsen satt Piłsudski seg fore å bygge opp en polsk revolusjonær armé med det mål å løsrive seg fra Russland.⁸⁷

Ved opptakten til første verdenskrig var Piłsudski den ledende figuren i flere paramilitære- og geriljagruppinger, hvor alle siktet mot løsrivelse fra russerne. Etter krigsutbruddet samlet Piłsudski den 3. august 1914 en militær enhet, i håp om å frigjøre de russiskdominerte polske områdene. Målsettingen var å vekke patriotismen blant polakkene til et nasjonalt opprør mot russerne. Piłsudskis styrker okkuperte Kielce den 12. august 1914, og like etter opprettet Piłsudski Den første polske legion, hvor han selv tok kommandoen over Den 1. brigade. Han informerte også i all hemmelighet den britiske regjeringen høsten 1914 om at hans legioner aldri hadde til hensikt å slåss mot Frankrike eller Storbritannia, men kun mot Russland.⁸⁸

Sommeren 1916 forlangte Piłsudski at Trippelententen skulle garantere Polens uavhengighet, og den 5. november samme år proklamerte ententen Polens uavhengighet i håp om å kunne øke antallet polske soldater i kampen mot Russland. I etterkant av den russiske revolusjon forverret situasjonen seg ytterligere for Trippelententen. På samme tid insisterte Piłsudski på at hans menn kun skulle bli brukt i kampen mot Russland. Han innså at Trippelententen ville tape krigen, og ønsket derfor ikke å være alliert med den tapende part. Tyskerne motsatte seg dette kravet, og Piłsudski ble arrestert i juli 1917. De polske styrkene ble oppløst, og soldatene ble inkorporert i den østerriksk-ungarske armeen.⁸⁹

---

⁸⁵ Ibid., s. 228.

⁸⁶ Andrzej Garlicki, *Józef Piłsudski, 1867-1935*, Scholar Press, Aldershot England, 1995, s. 11-18.

⁸⁷ Under den russisk-japanske krigen (1904-1905) dro Piłsudski til Japan i håp om å danne en felles allianse med Japanerne. Han argumenterte for at å danne en polsk legion som bedrev geriljakrig på de tidligere polske områdene ville skape en avledning for japanernes kamp i øst. Til gjengjeld skulle japanerne forsyne den polske legionen med våpen, og forlange polsk uavhengighet under fredsforhandlingene. Japanerne var i utgangspunktet skeptiske til Piłsudskis plan, og dens endelikt kom ved hans rival Dmowskis inntreden i forhandlingene. Dmowski argumenterte for at nitti prosent av den russiske armeen fortsatt var stasjonert i Europa, og at alle revolusjonære fremstøt ville bli knust uten nåde av russerne. Ibid., 52-56.

⁸⁸ Lukowski, og Zawadzki, *A Concise History of Poland*, 2006, s. 219.

⁸⁹ Ibid., s. 219-220.

Piłsudski oppnådde likevel under sitt felttog enorm respekt og lojalitet blant sine menn, og dette forplantet seg også i det polske folk i sin helhet. Hans arrestasjon bare økte hans popularitet, da polakkene så ham som den kompromissløse lederen som var villig til å slåss mot alle delingsmaktene.

Den 8. november 1918 ble Piłsudski løslatt, da tyskerne håpet at han ville samle tropper som ville være vennligsinnede mot tyskerne. Tre dager etter, den 11. november, ble Piłsudski utnevnt til kommandant for den polske arme og fikk i oppgave å danne regjering for det uavhengige Polen.

Fra *shtetl* til modernitet – assimilasjon, sionisme og sosialisme

Perioden fra 1795 til 1918 innenfor de tidligere polske områdene satte også sitt preg på det jødiske samfunn, spesielt i de russiske områdene.

Den mest dramatiske perioden for det jødiske samfunn var utvilsomt fra 1880-årene, med bakgrunn i pogromene som pågikk innenfor de russiske områdene.⁹⁰ Mellom 1880-årene og Den første verdenskrig forlot ca 2.5 millioner jøder Øst-Europa til fordel for landene i vest. Et overveldende antall kom opprinnelig fra Tsar-Russland, hvor de fleste levde i de tidligere polske provinsene. Presset på jødene hadde blitt hardere allerede i Alexander II (1818–1881) sitt siste leveår på grunn av et stadig utvidet autokrati, i tillegg til at konservative russiske nasjonalistbevegelser kunne operere friere i forhold til undertrykking av Russlands forskjellige minoritetsgrupper. Lokalbefolkningen gjennomførte massive pogromer mot jødene, og som tider fikk bred støtte fra politiet, militæret og regjeringsrepresentanter. Vendepunktet kom likevel etter attentatet på Alexander II, da pogromene hardnet ytterligere til. Fra 1880-årene forlot et gjennomsnitt på 20.000 jøder per år Tsar-Russland til fordel for Amerika, og dette antallet fortsatte å stige. De intense pogromene som fulgte etter revolusjonen i 1905 førte til at gjennomsnittet økte til 82.000 per år i perioden 1906- 1910.⁹¹ Selv om pogromene i hovedsak foregikk innenfor den russiske delen av Kresy, satte hendelsene sine spor også i de jødiske samfunn i de polske områdene. Pogromene var et signal om en ny tid.

Forandringer innenfor det jødiske samfunn var likevel tydelig allerede tidlig på 1800-tallet. Den jødiske opplysningstiden, *Haskalah*, kom i vest til uttrykk gjennom emansipasjonen som

---

⁹⁰ Pogrom – russisk ord for ”ødeleggelse”. Kilde. Håkon Harket, ”Russland: Pogromene”, i Trond Berg Eriksen, Håkon Harket og Einhart Lorenz, *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag*, N.W Damm & Søn AS, Oslo 2005.s.269.

⁹¹ Michael R. Marrus, *The Unwanted: European Refugees in the Twentieth Century*, Oxford University Press, New York 1985, s. 28.

kompenserte for svekkelse av jødisk selvstyre og status i form av sivile rettigheter. På samme tid sto nasjonalismen sterkt i Europa, og utviklingen av nasjonale bevegelser førte til at jødene fremdeles ble oppfattet som fremmede og derfor ble de i praksis ikke reelt likestilte. Som en følge av denne situasjonen ble det reist spørsmål om ”det jødiske problem” og ”det jødiske spørsmålet” i forhold til at jødene var et folk uten eget territorium.⁹² Blant mange jøder ble sekualiseringsprosessen og assimilasjon likevel ansett som et historisk nødvendig gode.⁹³

Selv om opplysningstidens ideer ikke festet grep om Øst-Europa, fantes det likevel grupperinger som var påvirket av opplysningstidens tenkning i de tidligere polske områdene. Da polakkenes drøm om uavhengighet tidlig på 1800-tallet ble integrert i et mønster av demokratiske ideer om likhet, uavhengig av etnisitet, politisk bakgrunn eller religion, angikk også den polske nasjonalismen jødene. Spesielt de mer velstående jødene stilte seg bak ideen om et opplyst uavhengig Polen; et Polen fri for antisemittisme.

Assimilasjonsbevegelsen sprang ut fra det jødiske borgerskapet i 1820-årene, og selv om det var regionale forskjeller mellom disse bevegelsene hadde de alle et felles mål: jødisk integrasjon i en fri og demokratisk nasjon. Assimilasjonsbevegelsen ønsket religiøse reformer og angrep i denne sammenhengen Talmud som en kilde til overtro. Modernisering av Talmudstudiene var med på å legge grunnlaget for fremveksten av en moderne intelligentsia av jødiske humanister, kalt *maskilim*. I sin beundring for vesteuropeiske ideer, effektivitet og organisering, sprang *maskilim* ut av en ny klasse som hadde forretningsambisjoner utover *shtetl*'ens indre marked.⁹⁴ Derfor var det bare en vei å følge: den vestlige tilsynelatende suksess med assimilasjon og emansipasjon.⁹⁵ Til tross for deres innsats for å gjennomføre reformer helt frem til slutten av 1800-tallet, ble verken de religiøse reformene eller assimilasjon institusjonalisert blant jødene i de polske områdene på samme måte som i vest.⁹⁶

---

⁹² Vibeke Kieding, ”Neste år i Jerusalem? : sionisme blant de norske jødene i mellomkrigstiden”, Hovedoppgave i historie - Universitetet i Oslo, 2000, s. 21.

⁹³ Harket, ”Russland: Pogromene”, 2005, s. 271.

⁹⁴ Som idealtipe utgjorde *shtetl*'en en bosettingsform hvor markedet fungerte som episentret for kontakten mellom jødene og ikke-jødene i jordbruksområdene, og hvor den sosiale og kulturelle sammensetningen minimaliserte muligheten både for akulturisering og assimilasjon. Selv i en *shtetl* med et relativt stort polsk innbyggertall levde jødene kompakt, vanligvis i området rundt markedsplassen. Noe som særpreget *shtetl*'en var at dens jødiske innbyggertall i antall var stort nok til å opprettholde et nettverk av samfunnsinstitusjoner som *mikveh* (rituelt bad), *khvve kadisha* (gravlund), en rabbiner eller *moreh-horaah* (religiøs dommer). Adam Dylewski, *Where the Tailor Was a Poet*, Pascal Publishers, Poland, 2003, s. 24-25.

⁹⁵ Håkon Harket, *Jødestaten. Historien om en moderne ide*, Universitetsforlaget, Oslo 2001, s. 98-99.

⁹⁶ Heller, *On the Edge of Destruction. Jews of Poland Between the Two World Wars*, 1977, 34-35.

Også en del av Europas jøder var av den oppfatning at det eksisterte ”et jødisk spørsmål”, og svaret på spørsmålet var sionismen. Til å begynne med var sionismen mer enn en nasjonalistisk respons på de nasjonale strømningene i Europa. Siden ødeleggelsen av det andre tempel i Jerusalem i år 70, hadde lengselen etter Sion, tilbakekomsten til Israel, blitt holdt i live. Profetien var at Gud ville gi et signal om når den jødiske diasporaen ville gå mot slutten, slik at jødene nok en gang kunne samles i landet Israel. Det var med andre ord ikke drømmen om en egen stat i sin moderne karakter, men en opphevelse av diasporaen. Det samlede jødiske folket utgjorde Israel, mer enn det geografiske området.

Sionismens utvikling i øst var svært forskjellig fra den utvikling den hadde i det emansiperte vest. I øst hadde Tsar-regimet opprettholdt den sterke reguleringen av jødernes bevegelsesfrihet, men på samme tid ønsket de jødisk assimilasjon inn i det russiske samfunnet. Denne planen var sterkt selvmotsigende, da den fordret både segregasjon og assimilasjon på samme tid.⁹⁷ I Russland kom sionismen opp til overflaten i lys av forfølgelsene i 1880-årene. I første omgang var det medlemmer av den jødiske intelligentsiaen i Russland som tenkte på en egen jødisk stat. Da de erfarte at den vesteuropeiske juridiske og politiske likestillingen som assimilasjonsbevegelsen drømte om i øst ikke var egnet til å bekjempe antisemittismen, oppsto det et behov for et alternativ. Det ble en bevisstgjøring om at kilden til jødernes problemer ikke var kulturell eller sosial tilbakeliggenhet, men at de var hjemløse og fremmede samme hvor de befant seg. For å bekjempe dette problemet var verken masseassimilering eller emigrasjon løsningen, da full assimilering var umulig og emigrasjon kun ville gjøre jødene til sårbare fremmede i nok et fremmed land. Løsningen måtte bli et jødisk hjem.⁹⁸

Et alternativ til sionismen som botemiddel mot jødernes utsatte posisjon i samfunnet var sosialismen. Mange jøder arbeidet aktivt innen forskjellige revolusjonære grupperinger i Russland. Dette samarbeidet skulle vise seg kortvarig, da de russiske sosialistgrupperingene i kjølvannet av pogromene i 1881 hyllet forfølgelsene som et opprør mot jødiske utbyttere. Dette la press på de jødiske sosialistene, og de ønsket nå å fremme jødisk uavhengighet fra sine russiske undertrykkere. Jødene forsøkte også å innføre et samarbeid med PPS, men her skulle også motsetningsforholdene

---

⁹⁷ Harket, *Jødestaten. Historien om en moderne ide*, 2001, s. 94.

⁹⁸ Lloyd P. Gartner, *History of the Jews in Modern Times*, Oxford University Press, New York 2001, 249.

komme opp til overflaten, da PPS manglet forståelse for ”det jødiske spørsmålet”, samt at det ble vist antisemittiske tendenser innenfor partiet.⁹⁹

1897 skulle bli et sentralt år for de jødiske sosialistene, da stiftelsen av det jødiske sosialistpartiet *Bund* i Vilnius ble en realitet. Dette partiet skulle vise seg å utøve en viss makt frem til starten av andre verdenskrig. *Bund* bestod i oppstarten av jødiske arbeidere fra Litauen, Polen og Russland. Vilnius var på dette tidspunktet hovedsete for jødisk sosialisme, og hadde også det man kunne kalle et jødisk proletariat. *Bund* utviklet seg, takket være sin solide forankring i det jødiske proletariatet i Polen, Litauen og Russland, til en masseorganisasjon til tross for at partiet var illegalt. I tillegg bidro partiet til dannelsen av et nytt selvbylde for mange jøder i Øst-Europa. I *Bund* så også jødene en mulighet til å takle kulturelle forskjeller samtidig som de kunne bremse de nasjonalistiske stemningene. Det oppstod med andre ord med partiet en mulighet til å samarbeide med ikke-jødiske arbeidere samtidig som de bevarte den jødiske kulturen. Etter revolusjonen i 1905 tok et samarbeid med det russiske sosialdemokratiske parti til, og *Bund* samarbeidet fremfor noe annet med mensjevikene frem til 1917.¹⁰⁰

Oppsummering

Oppløsningen av det polske riket i 1795 satte dype spor i det polske samfunnet, samtidig som delingen genererte en kreativ idéverden i forhold til å utvikle en polsk selvforståelse. På bakgrunn av den integrerende formen den polske nasjonalismen tok på begynnelsen av 1800-tallet, ble også kampen for et fritt Polen støttet av deler av det jødiske samfunnet, og både under oppstanden i 1831 og 1864 deltok jøder aktivt i motstanden mot russerne. Den polske nasjonalismen var, på tross av mangelen på en stat, i utgangspunktet et sterkt uttrykk for identitet – en fellesskapsfølelse utenfor rammen av etnisitet og geografiske grenser.

Nederlagene i 1831 og 1864 oppløste sakte men sikkert det pluralistiske uttrykket den polske nasjonalismen innehadde, og ble erstattet med en antipluralistisk samfunnsforståelse. Den fremskrittvisjon både nasjonalromantikerne og liberalistene hadde fremmet, ble fra 1890-årene avvist og byttet ut med en organisk nasjonsforståelse – evig og uforanderlig. Prisen var et antipluralistisk samfunn, med klart definerte grenser på hvem som tilhørte fellesskapet. Jødene, som i utgangspunktet ble innrullert i den nasjonale selvforståelsen, ble etter nederlaget i 1864 presset ut

---

⁹⁹ Haumann, *A History of East European Jews*, 2002, s. 162-163.

¹⁰⁰ Ibid., s. 163-165.

av det nasjonale fellesskapet, og i 1890-årene ble de av den polske høyresiden, ansett som ”fienden” på innsiden.

Jødernes svar på utviklingen var mangeartet. Inspirert av emansipasjonen i vest, førte til at deler av det jødiske samfunnet forsøkte å tilpasse seg den polske kulturen gjennom assimilasjon og akkulturering. Fenomenet ble møtt med skepsis, spesielt fra høyresiden og kirken, da de tvilte på deres hensikter og oppriktighet. Ideen om emansipasjon ble derfor ikke institusjonalisert innenfor de polske områdene slik utviklingen var i vest.

Med bakgrunn i pogromene i Russland i 1880-årene vokste troen på sionismen seg sterk innenfor deler av det jødiske samfunnet, da pogromene for mange varslet et behov for en egen identitet. Sionistene ønsket å bevisstgjøre jødene om at det fantes et behov for et eget nasjonalt hjem, da erfaringene i 1880-årene viste at verken masseassimilering eller emigrasjon ville løse den betente situasjonen jødene befant seg i.

Kontrasten var derfor stor da andre jødiske grupperinger vendte seg mot sosialismen som svar på den utfordrende samfunnsutviklingen. Det jødiske sosialistpartiet *Bund* ble det fremste symbolet på en revolusjonær løsning på jødernes utsatte posisjon. Ved å utfordre klassemotsetninger og være et alternativ til nasjonalistiske grupperinger, anså medlemmene av *Bund* at jødene ville bli en naturlig del av et europeisk fellesskap.

På tross av jødernes mangeartede og iherdige forsøk på å tilpasse seg det samfunn de var en del av, så ble den nasjonale stemningen blant de etniske polakkene i forkant av Den første verdenskrig realisert som identitetsskapende kraft i det polske samfunn. Da de store imperiene sto for fall i 1918 skulle endelig den polske nasjonen få muligheten til å vise at den var moden nok til å ivareta sin skjebne.

Kapittel 3

Pogromene og minoritetsavtalen – den konstitusjonelle æra, 1918–1921

Den sovjetiske politikeren (og senere utenriksministeren) Vyacheslav Mikhailovich Molotov (1890–1986) kalte det gjenfødte Polen ”the monstrous bastard of Versailles”. Polens grenser var likevel ikke konsolidert etter fredsforhandlingene i 1919. I perioden 1918 til 1921 kjempet den polske armé i seks kriger mot ukrainere, tyskere, litauere, tsjekkere og den hardeste kampen av dem alle, mot sovjet-russerne. Konfliktene ble først løst ved freden i Riga den 18. mars 1921.¹⁰¹

I dette kapittelet ønsker jeg å se nærmere på den radikaliseringen av antisemittismen som fant sted umiddelbart etter opprettelsen av Den andre polske republikk. Før den første verdenskrig var pogromer noe man først og fremst knyttet til det russiske riket, da det kun var et fåtall hendelser som skjedde innenfor de tidligere polske områdene. De første årene av Den andre polske republikk vitner om en ny utvikling. Rapporter om en rekke pogromer nådde både den polske og internasjonale presse, men ble møtt med benektelse og protester fra polske myndigheter. Det at pogromene foregikk parallellt med de regulære krigshandlingene har skapt forvirring angående de faktiske forhold både i samtiden og i faglitteraturen. I hvilken grad er det rimelig å hevde at pogromene er isolert fra de regulære krigshandlingene?

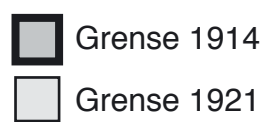
Pogromene blir ofte satt i direkte sammenheng med at Polen måtte akseptere en minoritetsavtale i forbindelse med fredsforhandlingene i 1919. I denne sammenheng har jødiske organisasjoners lobbyvirksomhet blitt ansett som hovedårsaken til at minoritetsavtalen kom i stand da de ble alarmert av pressemeldingene fra Polen. Er det rimelig å anta at jødiske organisasjoner utgjorde et så betydelig maktapparat i 1919?

Geografisk konsolidering og konstitusjonell (ut)manøvrering

På slutten av Den første verdenskrig var det til alt overmål to regjeringer som gjorde krav på Polen, ledet av Dmowski i Paris og Piłsudski i Warszawa. For å gjøre slutt på rivaliseringen mellom Dmowski og Piłsudski, overtalte den polske politikeren og konsertpianisten Ignacy Paderewski (1860–1941) dem til å slutte seg sammen for Polens beste, da begge hadde noe den andre trengte: Piłsudski hadde det fysiske Polen i sin makt, men trengte våpen fra de allierte til den nyopprettede

---

¹⁰¹ Davies, *God's Playground. A History of Poland Vol. II, 1795 to the Present*, 2005, s. 91-97.

polske armeen, noe som bare Dmowski kunne overtale de allierte til å levere.¹⁰² Utover denne overensstemmelsen var det imidlertid svært lite de hadde til felles i sin visjon for Den andre polske republikk.

Som en multietnisk og multikulturell stat måtte polakkene raskt ta for seg hvordan de skulle forholde seg til minoritetsproblematikken, og spørsmålet ble reist allerede før den første verdenskrigs slutt. Mest høylytt, men dog ikke alene, ble *Endecja* talsmann for ideen om å etablere et sterkt Polen, hvor den polsk-katolske nasjonalismen skulle danne fundamentet for en enhetlig nasjon. På den andre siden hadde man Piłsudskis leir, som ønsket å gjenskape en demokratisk versjon av det tidligere polsk-litauiske samvelde gjennom et multietnisk føderalistisk Polen.¹⁰³ I sitt første møte med de alliertes øverste ledelse i januar 1919, uttrykte Dmowski derfor et territorielt krav som stod i sterk kontrast til Piłsudskis visjon om å ekspandere østover. Dmowski konstaterte at han ikke hadde interesse av den delen av Litauen og Ukraina som tidligere hadde vært en del av Polen, da disse områdene ikke lenger hadde noen polsk majoritet.¹⁰⁴ Til tross for Dmowskis grensevisjoner, kunne det på overflaten se ut til at det var Piłsudskis føderalistiske versjon av det nye Polen som vant frem, da store områder i øst i 1921 var innlemmet i den nye republikken.

Som et resultat av at Polens grenser ble trukket østover etter de territorielle krigene, økte også andelen av minoritetsgrupper som ikke anså seg selv som etnisk polske. Disse gruppene ble heller ikke av store grupperinger av polakkene ansett i et nasjonalistisk perspektiv som polske. Spesielt i de nyervervede områdene Øst-Galicja og Kresy var etniske polakker i klart mindretall.¹⁰⁵ Likevel var polakkene representanter for den rike landeiende overklassen, noe som sovjet-russerne benyttet seg av i sin propaganda under den polsk-russiske krigen i håp om å appellere til den store andelen bønder som i antall dominerte områdene i øst.¹⁰⁶

I sin utenrikspolitiske visjon befant også Piłsudski og Dmowski seg langt fra hverandre. Fra et geopolitisk perspektiv fryktet Dmowskis *Endecja* tysk ekspansjon som en permanent trussel mot den

---

¹⁰² Mcmillan, *Paris 1919. Six months that Changed the World*, 2002, s. 213-214.

¹⁰³ Stachura, *Poland 1918-1945. An Interpretive and Documentary History of the Second Republic*, 2004, s. 79.

¹⁰⁴ Mcmillan, *Paris 1919. Six months that Changed the World*, 2002, s. 213-214.

¹⁰⁵ De jødiske samfunnene i Kresy skilte seg fra Galicja og Kongresspolen først og fremst på grunn av den historiske erfaringen fra før første verdenskrig. Etter Katarina den stores bestemmelser fra 1794 skulle all jødisk bosetting finne sted innenfor en avgrenset sone i vest, trukket opp etter det gamle polske kongedømme. Kresy strakte seg fra Litauen i nord til Svartehavet i sør, fra den polske provins i vest til Hviterussland i øst. Området ble også betegnet som Litauen-Hviterussland, eller bare Litauen, og jødene der ble også nedsettende betegnet som "litvaker". De fleste av de polske jødene befant seg på det russiske territoriet, som førte til at de av russerne ble fratatt de mest grunnleggende rettigheter. Kilde: Harket, "Russland: Pogromene", 2005, s. 269.

¹⁰⁶ Se for eksempel: Agnieszka Knyt, *The Year 1920. The war between Poland and Bolshevik Russia*, Ośrodek KARTA, Warsaw, 2005, s. 12, 34, 40.

polske nasjon og anså Tsar-Russland som et ”slavisk skjold” mot tyskerne. I tillegg utgjorde Russland et enormt marked for den polske industrien. Piłsudskis leir fryktet, i kontrast til *Endecja*, russisk ekspansjon, og ønsket derfor et samvelde av nasjoner (litauere, ukrainere, og hviterussere) under polsk overherredømme.¹⁰⁷ Selv om begge leire uttrykte en antikommunistisk holdning etter Lenins maktovertagelse i 1917, besto den anti- og pro-tyske konflikten mellom Dmowski og Piłsudski. Ved tapet av Tsar-Russland som sin nærmeste allierte så *Endecja* seg nødt til å nærme seg Frankrike som alliansepartner, og til en viss grad også Storbritannia og USA.¹⁰⁸

Selv om Piłsudski, som ble regnet som lederen av den moderate venstresiden, fungerte som midlertidig statsoverhode i perioden 1918–1922, ble den polske konstitusjonen av 17. mars 1921 utformet av ni medlemmer som var dominert av de politiske partiene på høyresiden. Høyresidens dominans skulle få konsekvenser. Høyresiden fryktet at Piłsudski ville bli valgt som president, da de foraktet hans fortid som sosialist og hans protyske holdning under Den første verdenskrig. Men mer enn noe foraktet de hans føderalistiske holdning som inkluderte minoritetsgruppene i den polske stat. På bakgrunn av Piłsudskis enorme popularitet og ekspansjonen østover anså høyresiden den føderalistiske løsningen som et nærliggende scenario. Piłsudski var den store helten under de territorielle krigene, og spesielt hadde han utmerket seg ved å slå sovjet-russerne. Piłsudski var derfor den mest sannsynlige folkevalgte kandidaten til presidentvervet. Høyresiden så seg nødt til å utforme en konstitusjon som var tilpasset deres egne politiske intensjoner. De sørget for å utforme et kraftløst presidentskap som kun hadde en representativ funksjon, til en allmektig lovgivende forsamling.

Rivaliseringen mellom Piłsudski og Dmowski viste at minoritetsproblematikken fra første stund utgjorde en sentral rolle innenfor utformingen av polsk politikk. Det ble også raskt klart at jødene skulle bli den av minoritetsgruppene som sto i sentrum av konfliktene i den konstitusjonelle perioden; tydelig uttrykt gjennom pogromene og minoritetsavtalen.

En minoritet i ingenmannsland – Pogromene i Lwów og Pińsk

”Pessimisten” Heller har påpekt at allerede i Den andre polske republikks konsolideringsfase skulle jødenes særstilling blant minoritetsgruppene bli tydelig. Heller er av den oppfatning at de polske

---

¹⁰⁷ Joseph Rothschild, “The Ideological, Political, and Economic Background of Piłsudski’s Coup D’Etat of 1926”, i *Political Science Quarterly*, Vol. 78, No.2, 1963, s. 226-227.

¹⁰⁸ Jerzy Holzer, “The Political Right in Poland, 1918-39”, i *Journal of Contemporary History*, Vol. 12, No. 3, 1977, s. 398.

jødene i utgangspunktet var positive til Polens gjenreisning, men at deres optimisme ble knust av en serie pogromer og angrep; angrep de polske myndigheter gjorde svært lite for å stoppe. Enda mindre ble gjort for å straffe de som utførte angrepene. I løpet av perioden november 1918 til januar 1919 ble det i følge Heller registrert angrep mot jøder på 106 forskjellige plasser i Polen.¹⁰⁹

Det eksisterer imidlertid kontroversielle tolkninger angående omfanget og bakgrunnen for de anti-jødiske handlingene som skal ha foregått i perioden 1918–1921. For å belyse denne kontroversen har jeg valgt å ta utgangspunkt i de konfliktene som utspilte seg i Lwów i 1918 og Pińsk i 1919.

I følge historikeren Loyd P. Gartner ble den mest grusomme pogromen utført i kjølvannet av den polsk-ukrainske krigen, etter at Lwów i 1918 ble erobret av den polske armé. Den endelige rapporten fastslo at sytti jøder ble drept, hundrevis ble skadde og mange jøders eiendommer ble ødelagt.¹¹⁰ Historikeren Alexander Victor Prusin forklarer den spente situasjonen med den skjebnesvangre beslutningen jødene i Lwów tok i forkant av pogromen. På et masse møte den 1. november 1918 bestemte en jødisk komité i Lwów seg for å innta en nøytral holdning i forhold til den polsk-ukrainske konflikten. Komiteen informerte den polske visepresidenten i byen, Marcelli Chłamtacz, og den ukrainske offiseren, major Vitovs'kyi, at de ville forbli nøytrale i konflikten, og for å beskytte det jødiske kvartalet mot angrep ville de også organisere en milit.¹¹¹ Dette ble svært dårlig mottatt blant polakkene i Lwów, og de antok at jødiske soldater og sivile i hemmelighet kjempet på ukrainernes side. I følge historikeren William W. Hagen avvæpnet de polske armeene jødiske soldater den 22. november, og et angrep mot det jødiske kvarteret ble iverksatt. Angrepet ble først stoppet med erkæring av militær unntakstilstand den 24. november. I etterkant av pogromen forklarte øyenvitner at de polske offiserene hadde gitt soldatene frihet til å ødelegge jødisk eiendom i førtiåtte timer, som belønning for seieren over ukrainerne.¹¹²

Det finnes stemmer som kritiserer historikere som Prusin, Gartner og Hagen på dette punktet ved å hevde at de pogromer jødene ble utsatt for etter Polens gjenreisning ikke er av den størrelsesorden som de viser til. ”Optimistene” Davies og Lukas hevder at pogromene ikke var

---

¹⁰⁹ Heller, *On the Edge of Destruction*. Jews of Poland Between the Two World Wars, 1977, s. 50.

¹¹⁰ Gartner, *History of the Jews in Modern Times*, 2001, s. 282.

¹¹¹ Alexander Victor Prusin, *Nationalizing a Borderland. War, Ethnicity, and Anti-Jewish violence in East-Galicia, 1914-1920*, University of Alabama Press, 2005, s. 76-77.

¹¹² Det nærmeste man kommer en polsk offisiell respons på pogromen i kildene, er et upublisert dokument fra 17. desember 1918. Med adresse til utenriksministeren, omhandler dokumentet årsakene og konsekvensene av pogromen i Lwów. Dokumentet fastslår at det ikke ble gitt noen formell ordre om å angripe jødene, men at slike handlinger på generell basis var akseptert blant soldater og offiserer i den polske hæren. Kilde: William Hagen, “The Moral Economy of Popular Violence. The Pogrom in Lwów, November 1918”, i Robert Blobaum (Red.), *Antisemitism and its Opponents in Modern Poland*, Cornell University, 2005, s. 129.

ensidig rettet mot jødene, men at de var en del av de territorielle krigene polakkene førte frem til 1921, og at jødene ble fanget i kryssilden i kamper mellom for eksempel ukrainere og polakker. Davies og Lukas refererer til ”de såkalte pogromene” i 1918 og 1919 og hevder at deres omfang er betydelig overdrevet. De viser til amerikanske og britiske observatører som diskrediterte de vestlige rapporter som omhandlet pogromer i stort omfang i de tidlige årene av den polske republikk.¹¹³ De hevder for eksempel at den ”såkalte pogromen” i Lwów i 1918 var en militær massakre hvor flere kristne enn jøder omkom. Davies påstand er at sannheten om de polske jødene ikke var kjent i Vesten og at det i kjølvannet av uavhengigheten ble publisert rapporter preget av forvirring angående de faktiske forhold. Han viser til *The Manchester Guardian* (30. november 1918) som proklamerte hendelsene i Lwów som ”[...] ‘one of the worst pogroms of Polish history’, such pogroms being ‘the devices of the old Polish oligarchy to counter the new democratic tendencies’”.¹¹⁴ I følge Davies var kilden til publiseringer av denne art tallrike jødiske byråer i England, og jødiske beskyldninger var mer effektive enn polakkenes benektelse.¹¹⁵

Det er imidlertid i følge Prusin riktig at det forekom overdrivelser i pressen, og at disse stammet fra jødiske journalister. Et kommunike publisert av en sionistorganisasjon i Lwów kalkulerte med at antall omkomne etter pogromen var så høyt som seks hundre personer, som igjen ble overgått av *The Jewish Chronicle* i London som estimerte over tre tusen omkomne. I tillegg ble det rapportert om at majoriteten av polakkene applauderte pogromen.¹¹⁶ Disse ryktene førte til at en rekke jødiske organisasjoner i vest sendte protester til de polske myndigheter og til kjente religiøse ledere, samt at forretningsmenn i Storbritannia, Frankrike og USA oppfordret til økonomiske sanksjoner mot Polen. I følge Prusin var hovedgrunnen for at det nyopprettede Folkeforbundet reagerte med å gå i gang med en minoritetsavtale motivert av pogromen i Lwów.¹¹⁷

For den provisoriske Piłsudskiregjeringen var det svært problematisk å benekte at pogromene foregikk, og de forsvarte seg derfor med at de var inhabile i saken. De påsto at den turbulens de krigshandlinger som oppsto i kjølvannet av Polens gjenfødelse skapte gjorde det vanskelig å straffe

---

¹¹³ Richard C. Lukas, *The Forgotten Holocaust: The Poles under German Occupation, 1939-1944*, University Press of Kentucky, 1986, s. 125, og Antony Polonsky, ”Introduction” i Antony Polonsky, Ezra Mendelsohn og Jerzy Tomaszewski (red.) Polin. Studies in Polish Jewry Vol. 8, Jews in Independent Poland 1918-1939, The Littman Library of Jewish Civilization, 2004, s. xvii.

¹¹⁴ Sitat hentet fra: Norman Davies, ”Great Britain and the Polish Jews, 1918-20”, *Journal of Contemporary History*, Vol. 8, No. 2, 1973, 126.

¹¹⁵ Davies, ”Great Britain and the Polish Jews, 1918-20”, 1973, 130.

¹¹⁶ Prusin, *Nationalizing a Borderland*, 2005, s. 86.

¹¹⁷ Ibid., s. 87.

dem som utførte antijødiske handlinger. De polske myndigheter tolket pogromene som et resultat av hungersnød og den truende nærhet krigene hadde. Den offisielt godtatte påstanden om at jødene i Kresy var bolsjeviker ble også lagt frem som grunn for den provokasjon jødene hadde påført polakkene. De politiske partiene i Polen fordømte likevel antijødiske voldshandlinger, men i følge Hagen må dette forstås i sammenheng med den nært forestående fredskonferansen i Paris.¹¹⁸

Beskyldningene om antijødiske aksjoner ble av polakkene tolket som et bevis på den internasjonale jødiske sammensvergelsen. *Endecja* var overbevist om at Woodrow Wilson og Lloyd George var sterkt påvirket av jødiske organisasjoner som siktet mot verdensherredømme. I følge *Endecja* brukte jødene episoden i Lwów som et verktøy til å knuse Polen. Polsk media ble også påvirket av disse hendelsene, og i en atmosfære preget av angst og hat ble polsk medias versjon en ytterligere overdreven versjon av den jødiske. I november 1918 beskyldte byrådet i Lwów en gruppe kriminelle fra et fengsel som hadde blitt løslatt av ukrainerne i det jødiske området Zamarstynów, for å stå bak pogromen. I tillegg hevdet de at den jødiske militsen hadde blitt organisert i hemmelighet og derfor uten polakkenes godkjenning. Jødene ble også selv beskyldt for å delta, etterfulgt av beskyldninger om samarbeid med ukrainerne under pogromen.¹¹⁹

Prusin hevder, på tross av de ulike versjonene av hendelsenes gang, at det er noen fakta som kan gi et mer helhetlig bilde av hva som faktisk foregikk i Lwów mellom den 22. og 24. november. For det første nektet de ortodokse jødene, som var i overlegent flertall i det østlige Galicja, å delta i den organiserte militsen. Dette tilsier at det jødiske forsvaret var svært begrenset. For det andre hevder Prusin at selv om det er udiskutabelt at enkelte medlemmer av den jødiske militsen hadde sympatier for ukrainerne, ble militsen avvæpnet på morgenen den 22. november og opphørte derfor å eksistere som den eneste jødiske væpnede styrke. Dette motsier polakkenes påstand om at det foregikk harde kamper mellom polakkene og jødene mellom den 22. og 23., hvis man ikke antar at hele det jødiske samfunn i Lwów var tungt bevæpnet. For det tredje peker Prusin på de kriminelles rolle i pogromen. Det er riktig at Zamarstynów hadde et dårlig rykte før krigen, men det antallet kriminelle som blir referert i polske kilder – tusenvis av fanger – er i følge Prusin absurd. Prusin antar at en del fanger deltok i pogromen, men at de avventet sitt plyndringstokt til de polske

---

¹¹⁸ Hagen, "The Moral Economy of Popular Violence. The Pogrom in Lwów, November 1918", 2005, s. 130.

¹¹⁹ Prusin, *Nationalizing a Borderland*, 2005, s. 87.

soldatene hadde fått kontroll på situasjonen. Ut fra dette resonnementet konkluderer Prusin med at det var avgjørelser tatt av polske militære lederne som var hovedfaktoren bak voldshandlingene.¹²⁰

Den polsk-russiske krigen fra 1920–1921 leder over til nok et eksempel på en nedvurdering av begrepet pogrom. Lucas er av den oppfatning at pogromen i Pińsk i realiteten ikke omhandlet annet enn henrettelsen av trettifem jødiske bolsjeviker. I følge Lucas var dette en handling som ble gitt sin velsignelse av en amerikansk inspektør: ”considered justified in the circumstances”.¹²¹

Den offisielle forklaringen fra den polske hæren om hendelsene i Pińsk den 5. april 1919, var at de via major Jerzy Łuczyński fikk ordre om å henrette trettifem bolsjeviker som var anklaget for å ha planlagt et angrep på en garnison ved grensen i øst. Myndighetene fikk angivelig denne beskjeden gjennom en anonym soldat, en jøde som ble tvunget inn i en kommunistisk organisasjon. Polske soldater omringet et hus hvor to hundre jødiske ”bolsjeviker” hadde et møte. Hundre og femti av dem klarte å flykte, mens femti ble arrestert av ti polske soldater. Kort tid etter ble trettifem mennesker henrettet på stedet uten dom.¹²²

Lucas’ påstand om at amerikanske inspektører ga sin velsignelse til henrettelsen av ”bolsjevikene” i Pińsk er tilbakevist av historikeren David Engel.¹²³ Inspektørene Lucas referer til var en amerikansk kommisjon som ble nedsatt for å undersøke de voldsepisodene som ble rapportert fra Polen, ledet av Henry Morgenthau (1856–1946). Likeledes ble det nedsatt en britisk kommisjon som gjorde samme undersøkelser like etter amerikanerne, under ledelse av Stuart M. Samuel. Ingen av de fire rapportene som ble nedtegnet av disse kommisjonene uttrykte konklusjoner som kan tolkes dit hen at voldsepisodene mot jødene var ”considered justified in the circumstances”. Tvert imot rapporterte Morgenthau angående pogromen i Lwów, om at ”disreputable elements plundered to the extent of many million crowns the dwellings and stores in the Jewish quarter, and did not hesitate at murder when they met with resistance”.¹²⁴ I forhold til hendelsene i Pińsk, står Morgenthaus beskrivelse i skarp kontrast til den offisielle rapporten fra den polske hæren. Morgenthau rapporterer at den påståtte forsamlingen av bolsjeviker ikke dreide seg om annet enn en gruppe jøder som diskuterte distribusjonen av mat gitt av amerikanske hjelpeorganisasjoner.¹²⁵

---

¹²⁰ Ibid., 90-91.

¹²¹ Lukas, *The Forgotten Holocaust: The Poles under German Occupation, 1939-1944*, 1986, s. 125.

¹²² Józef Lewandowski, ”History and Myth: Pińsk, april 1919”, 1987, s. 62.

¹²³ David Engel, ”Poles, Jews, and Historical Objectivity”, i *Slavic Review*, Vol 46, No. 3/4, 1987.

¹²⁴ Sitat hentet fra: Ibid, s. 572.

¹²⁵ Ibid.

Lukas' uttalelse om at henrettelsene av jødene var "considered justified in the circumstances" kan synes å være tolket ut fra Samuel og Morgenthau's bemerkning om at "[...] the term *pogrom* was inapplicable to the conditions existing within a war zone".¹²⁶ Morgenthau la likevel til i sin rapport at "this mission is convinced that no arguments of bolshevist nature were mentioned in the meeting in question" og at "Maj. Łuczyński, the town commander, showed reprehensible and frivolous readiness to place credence upon such untested assertions, and on this insufficient basis took inexcusably drastic action against reputable citizens".¹²⁷

Pogromene i Lwów og Pińsk var uten tvil også de hendelsene som skulle få størst konsekvenser for polsk-jødiske relasjoner frem mot freden i 1921. For jødene markerte Lwów begynnelsen på en nytt Polen hvor antisemittiske holdninger preget både de polske politiske institusjonene og det polske folk. Jødiske politiske ledere ble derfor overbevist om at bare en bred publisering av episoder av antijødisk vold i og utenfor Polen ville sikre jødene situasjon innenfor staten. På den andre siden anså det polske politiske lederskapet, samt store deler av befolkningen, jødene som fiendtlige parasitter som ønsket å sabotere den nye staten. I en situasjon hvor polakkene ønsket å bygge opp et statsapparat, samtidig som de var omringet av fiendtlige stater, ble sammentreff mellom jøder og polakker nærmest uunngåelig, da slike holdninger avlet mer hat etter hvert som den polsk-russiske krigen hardnet til.¹²⁸

Minoritetsavtalen

På fredskonferansen i Paris i 1919 sto en rekke "nasjoner" i kø for å motta internasjonal forsikring om at de var de rettmessige arvtagerne etter de gamle multietniske rikene. De etniske minoritetsgruppene, millioner av mennesker som ikke tilhørte den dominante gruppen innenfor de nye nasjonene, skapte i denne sammenheng store utfordringer for fredsforhandlerne i Paris. I lys av denne problematikken ble det forlangt av Polen og en rekke andre stater å underskrive en minoritetsavtale som skulle garantere de østeuropeiske minoritetsgruppene rettigheter. Avtalen ble garantert av Folkeforbundet.

I Polens tilfelle var det i tillegg til 19 millioner polakker også 3 millioner jøder, 4 millioner ukrainere, 1 million hviterussere, 1 million tyskere samt en rekke mindre nasjonaliteter innenfor de

---

¹²⁶ Sitat hentet fra: Tadeusz Piotrowski, *Poland's Holocaust. Ethnic Strife, Collaboration with Occupying Forces and Genocide in the Second Republic, 1918-1947*, McFarland & Company, Inc., Publishers, London 1998, s. 42.

¹²⁷ Sitat hentet fra: Engel, "Poles, Jews, and Historical Objectivity", 1987, s. 572.

¹²⁸ Prusin, *Nationalizing a Borderland*, 2005, 91.

nye grensene.¹²⁹ Det vil si at minoritetsgruppene i Polen totalt utgjorde nesten en tredjedel av den totale befolkningen. Da de polske delegatene, Ignacy Paderewski og Roman Dmowski, møtte til fredsforhandlingene i Paris 1919, satte de dermed sin signatur på mer enn en avtale som skulle omhandle det fremtidige forholdet mellom stater. En del av seierherrenes plan for varig fred omhandlet også spesielle forpliktelser for polakkene i forhold til sine ikke-polske innbyggere. Denne forpliktelsen ble forseglet gjennom minoritetsavtalen. Statsborgerskap for alle som levde innenfor Polen ble garantert og deres nasjonalitet ble definert som polsk.¹³⁰

En del av hensikten med Folkeforbundets opprettelse var å være en instans for nettopp slike avtaler. Folkeforbundet skulle være en mekanisme, en instans for en internasjonal domstol, som skulle tre inn ved brudd på avtaler av minoritetsavtalens art. Minoritetsavtalen satte derfor med dette ikke bare Polen i et internasjonalt søkelys som et eksempel på utøvelse av overnasjonal rettspraksis, men viste også eksplisitt en kritisk holdning til Polen som selvstendig nasjon, da de påla polakkene å underskrive en avtale de anså unødvendig eller ikke var villige til å undertegne selv.¹³¹

Det er rimelig å hevde at jødenes situasjon i Polen ble påført et særpreg allerede under utarbeidelsen av minoritetsavtalen, et særpreg som skulle bli skjebnesvanger for deres videre situasjon. Polakkene betraktet minoritetsavtalen som en nasjonal ydmykelse og anså avtalen som jødenes verk. Det faktum at jødiske organisasjoner engasjerte seg i utarbeidelsen av minoritetsavtalen ga polakkene god grobunn for å skape en myte om at avtalen var jødenes verk, en slags østeuropeisk ”dolkestøtslegende”. Men i hvilken grad kan man hevde at de jødiske organisasjonene hadde makt til å påvirke utfallet av avtalen?

Under utarbeidelsen av minoritetsavtalen bedrev representanter fra jødiske organisasjoner i Øst- og Vest-Europa, og da spesielt amerikanske jøder fra American Jewish Committee, lobbyvirksomhet i den hensikt å påvirke minoritetsavtales innhold. Allerede i begynnelsen av Polens gjenfødelse meldte behovet seg for å engasjere seg i utarbeidelsen av avtalen, da utallige rapporter om pogromer nådde vestlig presse.

Gartner, Heller og historikeren Georg J. Lerski peker på at jødenes lobbyvirksomhet under utformingen av minoritetsavtalen hovedsakelig var motivert av de pogromer som inntraff i perioden

---

¹²⁹ Einhart Lorenz og Izabela A. Dahl, ”Polen og Øst-Europa i mellomkrigstiden”, i Trond Berg Eriksen, Håkon Harket og Einhart Lorenz, *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag*, N.W Damm & Søn AS, Oslo 2005, s. 422.

¹³⁰ Mark Levene, “Britain, a British Jew, and Jewish Relations with the New Poland: The Making of the Polish Minorities treaty of 1919”, i Antony Polonsky, Ezra Mendelsohn og Jerzy Tomaszewski (red.) *Polin. Studies in Polish Jewry Vol. 8, Jews in Independent Poland 1918-1939*, The Littman Library of Jewish Civilization, 2004, s. 14.

¹³¹ Ibid., s. 15.

1914–1919, men Lerski legger også til en annen faktor.¹³² American Jewish Committee, representert av Louis Marshall (1856–1929), var svært skeptiske til ordlyden i den polske nasjonalkomiteens proklamasjon, der de hevdet at: ”Polish citizens without distinctions as to origin, race or creed must all stand equal before the law”.¹³³ Marshalls respons til Paderewski og Dmowski var utvetydig:

I have submitted your letter to a number of my associates who happened to be at my office today, and it is their belief that the statement made is inadequate, in view not only occurrences in Poland during the past four or five years, but also of what has recently transpired in Poland indicative of the most unfortunate hostility by Poles toward the Jewish inhabitants of Poland. The sentiments expressed in the statement are admirable. Theoretically they are sound and welcome. But the difficulty is that a practical condition confronts the Jews of Poland. Their status has been made exceptional and they have been subjected to discrimination and hardships of the most poignant character. Mr. Dmowski is credited with views which are in direct conflict, so far as practical operation is concerned, with the declaration that ‘Polish citizens without distinctions as to origin, race or creed must all stand equal before the law.’¹³⁴

Marshall og hans samarbeidspartneres manglende tillit til polakkenes hensikter kom tydelig frem i dette brevet. Skepsisen var ikke bare myntet på antagelser om polakkenes holdninger overfor jødene, men av den erfaring som ble gjort da kongeriket Romania ble opprettet gjennom Berlinavtalen i 1878. Rumenerne hadde en lignende ordlyd i sin deklarasjon om at alle ”citizens without distinctions as to origin, race or creed must all stand equal before the law”, men erfaringen viste at rumenerne i en periode på førti år overså bestemmelsene i avtalen og definerte statsborgerskap gjennom en terminologi som ekskluderte jødene fra de fordeler ordlyden i avtalen tilsa.¹³⁵

I tillegg ble det tydelig hvor uheldig valget av Dmowski som formann for den polske nasjonalkomiteen var. I samtaler på Plaza Hotell i New York den 6. og 14. oktober, konfronterte Marshall Dmowski med de polsk-jødiske relasjonene i fortiden, da han så det som et varsel på hva fremtiden måtte bringe.¹³⁶ Referat av samtalen ble sendt som vedlegg til den amerikanske presidenten Woodrow Wilson, der American Jewish Committee i hovedsak redegjorde for hvilke krav de mente det var rimelig at minoritetsavtalen skulle inneholde.

---

¹³² Heller, *On the Edge of Destruction. Jews of Poland Between the Two World Wars*, 1977, s. 47-54, Gartner, *History of the Jews in Modern Times*, 2001, s. 282 og George J. Lerski, “Dmowski, Paderewski and American Jews” i Antony Polonsky (Ed.), *Polin. A Journal of Polish-Jewish Studies. Vol. 2*, Institute for Polish-Jewish Studies, Oxford 1987, s. 103-104.

¹³³ Lerski, “Dmowski, Paderewski and American Jews”, 1987, s. 98.

¹³⁴ Ibid.

¹³⁵ Ibid., s. 98-99.

¹³⁶ Ibid., s. 99.

Samtalene mellom Marshall og Dmowski gikk raskt i stå, og det ble umiddelbart tydelig at dette ikke skulle lede til videre samarbeid. Etter at Dmowski hadde avfeid pogromene som overdrevne ble han konfrontert med den seks år lange økonomiske boikotten av jøder i Polen. Dette var handlinger Marshall anså som verre enn sporadiske pogromer, da han anså økonomisk boikott som en kalkulert utarming av det jødiske samfunn. Dmowski hadde ikke til hensikt å benekte denne situasjonen, og han la heller ikke skjul på sitt personlige engasjement i saken da boikotten ble beordret av Dmowski personlig. I sin forsvarstale ovenfor Marshall rettfærdiggjorde Dmowski *Endecjas* handlinger med at:

Poland is a poor country. Until recently the Poles were engaged in agriculture and as laborers exclusively. The Jews devoted themselves to commerce and industry. It became apparent to the Poles that it was desirable that they should also engage in commerce to enable them to gain livelihood [...] Unfortunately it was a struggle for existence between two portions of the population [...] There were not crumbs enough to go around. It was therefore a question as to who should have the crumbs. [...] Another reason for the growing hostility of the Poles against the Jews lay in the fact that the Jews persisted in speaking Yiddish, and that even their men of education [...] began to take the attitude that the Polish cause was a lost cause [...] ¹³⁷

Da Marshall konfronterte Dmowski med at “I regard the action of your party and of yourself as simply monstrous”, avbrøt Dmowski med å si: “I think that your characterization is not out of place. In fact I like the word monstrous”. ¹³⁸ Diskusjonene med Dmowski ledet Marshall frem til den konklusjon at de polske nasjonalistene fremsto som en alvorlig trussel i forhold til de polske jødernes fremtid.

I følge Lerski finnes det ikke noe bevis for at President Wilson noen gang svarte på dette brevet fra Marshall eller tok brevet til etterretning under utformingen av minoritetsavtalen. Derimot så kan man med bakgrunn i denne samtalen si at det var i Dmowskis interesse å overdrive jødernes innflytelse på minoritetsavtalen, da hans antisemittiske holdninger var godt kjent allerede på dette tidspunktet. Likevel er det behandlet som et faktum blant historikere flest at jødiske organisasjoner hadde stor innflytelse på minoritetsavtalen. Debatten har i langt større grad vært basert på *hvilke* organisasjoner som øvet størst innflytelse på stormaktene, og ikke *om* organisasjonene i det hele tatt hadde noen reell makt.

---

¹³⁷ Sitat hentet fra: Ibid., s. 104.

¹³⁸ Sitat hentet fra: Ibid., s. 105.

Engel ønsker å bestride det konvensjonelle synet på den innflytelse de jødiske organisasjonene hadde ovenfor stormaktene. Han påpeker at ved å akseptere at jødene hadde stor innflytelse, så må man samtidig akseptere at en gruppe mennesker uten noen militærmakt, uten noe område hvor de utgjorde en majoritet, uten noe ståsted innenfor internasjonal lovgivning, og uten et samlet lederskap var i stand til å påvirke stormaktene til å tilpasse deres utenrikspolitikk jødiske interesser. Påstanden om at jødene hadde stor innflytelse på minoritetsavtalen fordrer at stormaktene måtte inkorporere i det nye internasjonale systemet de var i ferd med å utvikle, følgelig Folkeforbundet, et betydelig tillegg de ikke hadde tenkt på å etablere hvis det ikke var for at jødiske talsmenn hadde tatt initiativ på deres vegne.¹³⁹

Hvis dette var tilfelle må jødene av 1919 ha utgjort et internasjonalt politisk maktapparat av betydelig størrelse. Det er riktignok ikke noe nytt at ”den internasjonale jødedommen” er blitt tillagt betydelig makt, men den har som regel blitt satt i forbindelse med antijødiske konspirasjonsteorier mer enn beskrivelser av historiske hendelser. Hvorfor har teorien om jødisk maktutøvelse fått nesten en universal dimensjon i dette tilfellet? Hvis dette er en sannhet, hvorfor sto en internasjonal jødisk maktelite av en slik dimensjon, hjelpeløs under Den andre verdenskrig bare to tiår senere?

I følge Engel ga bildet av mektige og manipulerende jødiske organisasjoner som tvang Polen til å akseptere avtalen en egen forklaringsdimensjon i mellomkrigstidens polske politiske agenda, og bildet ble brukt i den utstrekning det var nyttig. Ironisk nok ble også dette bildet brukt av arkitektene bak minoritetsavtalen, som i hovedsak var Storbritannia og USA. Da det ikke tok lang tid før kritikken av avtalen meldte seg, førte tvilen til at amerikanerne og britene fort kom i forsvarsposisjon. James Headlam-Morley (1863–1929), den britiske sjefsforhandleren i komiteen som tok for seg den polske avtalen, ønsket å påvise at den primære påvirkningen på avtalen var jødene, og skrev i 1921 at ”one race which had ardent, persistent, and influential friends, [where] the Jews of Western Europe and America.”¹⁴⁰ To år senere skrev Ray Stannard Baker (1870–1946), Wilsons personlige rådgiver og pressesekretær under forhandlingene i Paris, at ”requiring all new States to grant equal rights to their ’racial or national minorities’ [...] was undoubtedly derived from the propaganda of the Jews.”¹⁴¹ Disse argumentene tillot at kritikken kunne opprettholdes, da de representanter som hadde vært med på å utarbeide avtalen gjennom denne forskyvningen av ansvar

---

¹³⁹ David Engel, ”Perceptions of Power – Poland and World Jewry”, i Dan Diner (Ed.), *Simon Dubnow Institute Yearbook*, Deutsche Verlags - Anstalt, Stuttgart München, 2002, s. 19.

¹⁴⁰ Ibid., s. 20.

¹⁴¹ Sitat hentet fra: Ibid.

kunne resonnere med sine kritikere. Forestillingen om jødenes påvirkning ble utbredt offentlig konsensus blandt både britiske og amerikanske motstandere og tilhengere av denne løsningen av minoritetsproblematikken.¹⁴²

Enda sterkere ble troen på de jødiske organisasjonenes maktutøvelse da jødiske talsmenn bekreftet at de hadde denne posisjonen. Engel tilbakeviser dette da han viser at selv om forskjellige jødiske organisasjoner var representert i Paris og de alle arbeidet for minoritetsrettigheter i Sentral- og Øst-Europa, var de delt i synet på hvordan dette skulle gjøres. De presenterte løsninger for fredsforhandlerne som sto i skarp kontrast til hverandre. Man kan heller ikke peke på en løsning som representerer en enkelt organisasjon, da alle hadde noe å utsette på den endelige avtalen.¹⁴³ Likevel ble det ansett at jødisk diplomati utgjorde den avgjørende faktoren på fredskonferansens resolusjon angående minoritetsspørsmålet.

I følge Engel opptrådte heller ikke fredsforhandlerne ovenfor de jødiske representantene som om de utgjorde et diplomatisk maktapparat. Kommisjonen oppbevarte detaljert informasjon angående flere delegasjoner som representerte statsløse befolkningsgrupper som albaniere, armenere og ukrainere, men oppbevarte ikke lignende informasjon om jødene. Da Marshall og andre jødiske representanter ønsket å møte den amerikanske eller britiske kommisjonen i Paris, fikk de kun fem minutter hos hver til å presentere sin sak. Det er derimot mye som taler for at den primære gruppen fredsforhandlerne forholdt seg til under forhandlingene var tyskerne og ikke jødene. I slutten av mars 1919 nærmet fredsforhandlingene seg et sammenbrudd da de tok for seg de polsk-tyske grensene, spesielt i øst. Franskmennene insisterte på å inkludere store deler av tidligere tyske områder til Polen, men britene nektet. Loyd George (1863–1945), Storbritannias statsminister, hevdet at å plassere mer enn to millioner tyskere under kontroll av et folk med en annen religion, som i tillegg aldri hadde bevist kapasitet for selvstyre, før eller senere ville lede til en ny krig i Øst-Europa.¹⁴⁴

Etterhvert som forhandlingene skred frem skulle det tvert imot vise seg hvor ubetydelige jødene var i internasjonal politikk. Før avtalen ble undertegnet forsøkte American Jewish Congress og American Jewish Committee å boikotte ansettelsen av Hugh Gibson (1883–1954) som amerikansk ambassadør i Polen, etter at han hadde snakket nedsettende om rapporter om antijødisk vold utført av polakker. Dette forsøket mislyktes og ble fulgt opp av mer motgang. På samme måte

---

¹⁴² Ibid.

¹⁴³ Ibid., s. 20-21.

¹⁴⁴ Ibid., s. 24.

som med Gibson, forsøkte American Jewish Congress og American Jewish Committee å boikotte utnevnelsen av Morgenthaukommisjonen, da de heller foretrakk en militær kommisjon hvor ingen jøder deltok. Nok en gang ble de oversett, og det finnes heller ingen dokumentasjon på at forslaget fra de jødiske organisasjonene i det hele tatt ble vurdert. Det siste tapte slaget kom i september 1919 da de østerrikske myndighetene annonserte at tidligere habsburgske innbyggere som på dette tidspunktet oppholdt seg i Østerrike ville bli utvist. Dette gjaldt spesielt flyktninger fra Galicja som oppholdt seg i Wien, og de ville bli tvangsflyttet til Polen. I dette tilfellet prøvde en rekke jødiske organisasjoner å legge press på Washington, London og Paris, uten at det ga noen resultater. Britene og amerikanerne viste seg uvillige til å legge noe press på østerrikerne, selv etter at Paderewski forsøkte å bringe temaet opp på jødernes vegne.¹⁴⁵

De forskjellige jødiske organisasjonene, som angivelig skulle utgjøre et betydelig maktapparat, gikk derfor inn i 20-årene med en følelse av at deres makt var langt mindre enn hva Europas stormakter i etterkant hevdet at den var. Episoden i Østerrike ga også polske politikere klare beviser for den samme konklusjonen. Jødene hadde ikke den makt som den polske offentlighet hadde en forestilling om, spesielt ikke politisk.

Engel hevder likevel at polske politikere ikke tok lett på jødiske organisasjoners makt, men denne makten lå på et annet og mer tradisjonelt plan, nemlig bank- og finansvesenet.¹⁴⁶ En del polske politikere var overbevist om at jødiske organisasjoner var i stand til å overtale vestlige myndigheter til å gi lån for å bygge opp den kriserammede polske økonomien. Den makt jødiske organisasjoner angivelig hadde, lå altså ikke på det politiske planet, men på det økonomiske, sett fra et polsk perspektiv. Som påpekt av Korzec, i en fase av økonomisk rekonstruksjon var også polske myndigheter avhengige av å søke utenlandske lån, og de innså at åpen antisemittisme og mangel på politisk stabilitet ikke oppmuntret utenlandske investorer i forhold til å etablere nære relasjoner med Polen.¹⁴⁷ Dette hindret imidlertid ikke polske myndigheter i å skape myten om en mektig jødisk fiende innad, det være seg politisk eller økonomisk, da dette synet skulle vise seg fordelaktig for polske interesser.

---

¹⁴⁵ Ibid., s. 26.

¹⁴⁶ Ibid., s. 27.

¹⁴⁷ Korzec, "Antisemitism in Poland as an Intellectual, Social, and Political Movement", 1974, s. 57.

Oppsummering

Det gjenreiste Polen sto i 1918 på et særdeles ustøtt fundament. De territorielle krigene førte med seg enorme lidelser både for etniske polakker og de forskjellige minoritetsgruppene. Tyskland og Russland ble av polakkene oppfattet som en konstant overhengende trussel, og innad kjempet både ukrainere, tyskere og litauere for sin uavhengighet fra den polske stat.

Til tross for sterkt overdrevne reaksjoner på pogromene i utenlandsk presse, hersker det liten tvil om at de volds- og plyndringsaksjoner jødene ble utsatt for skilte seg fra de regulære kampene. Argumentasjonen om at jødene gikk med i kryssilden mellom de regulære kampene som blir fremlagt av historikere som Davies og Lukas bidrar dessverre til å tåkelegge den dramatiske situasjonen jødene innenfor de nyervervede polske områdene var offer for. Den reduserer dermed også den spente situasjonen som oppsto i relasjonen mellom jøder og etniske polakker i republikkens tidlige fase.

Pogromene var også utslagsgivende i forhold til utformingen av minoritetsavtalen. I lys av Prusins argumentasjon kan det se ut til at det var rapportene om pogromene i Polen som var avgjørende, mer enn de jødiske organisasjonene, for at stormaktene fremmet behovet for en minoritetsavtale. Likefullt fikk jødene skylden for at polakkene ble påført direktiver som skulle ivareta minoritetsgruppens sikkerhet og rettigheter ”ovenfra”, og dette forble også en vedtatt sannhet for polakkene gjennom hele mellomkrigstiden.

For *Endecja* ble minoritetsproblematikken under den konstitusjonelle æra 1918–1921 et ”bevis” på det problemet de hadde belyst tjue år tidligere: jødene hadde til hensikt å overta landet. Likevel var det på ett punkt et vesentlig skille fra *Endecjas* posisjon ved århundreskiftet Partiet hadde etter 1918 politisk makt, og denne makten ønsket de å benytte for alt den var verdt i den hensikt å hindre at minoritetene innenfor Polens grenser fikk ytterligere makt. Dmowskis utilnærmelighet i samtale med Marshall vitner om at *Endecja* ikke hadde til hensikt å forhandle med jøder bosatt i Polen, og for å unngå en forhandlingssituasjon med minoritetsgruppene måtte Piłsudskis føderale løsning for enhver pris elimineres. Da Polens konstitusjon ble påtvunget restriksjoner i forhold til sine store minoritetsgrupper utenfra gjennom minoritetsavtalen, så den polske høyresiden seg nødt til å utmanøvrere Piłsudskis politiske visjon med andre midler. Høyresiden sørget derfor for å henstille Piłsudski til et presidentembete uten egentlig makt; en løsning som ville åpne dørene for *Endecja* i parlamentet.

Kapittel 4

Objektiv antisemittisme? – politisk og økonomisk utvikling, 1919–1935

Polens problematiske økonomiske situasjon etter opprettelsen av Den andre polske republikk har av mange historikere blitt sett som den sentrale årsaksforklaringen på de antisemittiske holdningene blant polakkenes. Den såkalte økonomiske antisemittismen har derfor nærmest blitt betraktet som en objektiv årsak til polakkenes antisemittiske holdninger i mellomkrigstiden.¹⁴⁸

Jeg ønsker i dette kapittelet å se nærmere på hvorvidt objektivitet kan settes i sammenheng med den polske antisemittismen og jødenes sosioøkonomiske posisjon i perioden 1919–1935. Det er ingen tvil om at den nye republikken sto overfor betydelige økonomiske utfordringer allerede fra første dag, men i lys av den generelle politiske og økonomiske utviklingen vil jeg se nærmere på hvorvidt jødene utfordret polsk økonomi. Var det noe ved jødenes sosioøkonomiske posisjon innenfor det polske samfunn som forhindret polakkenes økonomiske utvikling?

Politisk utvikling i Den andre republikk, 1919–1935

Den første verdenskrig og de påfølgende grensekonfliktene fikk katastrofale følger for polsk infrastruktur og økonomi. Cirka 40 % av alle bygninger i mindre byer og landsbyer var ødelagt, massiv industriell sabotasje ble utført av fremmede tropper (spesielt tyske) de siste ukene av krigen, og 4,5 millioner hektar med tidligere dyrket jord lå brakk.¹⁴⁹ Det fantes ingen integrert infrastruktur, ingen felles myntenhet, ingen etablerte banker og ingen fungerende myndighetsinstitusjoner.¹⁵⁰

I det katastrofale økonomiske landskapet som er beskrevet ovenfor skulle polakkenes for første gang på over hundre år utøve politisk makt, og utfordringene var formidable. Republikken skulle i utgangspunktet være et parlamentarisk demokrati med en stor bredde av politiske partier som skulle bli gitt mulighet til å konkurrere ved valg. Nasjonalforsamlingen besto av Parlamentet (*Sejm*) og Senatet, med en president som statens øverste leder.

Det var nærmest gitt på forhånd hvem som skulle representere den prominente gruppen av politiske organisasjoner på bakgrunn av erfaringene fra før første verdenskrig: *Endecja*, PPS, og de

---

¹⁴⁸ Edward D. Wynot, *Polish Politics in Transition. The Camp of National Unity and the Struggle for Power, 1935-1939*, University of Georgia Press, 1974,

¹⁴⁹ Wolf, *Local Comparative Advantage*, 2006, s. 15.

¹⁵⁰ Modras, *The Catholic church and antisemitism : Poland, 1933-1939*, 1994, s.215

populistiske bondepartiene utpekte seg som den dominante gruppen innen polsk politikk. Det fantes også en del mindre partier som Kristendemokratene, Det nasjonale arbeiderparti, Demokratene, og dessuten en minoritetsblokk som hovedsakelig var sammensatt av ukrainske, tyske og jødiske representanter.

At den andre polske republikk var umoden i forhold til politisk maktutøvelse ble tydelig på et tidlig tidspunkt. Etter at tumultene rundt grensetvistene hadde lagt seg i 1921 og en ny konstitusjon var på plass, forsøkte *Endecja* med fornyet styrke å oppnå politisk dominans i Polen. Piłsudski var utmanøvrert og hans respons på høyresidens konstitusjonelle maktfordeling var å trekke seg fra nominasjonen til presidentkandidaturet ved det første presidentvalget i 1922.¹⁵¹ Likevel var ikke valget i 1922 noen suksess for den polske høyresiden. Selv om de utgjorde hele 36 % av mandatene til Parlamentet ble venstresidens Gabriel Narutowicz (1865–1922) valgt til president. Høyresiden protesterte høylytt mot presidentvalget, og gav minoritetsblokken skylden. De hevdet at det var minoritetsblokken som vipet stemmene over i Narutowicz favør. Den 16. desember 1922 ble Narutowicz drept av et fanatisk *Endecja*-medlem, og Polen var på randen av å havne i en borgerkrigssituasjon i likhet med de som raste i Tyskland, Italia og Spania i samme periode. På bakgrunn av den betente situasjonen tok *Endecja* et steg tilbake og godkjente valget av sosialistveteranen Stanisław Wojciechowski (1869–1953) til presidentembetet uten protester.¹⁵²

Samtidig forsto *Endecja* at for å lykkes med sitt mål om en etnisk polsk regjering måtte de inngå kompromisser. I mai 1923 kom *Endecja* til enighet med Wincenty Witos (1874–1945), lederen av bondepartiet *Piast*, det nest største partiet i Parlamentet etter *Endecja*, og dannet en koalisjonsregjering under Witos ledelse. Kompromissene mellom partiene gikk ut på at *Piast* skulle bevege seg mer til høyre og ta til seg *Endecjas* program, hvor målet var å begrense minoritetenes rettigheter, mens *Endecja* skulle kompensere ved å gi sin støtte til en moderat landreform. I tillegg gikk begge partier inn for å begrense Piłsudskis makt ved å legge hæren under krigsministeriet. Piłsudskis reaksjon var å trekke seg som leder av generalstaben og offisielt fra polsk politikk.¹⁵³

Selv om *Endecjas* fremtid i regjeringsposisjon skulle bli kortvarig skulle denne perioden bli skjellsettende for minoritetene, og spesielt jødene. *Endecjas* nyervervede dominans førte til at alle minoritetsgrupper som kjempet for konstitusjonelle rettigheter som innbyggere av Polen ble sett som

---

¹⁵¹ Joseph Rothschild, "The Ideological, Political, and Economic Background of Piłsudski's Coup D'Etat of 1926", i *Political Science Quarterly*, Vol. 78, No.2, 1963, s.227-229.

¹⁵² Lukowski og Zawadzki, *A Concise History of Poland*, 2006, s.236-237.

¹⁵³ Ibid., s. 237.

fiender. *Endecja* hadde satt seg som mål å utradere den økonomiske rollen som den tyske minoriteten innehadde i Polen, spesielt i den vestlige delen. De mest voldsomme politiske angrepene ble lansert mot jødene, da *Endecja* anså jødenes tilstedeværelse i Polen som ødeleggende for det polske samfunn og var sterkt kritiske til jødenes forsøk på å assimilere seg. Antisemittiske slagord ble derfor satt i sammenheng med antikommunistisk propaganda.¹⁵⁴

De tre årene som fulgte var karakterisert av stadige forandringer i kabinettet, hvor syv måneder var gjennomsnittet for de ulike regjeringene, og man kunne observere stadig eskalerende økonomiske problemer. Utsikt til konstitusjonell og politisk forandring ble tydelige. Mens høyresiden lot seg inspirere av den italienske fascismen og foreslo å innskrenke representasjonen av minoritetene i Parlamentet, snakket venstresiden om den trussel høyresiden utgjorde mot demokratiet. Venstresidens øyne var rettet mot den de regnet som den eneste sannsynlige redningsmann: Marskalk Józef Piłsudski.¹⁵⁵

Den 12. til 14. mai 1926 gjennomførte Piłsudski et statskupp. Etter relativt harde kamper i Warszawa, hvor 215 soldater og 164 sivile ble drept, gikk president Wojciechowski og statsminister Witos av. Piłsudski tok likevel ikke presidentvervet selv, da han fortsatt anså dette vervet som maktesløst. Offisielt kontrollerte Piłsudski hæren, og han var ved to tilfeller statsminister (1926 til 1928 og i 1930). Piłsudski begrenset tilsynelatende sin makt utad, men ingen betvilte likevel hvem som trakk i trådene frem til 1935.¹⁵⁶ Selv om *Endecja* siden Polens uavhengighet hadde forsøkt å fremstille Piłsudski som sosialist, hadde han allerede i 1918 i klartekst fraskrevet seg denne betegnelsen i en tale til medlemmene i PPS:

Gentlemen, I am no longer your Comrade. In the beginning, we followed the same direction and together took a tram painted red. But I left it at the station marked "Poland's Independence", while you are continuing your journey as far as the station "Socialism". My good wishes accompany you, but be so kind as to call me "Sir".¹⁵⁷

Innenrikspolitisk betydde Piłsudskis kupp i realiteten slutten på parlamentarismen i Polen i de neste ti årene, da Piłsudskis *Sanacja*¹⁵⁸ dikterte polsk politikk med autoritære midler. *Sanacja*s

---

¹⁵⁴ Jerzy Holzer, "The Political Right in Poland, 1918-39", i *Journal of Contemporary History*, Vol. 12, No. 3., 1977, s. 400.

¹⁵⁵ Piotr S. Wandycz, *The Price of Freedom. A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present*, Routledge, New York, 2001, s. 224-225.

¹⁵⁶ Kristian Gerner, *Centraleuropas historia*, Bokförlaget Natur och Kultur, Stockholm 1997, s. 342-343.

¹⁵⁷ Sitat hentet fra: Stachura, *Poland 1918-1945. An Interpretive and Documentary History of the Second Republic*, 2004, 69.

¹⁵⁸ *Sanacja* (fra latin: *sanatio*= helbredende)

ambisiøse målsetting var å gjenopprette ”moralsk helse” i den polske offentligheten, og partiet førte marskalken nærmest til diktatorisk makt. Da opposisjonen i 1931 beskyldte regjeringen for å undergrave demokratiet, arresterte Piłsudski de ledende politikerne, og deretter var demokratiet i prinsippet et avsluttet kapittel frem til krigsutbruddet i 1939.¹⁵⁹ Piłsudskis popularitet sørget for at han klarte å opprettholde sitt autoritære styresett, som ikke kunne bli overstyrt av presidenten. Presidenten hadde uansett blitt nominert av Piłsudski personlig, og ikke av parlamentet. Parlamentets makt ble begrenset umiddelbart etter kuppet gjennom konstitusjonelle tillegg. *Sanacja* dominerte etter 1926 polsk politikk og kontrollerte i det store og hele regjeringen frem til 1939, og har derfor blitt betegnet som et semi-totalitært regime.

Økonomisk utvikling 1919–1935

Den økonomiske utviklingen i Polen etter 1870 ble drevet frem av samhandlingen mellom jordbruk, industri og de forandringer som oppsto i markedet. Frem til krigsutbruddet i 1914 kunne man observere at Kongresspolen var blitt en importør av matvarer og eksportør av store volumer industrivarer til det enorme russiske markedet. I Storpolen [*Wielkopolska*] og Pommern [*Pomorze*] var det utviklet et intensifert og produktivt jordbrukssamfunn, som var leverandør av matvarer til nærliggende industrisentre (som Øvre Silesia og Kongresspolen), mens Galicja i sin essens ikke utviklet seg i det hele tatt.¹⁶⁰

Den metodologiske trenden innenfor polsk økonomi etter Polens gjenfødelse i 1918, var å bevege seg mot *étatisme* eller nasjonal økonomisk planlegging. I følge historikeren J. Taylor var bakgrunnen for denne utviklingen innlysende. I et relativt underutviklet og økonomisk tilbakeliggende land var privat initiativ og private foretagender ikke adekvat for å drive frem den drastiske, men nødvendige, økonomiske revolusjonen som den ferske nasjonen behøvde.¹⁶¹

Essensen i Polens økonomiske struktur etter 1918 er i følge Taylor at Polen hadde en befolkningsvekst som tilsa en industrinasjon, men en økonomisk struktur og grad av industri som tilsvarte en jordbruksnasjon. Med unntak av Sovjet var Polen den nasjon med høyest befolkningsvekst av de større nasjonene i Europa.¹⁶²

---

¹⁵⁹ Wandycz, *The Price of Freedom*, 2001, s. 225.

¹⁶⁰ Wolf, *Local Comparative Advantage*, 2006, s. 27-28.

¹⁶¹ J. Taylor, *The Economic Development of Poland 1919-1950*, Cornell University Press, New York, 1953, s. 32.

¹⁶² Ibid., s. 29

Historikeren Nikolaus Wolf har belyst at den generelle økonomiske utfordringen for alle de polske områdene i mellomkrigstiden var den betydelige nedgangen i markedsandeler, både i forhold til tilbud og etterspørsel. Dette påvirket også forholdet mellom jordbruket og den generelle økonomiske utviklingen.¹⁶³ Nedgangen i markedsandeler kom i følge Wolf som en konsekvens av to uavhengige faktorer: flyttingen av grensene på Europakartet og forandringene på prisene i markedet før og under den økonomiske depresjonen på slutten av 1920-tallet.

Konsekvensene av de nye grensene var at det stadig var konflikter rundt dem, da tidligere ”okkupanter” og minoritetsgrupper både innenfor og utenfor det nye Polen, krevde sin rett til disse områdene. Enda mer dramatisk i økonomisk henseende var kommunistenes maktovertakelse i Russland, da dette resulterte i at Polen mistet hele det tradisjonelle russiske markedet som hadde stått for hovedandelen av Polens eksport (66 % av den totale eksporten før Den første verdenskrig). I tillegg mistet polakkene Tyskland som tradisjonelt import- og eksportmarked.

Prisendringene kom som resultat av en moderniseringsprosess innenfor landbruket i ulike land i Europa og andre verdensdeler. Problemet var at effektiviseringen ikke sto i forhold til etterspørselen på jordbruksvarer, da etterspørselen i utgangspunktet hadde nådd sin naturlige grense. Dette gjaldt spesielt for hvete, rug og sukker som var typiske eksportprodukter for de større polske gårdene, og problemet økte i omfang i kjølvannet av depresjonen.¹⁶⁴ En lignende utvikling var også tydelig innenfor polsk industrinæring. Industrinæringen i det tidligere Kongresspolen mistet i likhet med jordbrukssektoren tilgangen til det enorme russiske markedet, og møtte i tillegg en stadig økende konkurranse på verdensmarkedet fra oversjøiske produsenter.¹⁶⁵ Disse faktorene førte til at Polen økonomisk ble svært avhengig av det indre markedet, noe som skulle få store konsekvenser i nedgangstiden på slutten av 1920-tallet.

Polsk økonomi opplevde likevel en vekstperiode. Piłsudski tok i 1926 opp lån fra USA i håp om å bedre den økonomiske situasjonen. Lånene var preget av høye renter, og dessuten ville långiverne kontrollere hvordan pengene ble brukt. I utgangspunktet så polsk økonomi ut til å gå mot bedre tider under de første årene under Piłsudskis styre. Mellom 1926 og 1928 økte prisene på jordbruksprodukter mer enn prisene på de fleste industriprodukter innenlands, og bøndene opplevde en inntektsøkning på 70 % mellom 1926 og 1929. Småbøndene tok opp lån for å øke sitt produksjonsareal med forventninger om å tilbakebetale disse lånene raskt, men i 1928 ble

---

¹⁶³ Wolf, *Local Comparative Advantage*, s. 18 og Taylor, *The Economic Development of Poland 1919-1950*, 1953, 32.

¹⁶⁴ Ibid., s. 18.

¹⁶⁵ Ibid., s. 19-20.

situasjonen reversert på grunn av til den verdensomspennende deflasjonen på prisene på jordbruksvarer. Da prisene på industrivarer begynte å falle i 1929 ledet dette derfor ikke til en forbedring av bøndernes livssituasjon. Nedgangen i jordbruksvareprisene gikk, i likhet med de fleste land i verden, mye fortere enn nedgangen i industrivareprisene. Polsk økonomi fikk derfor kun to fruktbare år frem til krakket i 1929, da matvareprisene raste ned på verdensmarkedet. Dette førte til økt fattigdom og store problemer innenlands.¹⁶⁶ Et slående eksempel på hvor lav levestandarden for polske bønder var etter 1929, er den enorme økningen av potetdyrking frem til 1935. Forklaringen på økningen har i følge Taylor sammenheng med at bonden kunne dyrke nok poteter til å holde seg selv og familien i live, noe som var umulig hvis han hadde dyrket rug eller hvete.¹⁶⁷

Fordi polsk industri var avhengig av etterspørselen innenlands, ble det en katastrofal nedgang i forhold til fortjeneste. Arbeidsledigheten i Polen ble den største i Europa, og økningen innen sysselsetting gikk saktere enn noe annet sted i årene som fulgte. I 1931 opplevde polsk industri en nedgang i fortjeneste på 58 % i forhold til overskuddet i 1929, og i 1935 var arbeidsledigheten blant industriarbeiderne så høy som 39,9 %.¹⁶⁸

Hvis man ser kronologisk på perioden 1919–1935 i økonomisk henseende kan man slutte at de første fem årene besto av en periode med ustabil valuta og inflasjon, de neste seks av relativt stabil valuta og svært moderat, men økende, velstand, og fire år med økonomiske depresjon.¹⁶⁹

Jødernes posisjon innenfor polsk økonomi

Av de som har kritisert den ”pessimistiske” leiren for deres svartmaling av jødernes økonomiske situasjon i perioden 1919-1939 er ”optimisten” Marcus den mest siterte. Marcus hevder å ha forsøkt å se jødene i kontekst med Polen i sin helhet, da han mener at dette var absolutt nødvendig for å blottlegge feil og bekjempe fastlagte ideer og myter. Den økonomiske utviklingen i den kritiske perioden Marcus tar for seg var i følge ham selv bestemmende for den politiske utviklingen i forhold til jødene og deres forhold til polakkene.¹⁷⁰

Marcus ønsker å poengtere at det ikke var polsk antisemittisme som var årsaken til utarming av den jødiske minoriteten. Majoriteten av de arbeidsløse i Polen i mellomkrigstiden var, i følge Marcus, etniske polakker, noe som førte til at mange polakker tok avstand til jødernes dominans

---

¹⁶⁶ Ibid., s. 20-21.

¹⁶⁷ Taylor, *The Economic Development of Poland 1919-1950*, 1953, s. 30-31.

¹⁶⁸ Wolf, *Local Comparative Advantage*, 2006, s. 21.

¹⁶⁹ Taylor, *The Economic Development of Poland 1919-1950*, 1953, s. 32.

¹⁷⁰ Marcus, *Social and Political History of the Jews in Poland 1919-1939*, 1983, s. viii-ix.

innenfor håndverk og handel. Han hevder derfor at det var rasjonelt av de polske myndigheter å gi sysselsetting innenfor det offentlige til etniske polakker. Det som av jødene kunne tolkes som diskriminerende, ble av polske myndigheter oppfattet som ”positiv særbehandling” [affirmative action]. Deres motiver var derfor, med Marcus’ ord ikke å ”[...] depress the jews but to lift up its own nationals.”¹⁷¹ Det virkelige problemet var i følge Marcus polsk fattigdom og jødisk overbefolkning. De polske jødene var fattige fordi de levde i et fattig og underutviklet land, og diskrimineringen bidro kun marginalt til deres fattigdom.¹⁷²

Gutman hevder i motsetning til Marcus at antisemittismen i Polen ble mer synlig i økonomisk forstand, men han påpeker samtidig at å hevde at den polske antisemittismen hadde utgangspunkt i økonomiske spørsmål blir en grov forenkling og en altfor ensidig tilnærming til problematikken.¹⁷³

Hvis man skal definere jødenes plass innenfor polsk økonomi, er det vesentlig å se nærmere på jødenes historiske utvikling på polsk jord, samt den religiøse, demografiske og sosioøkonomiske profilen som preget det jødiske samfunn. Ut fra et etnisk perspektiv kan man av grensene av 1921 observere at Polen var et fragmentert område. Det vil derfor også være interessant å se på noen av de åpenbare forskjellene mellom minoritetene, og her vil hovedvekten ligge på de geografiske og sosioøkonomiske forskjellene.

Historikeren Edward D. Wynot har belyst et sentralt forhold for å forstå hvordan de polske myndigheter måtte forholde seg forskjellig til de enkelte minoritetsgruppene. Wynot peker på to etniske kategorier i Polen på dette tidspunktet: territorielle minoriteter, som utgjorde en majoritet av den totale befolkningen i et område, og spredte minoriteter, som var spredt over hele landet uten å dominere noe område.¹⁷⁴

De to største territorielle minoritetene, ukrainerne og hviterusserne, levde først og fremst i jordbruksområder, mens de få landsbyene og byene i området var dominert av polakker og jøder. Både ukrainerne og hviterusserne var en homogen gruppe sosioøkonomisk, da hovedandelen var bønder og jordløse landbruksarbeidere. Blant hviterusserne hersket det i tillegg en fattigdom som utpekte seg selv i et fattig land som Polen.¹⁷⁵

---

¹⁷¹ Ibid., s. 238.

¹⁷² Ibid., s. 244.

¹⁷³ Yisrael Gutman, ”Polish Antisemitism Between the Wars: An Overview”, i Yisrael Gutman m.fl., *The Jews of Poland between Two World Wars*, University Press of New England, USA 1989. s. 102-103.

¹⁷⁴ Edward D. Wynot, ”The National Minorities of Interwar Poland: An Overview”, i Timothy Wiles (Red.) *Poland Between the Wars: 1918-1939*, Indiana University Polish Studies Centre, Bloomington Indiana, 1989, s. 150.

¹⁷⁵ Ibid., s. 150-151.

I geografisk og sosioøkonomisk forstand var det de to av de største spredte minoritetsgruppene, tyskerne og jødene, som skulle skape de største problemene for polakkene. Ukrainerne og hviterusserne utgjorde ikke noen reell trussel for polakkenes økonomiske moderniseringsprosess, men på innen industriutviklingen hadde derimot jødene og tyskerne gjort seg synlige.

Selv om den tyske minoriteten utgjorde en betydelig andel av befolkningen i de områdene som hadde tilhørt Keiser-Tyskland, var både det tyske og jødiske samfunn spredt over det sentrale og østlige Polen. Siden disse gruppene ikke var økonomisk, politisk, sosialt eller kulturelt heterogene, var det vanskelig for polakkene å utvikle og iverksette retningslinjer for dem som enheter.¹⁷⁶

Spesielt den polske høyresiden, anført av *Endecja*, hadde sterke antityske og antijødiske følelser. Mistenksomheten overfor tyskerne hadde hovedsakelig rot i to forhold: arven fra delingen av Polen og de voldsomme konfrontasjonene i Poznan og Øvre Silesia tidlig på 1920-tallet. *Endecja* anså at tyskerne var så radikalt forskjellige fra polakkene at de ikke kunne bli polonisert.¹⁷⁷ Polakkene gikk derfor høylytt ut og kritiserte tyskernes nasjonale identitet. En rapport fra 5. februar 1920 informerte om at seksti tyskere hadde blitt arrestert av den Polske armé ”for the insult of the Polish army and Polish national feelings [...]”.¹⁷⁸ I tillegg betraktet polakkene tyskerne med mistenksomhet og så dem som en femtekolonne, mulige agenter for et Tyskland som ville gjenerobre områdene med høy andel tysk bosetting.¹⁷⁹

Problemet med å ramme tyskerne som minoritet, var at de i langt større grad enn de andre minoritetsgruppene hadde en internasjonal dimensjon. De mottok støtte både finansielt, politisk, moralsk og diplomatisk fra både Weimar-republikken og senere Hitler-Tyskland. Tyskerne ble oppmuntret til å føle tilhørighet med Tyskland fremfor Polen gjennom organisasjoner som *Verband für das Deutschtum im Ausland* og *Deutsche Stiftung*.¹⁸⁰ De tyske organisasjonene la frem flere

---

¹⁷⁶ Selv om mange av tyskerne som oppholdt seg i det østlige Kresy var like fattige som sine jødiske og slaviske naboer, var tyskerne i det sentrale Polen og de tidligere tyske områdene langt bedre stilt. De utgjorde en gruppe relativt fremgangsrike bønder, store godseiere, faglærte arbeidere eller var fremgangsrike innen handel og industri. Tyskerne i disse områdene tilhørte derfor sosialt middel- og overklassen, og kan regnes som den mest fremgangsrike minoritetsgruppen, sett i forhold til inntekt per capita. For eksempel tysk eierandel av tekstilfabrikker i Łódź og Bielsko-Biala og kullgruver i Silesia var svært høy. Wynot, ”The National Minorities of Interwar Poland”, 1989, s. 152 og Stachura, *Poland 1918-1945. An Interpretive and Documentary History of the Second Republic*, 2004, s. 81.

¹⁷⁷ Stachura, *Poland 1918-1945. An Interpretive and Documentary History of the Second Republic*, 2004, s. 81.

¹⁷⁸ Mieczysław Wojciechowski, ”German Minority in Pomerania between the First and the Second World War (1920-1939)”, i Jan Sziling og Mieczysław Wojciechowski, *Neighborhood Dilemmas. The Poles, the Germans and the Jews in Pomerania along the Vistula River in the 19th and 20th Century*, Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, 2002 s. 43.

¹⁷⁹ Selv om den polske høyresiden hadde et sterkt ønske om å de-germanisere Polen var det likevel ingen regjering i Polen før 1926 som var sterk nok til å gjennomføre et slikt tiltak. Etter Pilsudskis kupp i 1926 var det heller ingen interesse for å følge en slik linje. Gerner, *Centraleuropas historia*, 1997, s. 243.

¹⁸⁰ Ibid.

formelle klager for Folkeforbundet på 1920-tallet enn noen av de andre minoritetsgruppene, og polakkene var derfor stadig på defensiven mot beskyldninger fra Berlin om angrep på sine minoritetsgrupper. De polske myndighetene måtte derfor ta hensyn til den internasjonale faktoren i langt større grad i forhold til tyskerne enn til andre minoritetsgrupper.¹⁸¹

Jødene historiske økonomiske posisjon hadde røtter helt tilbake til middelalderen og var i sin essens uforandret i 1918. Bakgrunnen for at jødene ble vel mottatt av de polske prinsene i middelalderen var i hovedsak økonomiske, og som gode skattebetalere ble jødene lovet beskyttelse som skulle sikre dem frihet i forhold til deres økonomiske virksomhet. Jødene økonomiske virksomhet var dog ikke en entydig selvvalgt profesjon. Allerede på 1100-tallet ble det forlangt at jødene skulle befolke byene og engasjere seg i urban utvikling. Det ble allerede fra begynnelsen utstedt et forbud for jødene å slå seg ned på jordbruksområder, da Polen allerede hadde et overskudd av bønder.¹⁸²

Fra 1400-tallet og frem til delingen av Polen fungerte også jødene innenfor de polske områdene som tjenere for adelen og lavadelen, og de utførte alle slags upopulære oppgaver som adelens politiske og økonomiske overherredømme krevde. Jødene ble satt til å kreve inn avgifter og administrere fordelingen av bøndernes produkter. De hadde det man kan kalle posisjon som mellommenn for jordens egentlige eiere. På denne måten ble jødene viklet inn i en klassekamp på begge sider, et fenomen som ikke hadde noe til felles med det spesielle ved å være jøde. Avhengig av hvilken side man betraktet dem fra, ble jødene en representant for den brutale underklassen eller en representant for den nådeløse og hovmodige overklassen. I forbindelse med jordbrukskrisen som oppstod på begynnelsen av 1800-tallet ble jødene utsatt for sterkt press fra adelen og drevet ut fra landsbyene og jordbruksområdene.¹⁸³

Dette resulterte i at flere og flere jøder migrerte inn til byene. Det var et stort antall jøder sett i forhold til den totale urbane populasjonen i byene i utgangspunktet, og som et resultat av den nye migrasjonen ble det et enormt press på de få arbeidsmulighetene som var å oppnå i de jødiske distriktene. I tillegg kom industrialiseringen gradvis til syne i første halvdel av 1800-tallet, noe som på sikt førte med seg en tilbakegang for de tradisjonelle håndverksyrkene, samt førte med seg økt fattigdom og forferdelige boforhold. Dette kom spesielt til syne blant jøder som før hadde livnært

---

¹⁸¹ Wynot, "The National Minorities of Interwar Poland", 1989, s. 152.

¹⁸² Marcus, *Social and Political History of the Jews in Poland 1919-1939*, 1983 s. 5.

¹⁸³ For en mer detaljert beskrivelse av dette forløpet, se: Haumann, *A History of East European Jews*, 2002, s. 101-109.

seg i yrker som kjøpmenn, torghandlere, dørselgere og lignende, da disse yrkene på dette tidspunktet ikke hadde noen fremtid. Denne utviklingen førte til et stort antall såkalte *luftmenschn*. Begrepet *luftmenschn* refererte til mennesker som ikke hadde noe annet enn luft å leve av, mennesker uten inntekt som gjennom sin kamp for tilværelsen daglig var avhengig å finne tilfeldig arbeid for å overleve. Det jødiske samfunn i Polen var på dette tidspunktet tydelig differensiert økonomisk og sosialt, og majoriteten av de polske jødene ble fattigere og fattigere fra midten av 1800-tallet og frem mot Den første verdenskrig.¹⁸⁴

I 1918 utgjorde jødene den overlegent største spredte minoriteten i Polen, men jødene i Polen hadde imidlertid ikke ryggdekning fra noen nasjonalstat slik som tyskerne. Arven etter Russland, Østerrike og Preussen førte i tillegg med seg store ulikheter i de jødiske samfunnene. Dette resulterte i at det i Polen var tre store jødiske samfunn som geografisk sett sammenfalt med de tidligere rikene Galicja (Østerrike), Kongresspolen og Kresy (Russland). I den delen som tidligere var annektert av Tyskland levde imidlertid kun en numerisk ubetydelig andel av den jødiske befolkningen.¹⁸⁵ I det tidligere Galicja utgjorde jødene i mellomkrigstiden 9.3 % av befolkningen. Området besto av to deler, den ene var den vestlige regionen hvor Kraków var hovedstaden, og i denne regionen var jødene den eneste etniske og religiøse minoriteten av betydelig størrelse, mens det østlige Galicja var dominert av ukrainere.

Det desidert største jødiske samfunnet i mellomkrigstidens Polen sammenfalt med det området som før Den første verdenskrig ble betegnet som Kongresspolen. Over 50 % av det totale antallet polske jøder var bosatt i denne regionen. Her var det jødiske samfunn av den østeuropeiske typen som i Galicja både i sin demografiske og økonomiske struktur. Siden området var mer urbanisert og økonomisk utviklet enn Galicja, var imidlertid antallet jøder som levde i landsbyer relativt lavt.

Som et resultat av de territorielle krigene etter Den første verdenskrig ble jødene i det tidligere Kresy delt mellom fire stater: Det uavhengige Litauen, Latvia, Polen og Sovjetunionen. I følge målinger gjort i 1921 og 1931 hadde mer enn 55 % av de urbane områdene i Kresy som nå tilfalt Polen en jødisk majoritet. I 10 % av byene utgjorde de en absolutt majoritet, det vil si de utgjorde mer enn 75 % av den totale befolkningen. En høy konsentrasjon av jøder var også tilfellet i semiurbane områder, da mer enn 40 % av små landsbyer uten bystatus hadde en jødisk befolkning

---

¹⁸⁴ Ibid., s. 105-109.

¹⁸⁵ Allerede tidlig på 1800-tallet flyttet majoriteten av jødene i dette området til de sentrale tyske regionene, og etter første verdenskrig var det bare en liten gruppe på ca. 30 000 jøder igjen i de tidligere tyske provinsene Posen (i dag: Poznań), Schlesien (i dag: Silesia) og Pommern (i dag: Pomorze).

som overskred halvparten av totalen.¹⁸⁶ Som vi kan se av disse tallene, var landsbyene og byene i Kresyregionen mer jødiske enn det man kunne observere i det sentrale og vestlige Polen.

Jødisk ortodoksi forble den dominerende i både Galicja, Kongresspolen og Kresy, selv om det var i Galicja hasidismen hadde sitt hovedsete i Øst-Europa. *Hasidismen* dominerte også noen områder i Kongresspolen.¹⁸⁷ I forhold til religion skilte jødene seg ut fra de ”kristne” omgivelsene de var omringet av da jødedommen ikke begrenset seg til privat tro og gudstjenester på søndager i motsetning til kristendommen. Religionen preget det sosiale livet med lover og tradisjoner, spesielt blant jøder i små byer og landsbyer. I tillegg skilte jødene seg ut på grunn av språket (Jiddisk) og klesdrakt – karakteristika som markant skilte jødene fra resten av befolkningen i byene og på landsbygda.¹⁸⁸

Nedgangen i deltagelse i *cheder*-skoler etter 1919 viser et gradvis oppbrudd med den sosiokulturelle isolasjonen, spesielt blandt den generasjonen som vokste opp i republikken.¹⁸⁹ Akkulturering – det vil si adoptering av polakkenes språk, klesdrakt, tradisjoner og normer – gikk gjennom mange faser. Akkultureringen begynte gjerne med språket og kunne ende så langt som å endre religion.¹⁹⁰

Spesielt mot slutten av den andre republikk var det tydelige assimileringstendenser i både Galicja og Kongresspolen, men tendensen var synlig allerede i andre halvdel av 1800-tallet. Sameksistensen av østeuropeiske og mellomeuropeiske jøder i Galicja under delingsperioden sørget for at utviklingen i denne provinsen tok en annen retning enn i de russiske områdene. Akkulturering var uunngåelig, da et høyt antall jøder tok utdannelse ved de statsdrevne skolene. Ved starten av første verdenskrig snakket de fleste galiciske jødene fortsatt jiddisk, men flere og flere snakket polsk, da polsk hadde erstattet tysk som kulturspråk innenfor gruppen av moderne jøder.¹⁹¹ De

---

¹⁸⁶ Andrezej Żbikowski, “Poles and Jews in the Kresy Wschodnie – Interethnic Relations in the Borderlands, 1918-1939”, i Dan Diner (Ed.), *Simon Dubnow Institute Yearbook*, Deutsche Verlags - Anstalt, Stuttgart München, 2002, s. 42.

¹⁸⁷ Hasidismen ble grunnlagt av den polske karismatiker Baal Shem-Tob på midten av 1700-tallet. Hasidismen var en reaksjon på at de jødiske lærdomsentrene hadde beveget seg bort fra de fattige pietistene til sofistisk eksegesi. Bevegelsen var også et klasseopprør fra jødiske proletarer mot en handelstand som hadde monopolisert talmudismen til symbolsk kapital forbeholdt de bedrestilte. Kilde: Harket, *Jødestaten. Historien om en moderne ide*, 2001, s. 96-97.

¹⁸⁸ Dietrich Beyrau, “Anti-Semitism and Jews in Poland, 1918-1939”, i Herbert A. Strauss, *Hostages of Modernization Bind 2*, Walter de Gruyter, Berlin 1993, s. 1064.

¹⁸⁹ Cheder er et hebraisk ord som betyr ”rom”, men henviser her til religiøs gutteskole for begynnertrinnet.

¹⁹⁰ Ibid., s. 1072.

¹⁹¹ Ezra Mendelsohn, “The Jewries of Interwar Poland”, i Herbert A. Strauss, *Hostages of Modernization Bind 2*, Walter de Gruyter, Berlin 1993, s. 990. Selv om den polske konstitusjonen lovet likestilling for alle nasjonaliteter også i forhold til språk, så forble dette en sannhet på papiret. Jiddisk og hebraisk ble forbudt som språk i offentlig

jødiske områdene i det tidligere Kresy som nå tilhørte Polen, hadde tatt til seg russisk kultur, og kjente ikke det polske språket. Bakgrunnen for dette var at det var svært få etniske polakker som bodde i dette området før krigen. Den multinasjonale karakteren til området forhindret derfor lignende assimileringstendenser som man fant i Galicja og Kongresspolen.¹⁹²

I forhold til den sosioøkonomiske profilen kunne man observere store forskjeller mellom Galicja og Kresy, og Kongresspolen. Sosioøkonomisk befant de galiciske jødene seg i den nedre delen av middelklassen og proletariatet, og de var mest iøynefallende innen lokal og urban handelsvirksomhet. *Shtetl'en* utgjorde fortsatt et typisk bosettingsmønster i denne provinsen. I motsetning til polakkene sysselsatte jødene seg i svært liten grad innenfor jordbruket og utgjorde kun fire prosent innenfor landbrukssektoren totalt.¹⁹³

I forhold til demografi og økonomi skilte ikke jødene i Kresy seg vesentlig fra de galiciske jødene. Området var preget av økonomisk tilbakeleggenhet, og jødene i området utgjorde en betydelig del av den urbane befolkningen. De dominerte derfor også kommersiell handelsvirksomhet og beholdt *sthetl'en* som en levedyktig institusjon.

Den geografiske fordelingen av jødene fikk store sosiale og sosioøkonomiske konsekvenser. I Kresy og Øst-Galicja utgjorde jødene en overveldende majoritet som var sysselsatt som dørselgere, butikkeiere, og handelsmenn og dette var også tilfelle i Lublin og Białystok, men ikke i like høy grad som de førstnevnte regionene. I følge Tomaszewski dominerte jødene økonomisk i de uutviklede jordbruksregionene. En måling gjort i 1931 viser at selv om jødene kun utgjorde 9.8 % av den totale befolkningen, utgjorde de 58.7 % av de som var sysselsatt innenfor handel og 21.3 % av de som var sysselsatt innen industrien, og de gjorde seg også gjeldende innenfor andre yrkesgrupper som advokater og leger.¹⁹⁴

---

sammenheng under den østerrikske annekasjonen, og denne loven sto seg i det tidligere Galicja under den polske republikk helt frem mot andre verdenskrig. Disse reguleringene sto i direkte kontrast til den polske konstitusjonen, men lovgivningen ble likevel ikke automatisk fjernet. Situasjonen ble ikke bedre av at det hviterussiske, litauiske og ukrainske språket ble godkjent i offentlig sammenheng etter første verdenskrig, mens det jiddiske og hebraiske språkets status forble den samme. I tillegg ble tysk forbudt i offentlig sammenheng. Kilde: Tomaszewski, "The Civil Rights of Jews in Poland 1918-1939", 2004, s. 123.

¹⁹² Mendelsohn, "The Jewries of Interwar Poland", 1993, s. 993-994.

¹⁹³ Herbert A. Strauss, "Poland – Culture of Antisemitism", i Herbert A. Strauss, *Hostages of Modernization Bind 2*, Walter de Gruyter, Berlin 1993, s. 964. Likevel var det i Galicja denne gruppen gjorde seg bemerket. Av de 22,103 gårdene i Polen var over halvparten av dem lokalisert i østre Galicja. Denne gruppen er likevel interessant i en sosioøkonomisk sammenheng, da de jødiske bøndene verken mottok oppmuntring eller støtte fra den polske stat, men ble aktivt motarbeidet. Kilde: Rabinowicz, *The Legacy of Polish Jewry. A History of Polish Jews in the Inter-War Years 1919-1939*, 1965, s. 69.

¹⁹⁴ Jerzy Tomaszewski, "Between the Social and the National – The Economic Situation of Polish Jewry, 1918-1939", i Dan Diner (Ed.), *Simon Dubnow Institute Yearbook*, Deutsche Verlags - Anstalt, Stuttgart München, 2002, 56-59.

I de to største byene i Kongresspolen, Warszawa og Łódź, tilhørte den store majoriteten av jødene proletariatet, men det reiste seg også en liten, men rik industriell og kommersiell jødisk klasse som skilte seg markant fra jødene i Galicja og Kresy. Denne klassen hadde en nøkkelposisjon i den økonomiske utviklingen i denne provinsen før Den første verdenskrig og var også ledende i en bevegelse som ville polonisere jødene. Dette kom blant annet til uttrykk ved at de finansierte den polskspråklige jødiske pressen på 1860- og 1870-tallet. I tillegg var det relativt store jødiske handelskompanier som utviklet et nettverk av internasjonale forbindelser.¹⁹⁵

Med utgangspunkt i den ovennevnte politiske og økonomiske utviklingen, hvor sto jødene i forhold til Polens reelle økonomiske problemer? Jødernes historiske rolle innenfor det polske samfunn skulle få konsekvenser under den nyopprettede republikken. Mens økningen i kommersiell handel brakte med seg økt velstand og sosial videreutvikling som var med på å skape nasjonal enhet i andre nasjoner, ble byene og grupper innenfor kommersiell virksomhet i Polen gjenstand for sosial splittelse. De var med på å understreke rivaliseringen mellom sosiale og økonomiske grupperinger og fremmede minoritetsgrupperinger i den øvrige befolkningen.¹⁹⁶ Spesielt segregeringen av jødene inn til byene sørget for at jødene levde atskilt fra den øvrige befolkningen og at de også under den andre republikk var svært synlige innenfor kommersiell virksomhet. Selv om jødene kun utgjorde ti prosent av den totale befolkningen, kontrollerte de nesten halvparten av de kommersielle forretningsforetakene i Polen.¹⁹⁷

Den store andelen jøder innenfor handelsvirksomheten medførte at jødene fikk en helt spesiell rolle innenfor den landsbystrukturen som preget områdene i øst og innenfor den mer urbane strukturen i det sentrale Polen. I de fleste regioner ble jødene kun forbundet med økonomisk sysselsetting innenfor by- og landsbystrukturen, mens bondestanden i disse områdene besto eksklusivt av polakker, hviterussere, ukrainere og litauere.

I følge Tomaszewski ble jødene møtt med mistenksomhet uansett hvor godt forholdet mellom bonden og den jødiske handelsmannen var.¹⁹⁸ For det første så bonden ned på det arbeidet jødene gjorde, da kroppsarbeid på åkrene tradisjonelt var regnet som den verdige sysselsettingen. All annen sysselsetting ble sett som utnyttelse av bondens harde arbeid. På samme tid var jødene og bøndene i et gjensidig avhengighetsforhold. Bakgrunnen var at jødene i rollen som handelsmenn, spesielt i

---

¹⁹⁵ Jerzy Tomaszewski, "The Role of Jews in Polish Commerce, 1918-1939", i Yisrael Gutman m.fl., *The Jews of Poland between Two World Wars*, University Press of New England, USA 1989, s. 151.

¹⁹⁶ Taylor, *The Economic Development of Poland 1919-1950*, 1953, s. 100-101.

¹⁹⁷ Ibid., s. 101-102.

¹⁹⁸ Tomaszewski, "The Role of Jews in Polish Commerce, 1918-1939", 1989, s. 147.

mange av de østlige og sørøstlige regionene, var den eneste forbindelsen mellom produsenten og de større og mer avsidesliggende markedene. Bøndene kunne reise til nærmeste landsby og selge varene sine der, men etterspørselen i de små landsbyene var liten og overskuddsvarene måtte da sendes til større regionale markeder i vest.¹⁹⁹

Mistenksomheten til jødenes virksomhet økte i takt med de økonomiske nedgangstidene, da bøndene mottok betydelig mindre utbytte av de varer de produserte. Den økonomiske nedgangstiden fra slutten av 1920-årene forverret derfor forholdet mellom jødene og bøndene, ettersom bøndene ble spesielt hardt rammet av denne utviklingen.

Mendelsohn har hevdet at det er likhetstrekk mellom Marcus og Tomaszewski. Mendelsohn anser Tomaszewski som en ”optimist”, i den forstand at han tolker Tomaszewski dithen at han mener at bare en rask økonomisk utvikling i Polen kunne løst det ”jødiske spørsmål”.²⁰⁰

Tomaszewski påpeker at den spredte handelen og det enorme antallet lokale handelsmenn ble en byrde for jordbrukerne, da antallet handelsmenn i det østlige og sentrale Polen var større enn det økonomiske liv i virkeligheten hadde behov for. På den andre siden var det ikke mulig i den primitive økonomien å løse dette på noen annen måte. Det ineffektive jordbruket gjorde denne formen for primitiv handel uunngåelig siden handelsmetodene ikke kunne endres uten en modernisering av landbruket og polsk økonomi i sin helhet.²⁰¹

Forholdet mellom økonomi og nasjonalisme (*étatisme*) ble naturligvis en sentral faktor innenfor polsk-jødiske økonomiske relasjoner, og polakkene beskyldte jødene for å drive utstrakt liberalistisk handelsvirksomhet. Bakgrunnen for beskyldningene var at det i tillegg til jødiske entreprenører innenfor industrien fantes jødiske handelskompanier som utviklet nettverk av internasjonale forbindelser. Disse handelskompaniene ble i samtiden, og har i ettertid ofte blitt benyttet som bevis på jødenes betydelige rolle i polsk økonomi. Tomaszewski hevder tvert imot at jødiske handelskompaniers rolle var ubetydelig og at majoriteten av jødiske handelsmenn ikke var annet enn omvandrende handelsmenn og kramkarer. Likevel dannet de jødiske entreprenørene innen industrien i det sentrale Polen og handelskompaniene grunnlaget for den anti-jødiske propagandaen som man kunne finne i tidsskrifter i Polens vestlige provinser. Majoriteten av jødiske handelsmenn opererte imidlertid på en så liten skala at det ville være uaktuelt for de fleste polakker å bevege seg inn på lignende kommersiell virksomhet. Tomaszewski påpeker at i et fattig samfunn kunne kun en

---

¹⁹⁹ Ibid., 147-148.

²⁰⁰ Mendelsohn, ”Interwar Poland: good for the Jews or bad for the Jews?”, 1989, s. 251.

²⁰¹ Tomaszewski, ”The Role of Jews in Polish Commerce, 1918-1939”, 1989, s. 149-150.

handelsmann med minimumskrav til fortjeneste overleve. Som det ble påpekt i tidsskriftet *Przegląd Kupiecki* [Tidsskrift for varehandelen] i 1929: "If the Jewish shopkeeper can live on his insignificant profits, it is only owing to his minimal standard of living, so low that no polish shopkeeper could survive on it."²⁰² Jødiske handelsmenns inntekt var minimal og kapitalakkumulasjon var utelukket. Den polske *étatisme* førte imidlertid til at statlige foretak monopoliserte tradisjonell jødisk virksomhet og avsatte jødene til fordel for etniske polakker.²⁰³

Sannheten er derfor at jødene ble like hardt rammet av den økonomiske krisen som de etniske polakkene. Hvis man ser bort fra de små gruppene jødiske entreprenører og den noe større gruppen som utgjorde den jødiske intelligentsiaen, så drev majoriteten av jødene enmannsforetak eller var lønnsarbeidere innenfor handel eller små forretningsforetak. Under den økonomiske krisen som begynte på slutten av 1920-tallet kunne man i likhet med jordbruket finne store forekomster av skjult arbeidsledighet innenfor håndverk, blant kramkarer og spesielt i hjemmeindustrien – alle kommersielle disipliner som var dominert av jødene.²⁰⁴

En føring på hvor lite lukrativ rollen som handelsmann i virkeligheten var, ble tydelig i det sentrale Polen hvor den økonomiske strukturen skiftet til fordel for industri. I dette området avtok den jødiske dominansen innenfor handelen, noe Tomaszewski forklarer med at utviklingen av industrien åpnet for nye muligheter for jødene, og at de derfor gav avkall på sin tradisjonelle rolle.²⁰⁵ Slik jeg tolker Tomaszewski, handlet ikke jødenes rolle om deres reelle profil innenfor økonomien, men i langt større grad om alvorlige sosiale spenninger; et vesentlig skille fra Mendelsohns fremstilling av Tomaszewski som "optimist".²⁰⁶

Hva kan man betrakte som polsk økonomis akilleshæl?

Hvis ikke jødenes posisjon var sentral, hva kan man da anse som hovedårsaken til Polens økonomiske problemer i perioden? I følge Taylor var det utvilsomt jordbruket som spilte den dominerende rollen innenfor polsk økonomi i mellomkrigstiden. Prisene på jordbruksprodukter i relasjon med andre priser var nøkkelen til nasjonens økonomiske utvikling gjennom hele Den andre polske republikks levetid. Hvis jordbruket hadde blomstret hadde også kjøpekraften økt i forhold til industriprodukter. En slik utvikling ville øke etterspørselen etter industriprodukter og stimulere til

---

²⁰² Sitat hentet fra: Ibid, s. 151.

²⁰³ Beyrau, "Anti-Semitism and Jews in Poland, 1918-1939", 1993, s. 1082.

²⁰⁴ Ibid., s. 1081.

²⁰⁵ Tomaszewski, "The Role of Jews in Polish Commerce, 1918-1939", s. 142-143.

²⁰⁶ Mendelsohn, "Interwar Poland: good for the Jews or bad for the Jews?", 1989, s. 251.

utbygging av nye industrier som på sin side ville absorbere befolkningsoverskuddet i jordbruksområdene og økt levestandarden både i by og land. Nedgangstiden innenfor jordbrukssektoren på slutten av 1920-tallet reverserte derimot spiralen og ledet til nasjonal økonomisk katastrofe.²⁰⁷

Økonomisk var og ble Polen et jordbrukssamfunn hvor den urbane befolkningen i 1931 kun utgjorde 27.4 % av totalen. Jordbruket var den overlegent største økonomiske sektoren, og utgjorde cirka 64 % av sysselsettingen. Denne sektoren la grunnlaget for hele 45 % av bruttonasjonalproduktet.²⁰⁸ Likevel var jordbrukssektoren svært ineffektiv: cirka 10 millioner jordbrukere eide kun ett lite stykke jord, eller eide ikke jord i det hele tatt. Deler av forklaringen kan man se i forhold til det faktum at Piłsudskis føderale plan strandet på et tidlig tidspunkt i den nye republikken. I de østlige territoriene var de fleste godseierne polakker, mens de fleste bønder var ukrainere eller hviterussere. Hvis den føderale planen skulle gjennomføres, var dette synonymt med jordbruksreformer som ville frata de polske godseierne jorden til fordel for ukrainerne og hviterusserne. Godseierne, som utgjorde en viktig politisk pressgruppe, motsatte seg (ikke overraskende) en jordbruksreform og ble møtt med forståelse, ikke bare fra *Endecjas* medlemmer, men også fra Piłsudskis tilhengere.²⁰⁹

Mens store godseiere med eiendommer over 100 hektar eide 45 % av alle produktive områder innenfor jordbruket, levde en tredjedel av bøndene på små bruk på cirka to hektar. Gjennomsnittlig var bøndene den samfunnsklassen med lavest inntekt og levestandard, spesielt i 1930-årene på grunn av det enorme prisfallet på jordbruksprodukter. Antallet bønder som led under skjult arbeidsledighet, det vil si rural overbefolkning, er beregnet til å utgjøre flere millioner.²¹⁰ I den grad det var snakk om jordbruksreformer, så handlet disse reformene om å sikre polsk hegemoni i de flernasjonale områdene i øst. Tanken var at man skulle beskytte de polske godseierne, og det ble lagt planer og til dels gjennomført polsk ”kolonisering” av områdene i øst.²¹¹

Problemet i forhold til befolkningsoverskuddet i Polen ble betydelig forverret av de sterkt begrensede utvandringmulighetene i mellomkrigstiden. Der utvandring, primært til USA, hadde fungert som en ventil mot befolkningsoverskuddet i Europa på 1800- tallet og begynnelsen av 1900-

---

²⁰⁷ Taylor, *The Economic Development of Poland 1919-1950*, 1953, s. 62.

²⁰⁸ Lane, “Structural and Social Change in Poland”, London 1973, s. 2.

²⁰⁹ Korzec, ”Antisemitism in Poland as an Intellectual, Social, and Political Movement”, 1974, s. 13.

²¹⁰ Beyrau, “Anti-Semitism and Jews in Poland, 1918-1939”, 1993, s. 1081.

²¹¹ Ibid., s. 1082.

tallet, ble immigrasjon til USA redusert etter Den første verdenskrig, og betydelig innstrammet etter den økonomiske depresjonen i 1929.²¹²

Oppsummering

Slik jeg tolker Taylor og Wolfe så var de grunnleggende økonomiske utfordringene som polakkene sto overfor i perioden 1919–1935 overbefolkning i jordbruksområdene og tap av markedsandelen spesielt i forhold til eksport til det russiske og til dels til det tyske markedet. Polen ble dermed overlatt til å sette sin lit til det indre markedet, noe som gjorde dem svært sårbare i en politisk og økonomisk ustabil periode.

Det økonomiske landskapet var preget av en ineffektiv jordbrukssektor som var styrt av svært konservative polske godseiere, og ”jordbruksspørsmålet” hadde derfor direkte sammenheng med polakkenes økonomiske og sosiale problemer. I et land hvor over 60 % av befolkningen livnærte seg som bønder var den eneste fornuftige løsningen på problematikken betydelige jordbruksreformer. Polske myndigheter motsatte seg likevel ikke godseierne, verken under sentrum-høyre regjeringene eller under Pilsudskis regime. Den politiske trenden med å finne syndebukker ble oppmuntret via Polens økonomiske reorganisering under en tilstand av stagnasjon, og i den håpløse økonomiske situasjonen i mellomkrigstiden var det nærmest uunngåelig at det oppstod konflikter mellom polakkene og minoritetsgruppene. I perioder av mellomkrigstiden som nærmest må betegnes som sultkatastrofer, valgte de sittende regjeringer å avlede massene ved hjelp av illusoriske bilder av jødiske butikker og små sjapper som kilden til deres lidelser og som nøkkelen til deres befrielse. Disse bildene hadde svært lite til felles med jødernes reelle økonomiske situasjon. Sannheten var tvert i mot at den fattigdom som rammet jordbruksområdene i Polen fikk nøyaktig de samme følgene for jødene, da de var avhengige av vekst innenfor jordbruket som følge av deres sosioøkonomiske profil. Med andre ord, den fattigdom som rammet bøndene, rammet også majoriteten av jødene.

Som vist av Taylor kunne polsk økonomi kun oppnå vekst gjennom betydelige landbruksreformer og effektivisering av jordbruket, som igjen ville stimulere vekst innenfor industrien, noe som i sum ville absorbere befolkningsoverskuddet på landsbygda. Taylors teori står derfor i direkte kontrast til Marcus’ påstand om at det virkelige problemet var jødisk overbefolkning og polsk fattigdom. Det virkelige problemet var i følge Taylor at den enorme befolkningsveksten i sin helhet ikke sto i forhold til Polens økonomiske utvikling.

---

²¹² U.S Citizenship and immigration Services: <http://uscis.gov/graphics/aboutus/history/articles/OVIEW.htm>
06.02.2006.

At jødene ble utpekt som sydebukker for Polens økonomiske stagnasjon, hadde sammenheng med at de var svært synlige innenfor kommersiell virksomhet som følge av den historiske rolle de hadde blitt tildelt. Hvorvidt denne rollen var lukrativ eller ikke var uinteressant i forhold til polske politikeres mål om å avlede massenes oppmerksomhet bort fra jordbrukssektoren – en virksomhet som hadde fint lite til felles med det å være jøde. Ukrainerne og hviterusserne var uinteressante i forhold til økonomisk boikott da deres sosioøkonomiske profil var identisk med majoriteten av de etniske polakkene, mens tyskerne ble vanskelig å ramme på bakgrunn av den tyske stats revansjisme, og derav utstedte Tyskland betydelig støtte overfor sin egen befolkning innenfor Polens grenser. Jødene sto derimot alene og blottet i forhold til å skape mytiske bilder som gjorde det uproblematisk for polakkene å iscenesette den jødiske kramkaren i rollen som fremgangsrik forretningsmann.

Ut fra den ovennevnte argumentasjonen fremstår begrepet ”objektiv antisemittisme” som meningsløst, da det ikke finnes noe som tyder på at det å drive jødene bort fra sin økonomiske virksomhet ville ha noen positiv effekt for polsk økonomi. Derimot vil jeg hevde at for å selge denne abstraksjonen av ”jøden”, så må det i forkant dannes en kultur som beveger seg utover xenofobiske forestillinger om ”oss” og ”dem” i kamp om økonomisk hegemoni. Jeg vil derfor hevde at før polakkene i det hele tatt kunne anvende økonomi som argument mot en avgrenset del av befolkningen, så måtte det i utgangspunktet være tilrettelagt for et helhetlig verdensbilde, og dette skal jeg se nærmere på i de kommende kapitlene.

Kapittel 5

Den katolske kirke i Polen – forholdet mellom kultur og modernitet

Katolisismens lange tradisjon i Polen har gitt den en helt spesiell stilling som bærer av polsk kultur. I løpet av den 123 år lange perioden hvor Polen ikke eksisterte som nasjonsstat var det den katolske kirken som knyttet polakkene sammen. Katolisismen var deres felles identitet.

Dette er likevel ikke ensbetydende med at kirken ikke sto overfor utfordringer i forhold til sin posisjon og identitet innenfor republikken etter 1919. Ved siden av at den polsk-katolske kirke ble utfordret av andre trossamfunn som den gresk-ortodokse kirke og jødedommen som resultat av de store minoritetsgruppene innenfor Polen, ble kirken også utfordret av den moderne sekulære samfunnsutviklingen.

Som vi har sett av de foregående kapitlene var antisemittismen i all hovedsak definert ut fra sekulære elementer som nasjonalisme, politisk tilhørighet og økonomiske forhold. Dette er elementer man normalt ikke setter i sammenheng med kirkens universelle virkningsområde, men med den moderne antisemittismens argumentasjonsgrunnlag. Et sentralt spørsmål vil derfor bli: hvilken stilling inntok den polsk-katolske kirke i den moderne samfunnsutviklingen og moderne antisemittismen?

Vatikanet og jødene

Det har vært vanlig å skille den moderne antisemittismen fra den gamle formen for judofobi. Den moderne antisemittismen har blitt kjennetegnet ved sine biologiske metaforer og konspirasjonsteorier, mens den kristne antijudaismen er blitt definert gjennom teologisk fiendtlighet mot det folk som nektet å anerkjenne Jesus som Messias. Det er spesielt den ”ubestikkelige” rasebaserte essensen i den moderne antisemittismen som ble satt i kontrast mot den mulighet kirken tilbød ved frelse ved dåpen. Det var enighet om at kristendommen bidro til den moderne antisemittismens fundament, men det ble argumentert for at kirkens teologi gjorde det vanskelig å fremme de mer ekstreme formene for hat som vokste frem på 1900-tallet.

Likevel har kristendommens rolle i fremveksten av den moderne antisemittismen blitt et stridsspørsmål. En kommisjon fra Vatikanet hevdet, i en rapport fra 1998 titulert *We Remember: A*

reflection on the Shoa, at den moderne antisemittismen var i essens mer sosiologisk og politisk enn religiøs. Kommisjonen konkluderte med at:

We cannot ignore the difference which exists between anti-Semitism, based on theories contrary to the constant teaching of the Church on the unity of human race and on the equal dignity of all races and peoples, and the long-standing sentiments of mistrust and hostility that we call anti-Judaism, of which, unfortunately, Christians also have been guilty.²¹³

Vatikanet erkjenner i rapporten at kirken i århundrer har diskriminert jødene og brukt dem som syndebukker og at det har forekommet feilaktige tolkninger av den kristne lære som har gitt næring til slike antipatier. I følge rapporten hører dette imidlertid historien til, og de antijødiske følelsene innenfor kirken var overvunnet ved inngangen til 1800-tallet.²¹⁴

Historikeren Brian Porter hevder at denne påstanden er uholdbar. Han mener tvert i mot at den gamle judofobien måtte gjennomgå en forvandlingsprosess for å finne sin plass i den moderne verden.²¹⁵

Den polsk-katolske kirke og moderniteten

Heller hevder at den katolske kirken i Polen var den eneste institusjonen som hadde muligheten til å legge bånd på de antijødiske holdningene i Polen, men likevel er Heller av den overbevisning at kirken var en bastion for antisemittiske holdninger av både den tradisjonelle kristne antijødiske art og den moderne antisemittismen. Litteraturkritikeren og forfatteren Jan Błonski mener tvert i mot at det var katolisismen som hindret polakkene fra å falle innenfor den samme vold- og hatspiralen som man fant i Tyskland. Jan Błonski (f. 1931) skrev i 1987 at:

When one reads what was written about Jews before the war, when one discovers the amount of hatred rife in Poland, one cannot help wondering why words were not followed by deeds. In point of fact, they were not (or only in isolated cases). God restrained our hands. Yes, God, because if we did not take part in that crime it was

---

²¹³ Sitat hentet fr: Edward Idris Cassidy (ed.), *We remember: A reflection on the Shoa*, http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/documents/rc_pc_chrstuni_doc_16031998_shoah_en.html, 10.01.2007.

²¹⁴ David Kertzer, *Unholy War. The Vatican's role in the Rise of Modern Anti-semitism*, Macmillian Ltd, London 2002, s. 4.

²¹⁵ Brian Porter, "Antisemitism and the search for a Catholic Identity", i Robert Blobaum (Red.), *Antisemitism and its Opponents in Modern Poland*, Cornell University, 2005, s.103.

because we were still Christians, because at the last moment we recognized the Devil's hand in the undertaking.²¹⁶

For å underbygge sin påstand viser Błonski til den ofte siterte fortellingen om Zofia Kossak (1890-1968). Kossak var en nasjonalist og antisemitt før den andre verdenskrig, men på bakgrunn av sin tro risikerte han livet for å redde jøder under naziokkupasjonen.²¹⁷ Błonski hevder, på bakgrunn av Kossaks argumentasjon, at antisemittismen i Polen var av en art som verken tok liv eller gjorde aktiv hjelp og omtanke for jødene utenkelig. Antisemittene innenfor katolske kretser i Polen ønsket kun å skille jøder og polakker innenfor polsk samfunnssfære. Błonski påpeker likevel, i motsetning til Vatikanet, at den kristne judofobien bidro til intensifisering av antijødiske fordommer, noe som på sin side indirekte gav det polske samfunn den tunge byrden av delt skyld i forhold til Holocaust.²¹⁸ Błonskis overbevisning om at det var troen som tøylet hatet er en omstridt påstand, og har i tillegg til nevnte Porter og Kertzer fra begynnelsen av 1990-tallet blitt viet mer oppmerksomhet innenfor faglitteraturen.²¹⁹

En tilnærming til tema av Błonskis art blir problematisk, da det selvfølgelig fantes både polsk-katolske individer som talte jødene sak og de som ønsket å fjerne jødene fra polsk jord, eller jordens overflate. Katolisisme er et abstrakt begrep, og man kan ikke snakke om individuelle katolikker som en bestemt gruppe. For å komme nærmere problemstillingen angående hvor omfattende antisemittismen var innenfor den katolske kirke i mellomkrigstiden, er det mer fruktbart å se på det kontekstuelle og konseptuelle rammeverket man kan finne i den "offisielle" katolske presse i Polen.²²⁰ Poenget er ikke å finne en deterministisk kraft innenfor katolisismen som ledet troende til å handle på den ene eller andre måten, men det er likevel en erkjennelse (i likhet med andre -ismer) at katolisismens teologi og ideologi kunne fremme bestemte holdninger hos sine tilhørere.

---

²¹⁶ Sitat hentet fra: Yisrael Gutman, "Do the Poor Poles Really Look at the Ghetto?", i Antony Polonsky & Joanna B. Michlic, *The Neighbors respond. The controversy over the Jedwabne Massacre in Poland*, Princeton University Press, New Jersey, 2004, s. 414.

²¹⁷ Porter, "Antisemitism and the search for a Catholic Identity", 2005, s.112.

²¹⁸ http://www1.yadvashem.org/about_holocaust/studies/vol25/abs_jan_bloncki.html, 25.01.2007.

²¹⁹ Se for eksempel: Modras, *The Catholic church and antisemitism: Poland, 1933-1939*, 1994, Michlic, *Poland's Threatening other*, 2006, Landau-Czajka, "Image if the Jew in the Catholic Press", 2004, Jan Thomas Gross, *Neighbours. The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland, 1941*, Princeton University Press, Storbritannia, 2003, Jan Thomas Gross, *Fear. Anti-Semitism in Poland after Auschwitz*, Princeton University Press, Storbritannia, 2006, og Viktoria Pollmann, *Untermieter im christlichen Haus. Die Kirche und die 'jüdische Frage' in Polen anhand der Bistumsprese der Metropole Krakau 1926-1939*, harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2001.

²²⁰ Den "ofisielle" katolske presse vil i dette tilfellet si kilder som uttalelser fra vaticanet, den formelle katolske presse i Polen og hyrdebrev.

Porter baserer sin kritikk på historikeren David Kertzers påstand om at alle elementer man forbinder med den moderne antisemittismen er å finne i kirkens tematisering av jødene, inkludert troen på rasemessig ubestikkelighet, det vil si at dåpen utgår som mulig ”utvei”, samt teorier om en global jødisk verdenskonspirasjon.²²¹ Likevel virker det paradoksalt at en teologi som fremmer universalisme og tro blir satt i sammenheng med biologisk rasisme. Hvordan kan en religion snakke om kjærlighet og hat på samme tid?

Porter påpeker at man ikke kan finne et øyeblikk, et spesielt skrift eller en spesiell forfatter som inspirerte til forvandlingen innenfor den katolske kirken i Polen. Sammensmeltingen mellom den katolske antisemittismen og den moderne antisemittismen kom sakte men sikkert nærmere hverandre utover på 1900-tallet.

At antisemittismen i Polen blir satt i sammenheng med det vi forstår som den moderne antisemittismen er i seg selv ikke noe nytt, men det faktum at Porter anser at åpenhet til rasekategorier innen kirken vil kunne brukes som markør på en tidlig tilnærming til en mer moderne form for hat, bryter med det konvensjonelle synet på antisemittismen innenfor den polsk-katolske kirke. Han eksemplifiserer dette ved å vise til den polske jesuittpateren Maryan Morawski, som i 1896 forsøkte å balansere sin egen antipati mot jødene med kirkens doktriner. Morawski hevdet at jødene var styrt av en ”moral code lower than that of Cristianity”.²²² Han argumenterer videre for at jødene helt fra middelalderen, med stor utholdenhet, kjempet mot den kristne tro, og dermed la grunnlaget for fritenkernes og ateistmens fremvekst. Liberalismen appellerte til jødene fordi det passet deres økonomiske dominans, og de kunne ta vare på sine egeninteresser uten å bli hemmet av kristne etiske prinsipper. I følge Porter hadde Morawski i tillegg et raseelement i sin tenkning: en jøde kunne bli definert under en spesiell rasekategori, men hans atferd var også styrt av den historiske utviklingen. For å balansere sin rasisme og katolisisme, hevder Porter at Morawski avskrev muligheten for sekulær assimilasjon, noe han mente bare ville forvandle jødene til materialister og ateister, men han holdt fortsatt døren på gløtt for den tradisjonelle dåpen. Likevel hadde han ikke noen tro på at dåpen kunne forvandle individet, men etter flere generasjoner med inngifting ville korrupsjonen være utvisket nok til fjerne alle spor av jødiskhet.²²³

Allerede i 1905 kan man spore en relativt rask utvikling fra Morawskis ideer. Teodor Jeske-Choiński (1854-1920) skrev en artikkel i det katolske tidsskriftet *Przegląd Powszechny* [Det

---

²²¹ Porter, ”Antisemitism and the search for a Catholic Identity”, s.104.

²²² Ibid., s.106.

²²³ Ibid., s.107-108.

universelle tidskrift] at han så for seg en kamp mellom jøder og polakker. Han anså at: "Two entirely distinct forces now confront each other in a struggle for survival". Ikke bare uttalte Jeske-Choiński det sosialdarwinistiske slagordet "kampen for å overleve" eksplisitt, men han nedvurderte også den katolske kirkens makt i henhold til dåp av jødene som mulig "utvei": "[...] those who got baptized for practical reasons, with the goal of attaining the right to get a job in the civil service or to attain other privileges closed to israelites.[...] One must beware of them because, concealed by baptism, they work directly upon Christian society." I likhet med Morawski anså Jeske-Choiński dåpen for en mulighet, men i følge Porter fant han på samme tid en utvei som kombinerte den tradisjonelle dåpen og en rasebasert teori. Han hevdet at de som var oppriktige i sin konvertering til katolisismen ville bli inspirert til å inngifte seg for å utrydde deres distinkte rasetrekk "in a union of blood".²²⁴

Porter er av den oppfatning at nøkkelen til overlappingen mellom den tradisjonelle og den moderne antisemittismen har sammenheng med den perioden vi refererer til som "moderniteten".²²⁵ Han påpeker at begrepet "modernitet" passer bedre inn under religiøse polemikker enn faganalyser, da han er av den oppfatning at den katolske kirke langt på vei må karakteriseres som en antimoderne og svært konservativ institusjon. Likevel, spesielt fra 1880-årene og fremover, bygget den katolske kirke sakte, men sikkert opp sin egen distinkte visjon av moderniteten; en visjon om å tilpasse seg den nye tiden, og forsøke å kristne den nye, stadig mer avsakraliserte, verden. Kardinal Hlond (1881-1948) uttrykte kirkens forståelse av moderniteten på følgende måte:

True culture means progress, and above all moral progress, which one can accomplish only on the condition of faith [...] Let us not, therefore, be afraid that faith might restrain the march of culture. Let us instead be convinced that it is precisely religion who will lead the way to true progress.²²⁶

Ytringer av den typen som her er uttrykt av Hlond, må i følge Porter forstås som retorisk ettergivenhet til de krav som oppstod på 1900-tallet.

I løpet av mellomkrigstiden var det klart for de fleste innenfor det katolske lederskapet i Polen (og Vatikanet) at de måtte delta i den moderne verden, og for å gjøre dette måtte også en viss revisjonisme bli gjennomført i forhold til deres utøvelse og retorikk. Kardinal Hlond mente at alle katolikker "had to be familiar with modern political thought and with the changes taking place in the

---

²²⁴ Ibid., s.109-110.

²²⁵ Ibid., s. 113.

²²⁶ Sitat hentet fra: ibid., s. 118.

world, and had to derive from that all that was fresh, vital, and creative”.²²⁷ Den katolske kirke skulle derfor aktivt gå inn i den moderne verden for å beseire troens fiender, da det ikke lenger var nok å forsvare seg mot moderniteten som fenomen. Porter tolker dette dithen at kirken måtte gå på offensiven mot dens fiender, og dette var ikke en offensiv *mot* moderniteten, men en offensiv mot katolisismens fiender *innenfor* konteksten av den moderne verden.²²⁸

I følge Porter tilbød kirken på dette tidspunktet et verdensbilde som var kompatibelt med moderne antisemittistiske holdninger. Porter hevder derfor at den katolske forståelsen av moderniteten introduserte en svært komplisert doktrine innenfor kirkesamfunnet, da den forsøkte å forene to tilsynelatende uforenlige ideer: på den ene siden, et universelt potensial for frelse og en målsetting om å arbeide for hele menneskehetens frelse, mens på den andre siden en aksept av rasebiologiske ideer og en forpliktelse til å beseire katolisismens fiender.

Problemet for kirken var at den måtte fremme denne offensiven på en måte som ga mening både innenfor det tradisjonelle katolske rammeverket og innenfor rammeverket av den moderne sosiale virkeligheten. I følge Porter ble dette løst ved å ta i bruk en versjon av et gammelt katolsk tema tilpasset det tjuende århundre: apokalypsen. Innenfor en revidert versjon av apokalypsen skulle det i henhold til Porter også vise seg å være rom for moderne rasebasert antisemittisme. Porter mener derfor at han med rette kan hevde at i løpet av mellomkrigstiden var det katolske samfunn i Polen gjennomsyret av moderne rasebiologisk antisemittisme.²²⁹

Jeg vil hevde at det er et problem forbundet med Porters teori. Porter har rett i at kirken måtte tilpasse seg den nye tiden, men likevel vil jeg hevde at det var kampen mot det sekulære elementet i det moderne prosjekt, mer enn rasebiologiske teorier, som var den polske kirkens drivkraft i forhold til sin antipati mot jødene.

Innenfor rammen av en apokalyptisk kamp fant katolikkene et felles grunnlag med *deler* av de moderne antisemitters argumentasjonsgrunnlag, men rasebiologisk tenkning var i svært liten grad et tema innenfor kirken. Sagt på en annen måte: det var mer elementene i det moderne prosjekt enn den moderne antisemittismen som underbygget kirkens kamp mot jødene. Kardinal Hlonds definisjon av kirkens og troens fiender viser sammenhengen mellom den apokalyptiske forestilling om fremtiden og modernitetskritikk. I det ofte siterte hyrdebrevet fra 1936, skriver Hlond at:

---

²²⁷ Ibid., s. 119.

²²⁸ Ibid.

²²⁹ Ibid., s. 110.

A Jewish problem exists, and will continue to exist as long as the Jews remain Jews. [...] It is a fact the Jews fight against the Catholic Church, they are free-thinkers, and constitute the vanguard of atheism, of the Bolshevik movement and of revolutionary activity. It is a fact that Jewish influence upon moral is fatal, and their publishers spread pornographic literature. It is true that Jews are committing frauds, practice usury, and dealing with white slavery. It is true that in schools, the influence of the Jewish youth upon Catholic youth is generally evil, from a religious and ethical point of view.²³⁰

Hlonds karakteristikk av jødene setter dem i direkte sammenheng med de sekulære elementene innenfor moderniteten. Jødene, i rollen som fritenkere, ateister og kommunister hadde i følge Hlond en lavere moralsk standard enn de kristne.

For å forklare forskjellen mellom den rasebiologiske antisemittismen og det man kan kalle den anti-sekulære antisemittismen innenfor konteksten av moderniteten, kan det være hensiktsmessig å ta utgangspunkt i andre avsnitt av Kardinal Hlonds hyrdebrev fra 1936. Hlond "...warn against the fundamental, unconditional anti-Jewish principle, imported from abroad. It is contrary to Catholic ethics. It is permissible to love one's own nation more; it is not permissible to hate anyone. Not even Jews."²³¹ Hlond advarer her implisitt mot den rasebiologiske antisemittismen man fant i Tyskland, da den ikke var forenlig med katolske prinsipper. På samme tid fastslår Hlond et nasjonalt prinsipp som uten forbehold ekskluderer jødene fra enhver form for polsk identitet. Poenget var, som vi senere skal se i den katolske pressen, at kirken skulle ha sin plass innenfor den polske nasjonale kulturen, og at de sekulære elementene i samfunnet for enhver pris måtte undertrykkes. At katolikken så på jødene som spredde av sekulære elementer i samfunnet, betyr ikke at de ble sett som en mindreverdige rase i biologisk forstand. Poenget var at jødene måtte ekskluderes fra polsk samfunnsliv, og derfor oppfordret Hlond avslutningsvis i hyrdebrevet til å "... prefer his own kind in commercial dealings and to avoid Jewish stores and Jewish stalls in the markets[...]", men han advarer likevel mot å "...demolish Jewish businesses, destroy their merchandise, break windows, [and] torpedo their houses."²³²

Historikeren Anna Landau-Czajka har sett på den tilnærming den katolske pressen i Polen hadde overfor det å betrakte jødene som en distinkt rase. Hun konkluderer med at majoriteten av de journalister som tok opp dette temaet avskrev raseargumentet på det grunnlag at rasebiologiske

---

²³⁰ Sitat hentet fra: Heller, *On the Edge of Destruction. Jews of Poland Between the Two World Wars*, 1977, s.113. For en fullstendig gjengivelse av Hlonds hyrdebrev, se: Saul Friedländer, *Nazi Germany & the Jews. The Years of Persecution 1933-39*, Phoenix Giant, 1997, s. 216-217.

²³¹ Sitat hentet fra: Heller, *On the Edge of Destruction. Jews of Poland Between the Two World Wars*, 1977, s.113.

²³² Sitat hentet fra: Ibid.

teorier var uforenlige med katolske prinsipper.²³³ I for eksempel det katolske magasinet *Pro Christo* [For Kristus] kunne man lese at det var utilstrekkelig å kritisere jødene på et rasebiologisk grunnlag, da de anså at rasemessige forskjeller i likhet med nasjonale forskjeller var et produkt av kultur.²³⁴ Majoriteten av den polsk-katolske presse hevdet derfor at det som skilte jødene fra de kristne var deres psyke og karakter, noe som var et resultat av deres religion og tradisjon, og ikke blodet. Sameksistens mellom jøder og polakker var likevel umulig da jødenes moral var underlegen den kristne moralen. Jødenes drivkraft var i følge *Pro Christo* materiell profitt og velstand, som ble satt i sammenheng med fanatisk religionsutøvelse fundert på talmudiske skrifter, hvor jødene var overbevist sin rolle som ”det utvalgte folk”. *Pro Christo* anså derfor at det var en uoverkommelig kløft mellom den kristne og jødiske kulturen.²³⁵ Denne type tenkning var på ingen måte ny innenfor kirken, da den hadde bakgrunn i Morawskis begrep *asemittisme*. Morawski forklarte begrepet som et selvforsvar mot jødene som ikke innebar voldsbruk, men en fullstendig atskillelse fra jødene.²³⁶ Porter tar derfor etter min mening feil når han tolker Morawski i rasebiologisk forstand. Den katolske pressens avvisning av rasebegreper gjenspeilte seg også på den politiske arena, da Kristendemokratene så på jødene som representanter for en annen religion som derfor innehadde en annen moral og kultur. Rasebiologiske argumenter ble avvist da de ble ansett som inkompatible med den kristne moral.²³⁷

Et faremoment forbundet med sameksistens slik den ble beskrevet i den katolske pressen var at polakkene ville bli ”smittet” av jødenes laverestående moralitet, og dette ble eksemplifisert blant annet gjennom mengden spalteplass som ble brukt i katolsk presse på å forklare den destruktive påvirkningen jødiske barn og ungdommer hadde på ikke-jødene innenfor utdannelseinstitusjonene i Polen. Gjennom kontakt med jøder sto polske barn i fare for å miste sin sans for katolske prinsipper og etiske regler.²³⁸ Den apokalyptiske kampen kirken forestilte seg var derfor ikke å forstå som en kamp med ”rase” mot ”rase”, men en kamp for total atskillelse av jøder og polakker.

---

²³³ Anna Landau-Czajka, “Image of the Jew in the Catholic Press”, i Antony Polonsky, Ezra Mendelsohn og Jerzy Tomaszewski (red.) *Polin. Studies in Polish Jewry Vol. 8, Jews in Independent Poland 1918-1939*, The Littman Library of Jewish Civilization, 2004, s. 164-165.

²³⁴ Ibid., s. 166.

²³⁵ Ibid., s. 156-157.

²³⁶ Lorenz og Dahl, ”Polen og Øst-Europa i mellomkrigstiden”, 2005, s. 425.

²³⁷ Jerzy Holzer, ”Polish Political Parties and Antisemitism”, i Antony Polonsky, Ezra Mendelsohn og Jerzy Tomaszewski (red.) *Polin. Studies in Polish Jewry Vol. 8, Jews in Independent Poland 1918-1939*, The Littman Library of Jewish Civilization, 2004, s. 200-201.

²³⁸ Landau-Czajka, “Image of the Jew in the Catholic Press 2004”, s. 169-170.

Historikeren Ronald Modras har også fremhevet kulturen som en del av katolikkenes argumentasjon i sin antipati mot jødene. Han forklarer den romersk katolske kirkens avvisning av den moderne sekulære staten med at i kampen for Polen skulle lovgivningen og kulturen representere katolske normer. Et slikt ideal omhandlet ikke bare forholdet mellom kirke og stat, men også kunst, utdanning, ekteskapslovgivning og skilsmisser. Polen skulle i det store og hele opptre som et katolsk Polen. En frase som ofte ble gjentatt i både katolsk og nasjonal presse var at hvis Polen ikke var katolsk, fantes det heller ikke noe Polen. Konservative polske katolikker beskrev religiøst nøytrale stater som ”frimurerdemokratier”, og når aspekter ved moderniteten var motstridende i forhold til den tradisjonelle katolske kulturen ble det omtalt som ”forjødning” [Zażydzenie].²³⁹

Begrepet ”forjødning” ble tradisjonelt brukt til å beskrive Polens urbane befolkning og økonomi, men nå ble begrepet også brukt til å beskrive den ”trussel” jødene utgjorde overfor den katolske kulturen. Allerede i 1869 ble begrepet brukt i Frankrike for å omtale de forandringer som oppsto innenfor det europeiske samfunn, og samme år skrev komponisten Richard Wagner (1813-1883) om forjødningen av den moderne kunsten (*Das Judentum in der Musik*). Blant polske katolikker i mellomkrigstiden ble begrepet ”forjødning” imidlertid et synonym for sekularitet. Magasinet *Pro Christo* forsøkte å forene begrepene ”sekularitet” og ”jøde” innenfor en kristen kontekst da de hevdet at jødene hadde bestemt seg for å korsfeste Kristus som en falsk profet siden han ikke hadde gitt dem det de ønsket fra en sann Messias, følgelig materiell velstand og verdensmakt.²⁴⁰ ”Forjødning” beskrev likevel ikke bare jødenes påvirkning på det polske samfunn, men også for eksempel polske ateister eller frimurere; en gruppe som fremmet liberale ideer og holdinger.²⁴¹ Det ble derfor en ”sannhet” blant polske katolikker at jødene var kapitalister, ateister, fritenkere, at de distribuerte pornografi og at de styrte den polske pressen. Av disse kategoriene var de katolske skribentene spesielt opptatt med å vise sammenhengen mellom jødedommen og bolsjevismen (*żydokomuna*), da kommunistisk tankegods for katolikkenes fremsto som sekularisering i ytterste konsekvens.

Den polske pateren Józef Kaczmarczyk fanget essensen av det kirken anså som jøde-bolsjevistisk tankegods i et skrift fra 1935. I følge Kaczmarczyk var den mest fundamentale lidenskapen for jødene påvente av en Messias, dog ikke en spirituell leder som Jesus, men ”a

---

²³⁹ Modras, *The Catholic church and antisemitism : Poland, 1933-1939*, 1994, s.243.

²⁴⁰ Landau-Czajka, ”Image of the Jew in the Catholic Press”, 2004, s. 167-168.

²⁴¹ Modras, *The Catholic church and antisemitism : Poland, 1933-1939*, Amsterdam, 1994, s.243-244.

messiah who is supposed to establish the dominion of the Jews over the *goyim* – over the entire world”.²⁴²

”Jøde-bolsjevismen” var også en gjenganger i den katolske presse. I *Przegląd Katolicki* [Katolsk tidsskrift] kunne man i 1936 lese at jødene arbeidet for en verdensrevolusjon, hvor den bolsjeviske revolusjonen hadde vært det første steget. Avisen underbygget denne påstanden ved å henvise til *Sions vises protokoller* hvor jødiske bidragsytere angivelig hevdet at ”(b)y secret means available to us we shall use the gold exclusively in our possession to crate [sic!] an economic crisis”.²⁴³ Poenget i denne artikkelen var innlysende: den russiske revolusjonen var finansiert og gjennomført av jøder. Den store andelen av jøder som deltok under den russiske revolusjonen hadde derfor i følge *Przegląd Katolicki* et klart definert mål: med kommunismen som verktøy tok den jødiske verdensordenen sikte på å overta verden ved først å sirkle den inn.

Dette skulle også lede til den endelige seieren over arvefienden: katolisismen. *Przegląd Katolicki* tok utgangspunkt i en forfalsket tekst som angivelig skulle være utgitt av *Alliance Israélite Universelle* som hadde blitt publisert i avisen i 1928:

Catholicism, our eternal enemy, lies in the dust, mortally stricken in the heart. The net that Israel has cast over the globe is widening and growing and the momentous prophecies of our sacred books are finally nearing fulfillment. The day is not distant when all the wealth and all the treasures on earth will fall to Israel.²⁴⁴

For å ytterligere underbygge konspirasjonsteorien, hevdet *Przegląd Katolicki* at for å nå dette målet, samlet jødene seg på internasjonal basis i sionistbevegelsen.²⁴⁵ Sionistene ønsket å skape en egen nasjon på andres bekostning, og på grunn av det store antallet jøder innenfor Polen var polakkene mer enn noen annen ”nasjon” i faresonen. *Posłanie Serca Jezuswego* [Jesu budbringer] forklarte sine lesere at dette tross alt var logisk, da kommunismen hadde trådt frem av den jødiske ånd, og kommunismens røtter inneholdt alle de degenererte materialistiske trekk man kunne finne hos jødene, bevist gjennom deres drøm om gjenopprettelsen av ”det lovede land” på jorden.²⁴⁶ *Pro*

---

²⁴² Sitat hentet fra: Porter, ”Antisemitism and the search for a Catholic Identity”, s. 111. *Goyim* er et hebraisk ord som historisk har blitt benyttet som et synonym for ikke-jøder.

²⁴³ Franciszek Adamski, ”The Jewish Question in Polish Religious Periodicals in the Second Republic: The Case of the *Przegląd Katolicki*”, i Antony Polonsky, Ezra Mendelsohn og Jerzy Tomaszewski (red.) *Polin. Studies in Polish Jewry Vol. 8, Jews in Independent Poland 1918-1939*, The Littman Library of Jewish Civilization, 2004, s. 138.

²⁴⁴ Sitat hentet fra: Ibid, s. 139.

²⁴⁵ Ibid., s. 139-140.

²⁴⁶ Landau-Czajka, ”Image of the Jew in the Catholic Press”, 2004, s. 168.

Christo konkluderte med at enhver kristen måtte forstå at verdens skjebne hvilte på samtidens kristne individer og deres forhold til jødene.

Oppsummering

Religionshistorikeren og forfatteren Mircea Eliade skrev i 1956 at "[...] det religiøse mennesket [...] avviser ikke fremskrittet prinsipielt. Det godtar det, men tildeler det samtidig en guddommelig opprinnelse og dimensjon."²⁴⁷ Sitatet fra Eliade passer godt til den forvandlingsprosess kirken gjennomgikk i sin tilnærming til moderniteten.

Forestillingen om at det eksisterte en kamp mellom katolisismen og jødedommen førte til at en av hovedforskjellene mellom den kristne antijudaismen og den moderne antisemittismen ble utvisket, da dåpen ikke lenger var et "alternativ" for jødene for å kunne "ta avstand" fra sin religiøse kulturarv. Som vist av Landau-Czaika og Modras ble likevel raseargumentet avvist i katolsk presse på grunn av at det stred mot katolske prinsipper. Det var derfor ikke jødene sett som en "rase" som skapte problemer for kirken, men det var kirkens oppfatning om at de "forjødte" den polsk-katolske kulturen. Deres "laverestående moral" var derfor ensbetydende med at de måtte leve atskilt fra polakkene.

Den polsk-katolske kirkens tolkning av det "jødiske spørsmål" kan derfor ikke automatisk settes i sammenheng med det vi betrakter som den moderne antisemittismen, da både kirken og den katolske pressen avviste den rasebiologiske doktrinen. I den grad man kan se en sammenheng mellom den moderne antisemittismen og den polsk-katolske kirken, er det kun utfra kirkens forståelse av "jøden" som tilhenger av sekulære elementer som kommunisme og liberalisme.

Selv om jeg avviser Porters påstand om at rasebiologisk antisemittisme var en del av kirkens jødehat, så er jeg enig med Porter i at nøkkelen til de forandringer som skjedde innad i den polsk-katolske kirken ligger i det begrepet vi forstår som "moderniteten". Dette er likevel ikke ensbetydende med at kirken ble en tilhenger av den moderne antisemittismen, men at det moderne måtte tilpasses kirken. Kampen for religiøs hegemoni i Polen var for den polsk-katolske kirken en kulturkamp fremfor noe, men likevel, i lys av moderniteten, måtte kulturkampen belyses utfra politiske og økonomiske strukturer.

I sammenheng med foreningen av begrepene "sekularitet" og "jøde", ble jødenes posisjon innenfor den polske økonomien og deres "moralske bedervelse" av polsk samfunnsliv plassert inn i

---

²⁴⁷ Sitat hentet fra: Mircea Eliade, *Det hellige og det profane*, Bokklubbens kulturbibliotek, Oslo 2003, s. 64.

en religiøs kontekst: jødene hadde forrådt Gud ved at de ventet på en verdslig Messias som kunne forære dem verdensherredømme og materiell velstand. Gjennom argumentasjon av denne typen opprettholdt kirken et skinn av religiøs kritikk i sin antisemittisme til tross for at argumentasjonen beveget seg over på langt verdsligere arenaer enn tidligere.

Det faktum at katolisismen var et sær-polsk fenomen blant alle folkegruppene innenfor republikken skulle, som vi skal se nærmere på i kapittel 7, i sammenheng med kirkens kulturkamp lede til et unikt samarbeid på den nasjonale arena.

Kapittel 6

***Endecja* og student- og ungdomsorganisasjonene, 1920-1935**

Mellomkrigstidens universitets- og ungdomsorganisasjoner er svært ulikt behandlet i faglitteraturen hva gjelder antisemittismen i Polen. Stachura og ”optimisten” Davies inntar en positiv holdning til universitetsmiljøenes segregering av jødiske studenter. Begge hevder at jødene var overrepresentert innenfor høyere utdanning i Polen, og at forholdstallet mellom antall polakker og jøder først ble stabilisert etter at *numerus clausus* ble innført ved mange universiteter mot slutten av 1930-årene.²⁴⁸ ”Pessimisten” Heller og historikere som Szymon Rudnicki, Harry M. Rabinowicz og Joanna Beata Michlic hevder tvert i mot at *numerus clausus*-politikken var et utbredt fenomen på de fleste universiteter i Polen allerede i 1924 og at *Endecjas* antisemittiske ideologi her sto sentralt.

I hvilken grad er det rimelig å hevde at stigmatisering av jødene var synlig innenfor universitetsmiljøene allerede tidlig på 1920-tallet, og hvilken rolle spilte *Endecja* i denne sammenhengen? Kan man gjennom ungdoms- og studentorganisasjonene få noen signaler om *Endecjas* posisjon i det polske samfunnet til tross for deres manglende parlamentaristiske suksess?

Utviklingen innen intelligentsiaen fra 1860-årene til Den andre polske republikk

I følge historikeren Jerzy Jedlicki var antisemittismen for den polske intelligentsiaen sent på 1800-tallet og tidlig på 1900-tallet først og fremst forstått som et politisk fenomen. Antisemittismen hadde selvfølgelig religiøse røtter, men politisk frykt var dens basis og permanente dimensjon. Før januaroppstanden i 1864 var kulturell og politisk integrasjon av jøder et av hovedtemaene når man tok debatten om jødenes sivile rettigheter. Polakkene, som selv var frarøvet sin ”nasjonale” frihet, ikke kunne tillate ”en nasjon i nasjonen”. I de to tiårene som fulgte var de polsk-jødiske relasjonene relativt frigjort fra direkte konflikt, siden det ikke fantes noen arena hvor polakker og jøder kunne konkurrere, og ingen nærliggende fremtidige politiske mål å kjempe for.²⁴⁹

Blant de utdannede samfunnslag før 1880 var assimilerte jøder et kjærkomment fenomen, og de tradisjonelle jødene ble sett som en eksotisk ”stammekultur” som de hevdet hadde sin fulle rett til

---

²⁴⁸ Stachura, *Poland 1918-1945. An Interpretive and Documentary History of the Second Republic*, 2004, s. 87, og Davies, *God's Playground. A History of Poland Vol. II, 1795 to the Present*, 2005, s. 310. *Numerus clausus* (fra latin) er en metode for å begrense antall studenter som kan studere ved et universitet.

²⁴⁹ Jerzy Jedlicki, ”Resisting the Wave. Intellectuals against Antisemitism in the Last Years of the ”Polish Kingdom””, i Robert Blobaum (Red.), *Antisemitism and its Opponents in Modern Poland*, Cornell University, 2005, s. 60-61.

å leve ut sitt tradisjonelle levesett. Først i 1880-årene fikk antisemittisme fotfeste i den sensurerte pressen i Warszawa, og omhandlet i stor grad det antisemittene anså som den økonomiske kampen mot jødene og moraliserende polemikker som omhandlet jødenes egenarts uforenelighet med den polske nasjon. Først ved overgangen til det 20. århundre, og spesielt i etterkant av revolusjonen i 1905, ble ”jøden” en personifisering av den mystiske ”fienden på innsiden” som konspirerte i håp om å frarøve polakkene deres drøm om det frie Polen. Dette var en tid hvor den nasjonale følelsen var preget av usikkerhet, og frykten for å bli manipulert som en nasjonal enhet av stormaktene, hemmelige samfunn eller krefter utenfor folkets viten eller kontroll var det dominerende. Bildet av den konspirerende ”jøde” gjorde denne usikre verdenen tydeligere, enklere og mer håndfast, og dette bildet festet seg også i verdensbildet til den utdannede klasse blant polakkene.²⁵⁰

Antisemittisk student- og ungdomskultur som politisk virkemiddel, 1920-1935

Allerede fra begynnelsen av Den andre republikk arbeidet *Endecja* for å begrense minoritetenes rettigheter og da spesielt jødene. I sin kamp om makten i Polen benyttet *Endecja* antisemittiske slagord, og slagordene ble i noen tilfeller også fulgt opp av handling: I det tidligere Galicja ble jødiske jernbanearbeidere avskjediget, det ble stadig vanskeligere for jøder å få tilgang til sysselsetting innen kommunal og statlig virksomhet og allerede i 1919 klaget lederen av minoritetsblokken, Itzhak Grünbaum (1879-1970), over prosentkvoter som ekskluderte jødiske studenter ved universitetet i Poznań.

Prosentkvoter innen utdannelsesinstitusjonene ble allerede i 1919 rettfærdiggjort gjennom den høye arbeidsledigheten blant de intellektuelle i Polen. Denne frustrerte gruppen ble et lett bytte for de nasjonale ideologer, da de kunne love dem en langt bedre fremtid bare man ble kvitt de ”fremmede” elementene. Dette førte til at mange av de intellektuelle kanaliserte sin energi mot å finne syndebukker og fiender, da spesielt jødene og nabolandene.²⁵¹ Universitetene skulle derfor bli en prøvekanin for *Endecjas* propaganda og metoder.

I følge Rudnicki utnyttet *Endecja* ungdommens mottagelighet for og lettpåvirkelighet til patriotismen, og det skulle vise seg uproblematisk å transformere studentenes latente holdninger til slagord.²⁵² På grunnlag av den høye arbeidsledigheten blant de intellektuelle var det en enkel oppgave å overbevise unge mennesker om at de stillingene som var okkupert av jødene egentlig

---

²⁵⁰ Ibid., s. 61.

²⁵¹ Gerner, *Centraleuropas historia*, 1997, s. 334-335.

²⁵² Szymon Rudnicki, ”From *Numerus clausus* to *Numerus nullus*”, i Antony Polonsky (Ed.), *Polin. A Journal of Polish-Jewish Studies*. Vol. 2, Institute for Polish-Jewish Studies, Oxford 1987, s. 246.

burde tilfalle etniske polakker. Polske studenter, påvirket av den nasjonalistiske polske høyresiden, fryktet derfor konkurranse fra de jødiske studentene og ble derfor agitatorer for antijødisk økonomisk, religiøs og nasjonalistisk propaganda. Et resultat av nasjonaldemokratenes agitasjon var at studentene ble overbevist om at jødene var overrepresentert ved universitetene. Michlic deler utviklingen innen universitetsmiljøene i perioden 1921-1935 opp i tre faser: (1) unge nasjonalisters bestrebelse etter makt og innflytelse ved polske universiteter i 1920-årene, (2) første halvdel av 1930-årene, hvor *numerus clausus* ble byttet ut med *numerus nullus*, og gettobenkene ble introdusert.²⁵³ I denne fasen beveget også protestene seg fra et propagandanivå til fysiske konfrontasjoner. (3) Andre halvdel av 1930-årene er karakterisert av intensiferingen av demonstrasjonsmetodene og betydelig suksess for Ung-nasjonalistene.²⁵⁴

Ung-nasjonalistene var i utgangspunktet organisert i *Narodowe Zjednoczenie Młodzieży akademickiej* [Studentenes nasjonale union], en organisasjon de ønsket å kontrollere. Til tross for sin forankring i den nasjonale høyresiden, krediterte ung-nasjonalistene seg selv ved å erklære at de vekket polakkenes bevissthet om den jødiske samfunnspåvirkningen. I første nummer av deres journal, *Głos Akademicki*, bemerket studentene i mai 1920 at "(u)ntil recently our organization stood completely on its own in this struggle".²⁵⁵ Utsagn av denne typen viser at, i motsetning til 1860-årenes intelligentsia så var antisemittismen i det nyervervede Polen forbundet med prestisje.

Den første organisasjonen som falt i hendene på ung-nasjonalistene var *Bratnie Pomoce* [Studentenes selvhjelpsorganisasjon] ved Universitetet i Poznań på begynnelsen av 1920-tallet. Etter at de oppnådde suksess ved valget i 1921, utstedte de en resolusjon som krevde at jøder ikke lenger skulle få innpass i studentorganisasjonene, og dette mønsteret skulle også spre seg til andre universiteter i Polen.²⁵⁶

Allerede fra begynnelsen arbeidet Ung-nasjonalistene for å begrense antall jøder ved universitetene i forhold til det prosentantallet de utgjorde innenfor den polske stat i sin helhet, med andre ord innføringen av *numerus clausus*-prinsippet. Jødene var i hovedsak konsentrert innenfor fagdisipliner som medisin og juss, fagdisipliner som pekte mot privat praksis ved endt eksamen. Ved andre fakulteter og andre akademiske institusjoner var jødenes tilstedeværelse langt mindre. I for eksempel Poznań oversteg aldri jødene to prosent av det totale studentantallet ved universitetet.

---

²⁵³ *Numerus nullus* (av latin) er en ordning som utelater en gruppe i sin helhet i forhold til tilgang ved universitetene.

²⁵⁴ Michlic, *Poland's Threatening other*, 2006, 112-113.

²⁵⁵ Rudnicki, "From *Numerus clausus* to *Numerus nullus*", 1987, s. 247.

²⁵⁶ Ibid.

Årene 1922-1923 var preget av en serie demonstrasjoner ved forskjellige universiteter, og i desember ble det sendt ut et memorandum fra universitetet i Lwów hvor de krevde innføring av *numerus clausus* ved alle universiteter i Polen. På dette tidspunktet utgjorde jødene 42.5 % av studentene ved Jan Kazimiers universitetet i Lwów, mens ved polyteknisk og veterinærakademiet utgjorde jødene henholdsvis 13.9 % og 13.7 %. Kravet fra studentorganisasjonene i Lwów var at jødene skulle utgjøre 11 % av totalen ved utdanningsinstitusjonene, og denne prosentandelen ble, med unntak av Poznań, også et krav fra andre universiteter på landsbasis. I Poznań krevde studentorganisasjonene at jødene kun skulle utgjøre en prosent, et tall som sto i forhold til prosentvis antall jøder i *Wielkopolska*-regionen [Storpolen²⁵⁷]. Som påpekt av Rudnicki, så ignorerte studentorganisasjonene det faktum at hvis andre universiteter i Polen skulle fulgt Poznańs regionale eksempel, så ville antall jøder ved de andre universitetene blitt betraktelig mer enn 11 %.²⁵⁸

Situasjonen var den samme i Warszawa. Under et møte den 23. november 1923 overrakte studentene et forslag til viseministeren for religion og utdanningsdepartementet angående innføring av *numerus clausus*. Ingen jøder hadde tillatelse til å delta på dette møtet i likhet med representanter fra Ung-sosialistene, og etter dette møtet skulle dette bli normen innenfor studentorganisasjonene.

Studentorganisasjonenes forslag ble fulgt opp av myndighetene ved at en hovedkomité for alle universitetene og en lokal akademiskkomité ble oppnevnt i den hensikt å se nærmere på *numerus clausus*-forslaget. Sekretæren for hovedkomiteen, Zbigniew Stypułkowski (1904-1979), skisserte imidlertid en handlingsplan som strakk seg langt utover studentorganisasjonenes krav: han anså at den ideelle løsningen på problemet var å "employ those methods towards Jews, which would eradicate them and their influence from Polish soil."²⁵⁹ Siden det av ulike årsaker var vanskelig å få gjennomført dette tiltaket foreslo Stypułkowski at "we must aim at a complete separation of Jews from Poles, and thus exclude them from all spheres of Polish life – government, national, economic, cultural, moral, family, social, etc. – leaving them complete freedom to organize their own ghetto."²⁶⁰ I følge Rudnicki var målet med handlingsplanen å vinne tillit hos de unge velgerne, i en tid hvor høyresiden var presset etter drapet på president Narutowicz.²⁶¹

---

²⁵⁷ Regionen refererer til det området i Polen som under middelalderen ble kalt Storpolen. Området grenset etter første verdenskrig til Tyskland i nord-vest, med Poznań som "hovedstad".

²⁵⁸ Rudnicki, "From *Numerus clausus* to *Numerus nullus*", 1987, s. 248.

²⁵⁹ Sitat hentet fra: Ibid., s. 249.

²⁶⁰ Sitat hentet fra: Ibid., s. 249.

²⁶¹ Ibid., s. 250.

Den 16. januar 1923 ble det utstedt et forslag om å forandre artikkel 85 og 86 i universitetslovvedtaket av 13. juli 1920. Disse artiklene var relatert til tilgangsprosedurene for studentene ved universitetene i Polen. Spesielt ble oppmerksomheten rettet mot artikkel 86, som gav fakultetsstyret, ved godkjenning fra Religion- og utdanningsministeriet, rett til å begrense antallet av studenter ved universitetene. Det ble foreslått en endring i artikkel 85 hvor ordlyden var:

In Polish institutions of higher education, the number of students admitted to any given department who are of non-Polish nationality or of Jewish faith, must not exceed, as a percentage of the overall number of students of the same department, the percentage of the said national group, or Jewish faith within the overall population of the Polish State.²⁶²

Som det kommer frem av forslaget så var det formelt sett rettet mot alle minoriteter. I praksis derimot, var forslaget kun rettet mot jødene, siden de var de eneste som oversteg prosentkvoten i forslaget.

Jødiske og sosialistiske politikere protesterte mot forslaget og forlangte at forslaget ble sendt til konstitusjonskomiteen for å se hvorvidt de foreslåtte forandringene i konstitusjonen var innenfor rammen av lovverket. Emnet vakte en bitter strid i konstitusjonskomiteen. Adam Pragier (1886-1976) fra PPS hevdet at forslaget var grunnlovsstridig, og lederen for minoritetsblokken, Grünbaum, forsto forslaget som et første steg i retning av å forandre konstitusjonen til de etniske polakkenes fordel.²⁶³

Władysław Kiernik (1879-1971) fra *Piast* sa seg langt på vei enig med Pragier og Grünbaum i forhold til at konstitusjonsendringen var grunnlovstridig og skisserte derfor et nytt utkast hvor kvoteringen gjaldt redusering av studentkvotene totalt, uavhengig av "nasjonalitet". Prosentandelen ble i tillegg fjernet, og kun et numerisk forholdstall ble nevnt. Det reviderte forslaget ble deretter sendt til utdannelseskomiteen, og det ble foretatt en avstemming i forhold til det nye utkastet. Av 42 avskrev 9 fakultetsstyrer forslaget, mens 27 støttet forslaget i sin helhet. Da utdannelseskomiteen mottok tallene fra avstemningen og forberedte seg på å gjenoppta saken, krevde *Piasts* representanter utsettelse av saken frem til partiet hadde formulert en kollektiv stilling til spørsmålet.²⁶⁴

Piasts motiver for utsettelsen er uklare, men i følge Rudnicki hadde utsettelsen sammenheng med den pågående diskusjonen innad i partiet angående mulighetene for dannelsen av en

---

²⁶² Sitat hentet fra: Ibid.

²⁶³ Ibid.

²⁶⁴ Ibid.

koalisjonsblokk av majoritetspartiene i parlamentet hvor *Piast* skulle delta.²⁶⁵ Historikeren Alexander J. Groths artikkel om proporsjonal representasjon understøtter Rudnicis teori. I følge Groth har få partier gjort en større feil enn *Endecja* da de i 1919 gikk inn for å støtte prinsippet om proporsjonal representasjon i parlamentet siden ordningen var direkte årsak til at *Endecja* tapte valgene frem til 1923.²⁶⁶

I hele den formative perioden av den konstitusjonelle æra fra 1918-1921 var populistene, sosialistene og *Endecja* forpliktet til prinsippet om proporsjonal representasjon. Minoritetene anså proporsjonal representasjon som en garanti for politisk overlevelse i den polske staten, og siden jødene og tyskerne var spredt over hele landet mens den polske majoriteten var mer kompakt, var både jødene og tyskerne overbevist om at proporsjonal representasjon var den eneste veien til full likestilling innenfor Polens grenser.²⁶⁷ I praksis betydde dette at jødiske og tyske stemmer telte like mye som de polske. De polske stemmene ville alltid være i majoritet, og derfor ville minoritetsstemmene bli uten praktisk betydning uten representasjonsprinsippet.

De populistiske lederne holdt i utgangspunktet fast ved proporsjonal representasjon på grunn av overrepresentasjonen av etnisk polske bønder i Polen. Witos kom i 1919 med en utvetydig deklarasjon:

Poland will be strong when it is based on the masses of the people. That is why in our constitutional work we shall strive for a people's state with an elective president at its head, a one-chamber sejm embodying sovereignty and the supreme power of the masses of the people, elected on the basis of universal, equal, direct, secret, and proportional suffrage.²⁶⁸

Det er mye som taler for at Witos tok det for gitt at ordningen med proporsjonal representasjon ville være av liten betydning da han regnet med massiv oppslutning fra den enorme bondestanden. Bøndenes og alle andres forhold til proporsjonal representasjon var i det store og hele likevel et spørsmål om ens politiske standpunkt, og spesielt etter 1922 vil det i følge Groth være korrekt å si at ens entusiasme for proporsjonal representasjon var direkte knyttet til ens tilhørighet på venstresiden.²⁶⁹ Dette betydde at venstresidens standpunkt også ble minoritetenes rettesnor fordi de fryktet det de med rette anså som høyresidens sjåvinisme.

---

²⁶⁵ Ibid., s. 251.

²⁶⁶ Alexander J. Groth, "Proportional Representation in Prewar Poland", i *Slavic Review*, Vol.23, No. 1, 1964, s. 103.

²⁶⁷ Ibid., s. 104.

²⁶⁸ Sitat hentet fra: Ibid., s. 105.

²⁶⁹ Ibid.

Høyresiden påsto derimot at parlamentarismen trengte en ”kur for sin sykdom” mer enn nok et valg. De argumenterte derfor for at parlamentet måtte effektiviseres gjennom en majoritetsregjering.²⁷⁰ ”Diagnosen” var en tydelig selvhjelpserklæring, da skrinleggingen av proporsjonal representasjon ville ha redusert innflytelsen til både venstresiden og minoritetene i tillegg til å øke sannsynligheten for *Endecjas* dominans i parlamentet og senatet.

Rudnicki er derfor av den oppfatning at *Piasts* ønske om å utsette gjenopptakelsen av kvoteringsforslaget ved universitetene, hadde direkte sammenheng med koalisjonsdiskusjonene mellom *Piast*, Kristendemokratene og *Endecja*. For å lykkes med å etablere en etnisk polsk majoritetsblokk ved valget i 1923, på tross av prinsippet om proporsjonal representasjon, var *Endecja* avhengig av *Piast* som en av kandidatene i en slik koalisjon. *Endecja* stilte likevel visse betingelser: et av prinsippene *Piast* måtte være en av hovederklæringene i nasjonaldemokratenes program: ”Young Poles will be guaranteed the chance to be educated at secondary and tertiary level and at vocational institutes, according to the appropriate proportions of the national groups within the state”.²⁷¹ Som man kan se av prinsippet var det nå utvidet til også å gjelde yrkesskolene og prinsippet var formulert slik at det så ut som det var unge polakker som trengte beskyttelse av den polske stat.²⁷² Bakgrunnen for at dette prinsippet ble fremhevet i forkant av valget i 1923 var at *Endecja* ønsket å treffe målgruppen av unge polakker og i en tilstand hvor det var trangt om studieplassene var opphøyelse av den etnisk polske borger et kjærkomment utspill.

Som tidligere nevnt vant *Endecja* valget i 1923 og kunne danne en koalisjon med *Piast* og Kristendemokratene med Witos som statsminister. Det ble imidlertid tydelig at *Piast* måtte ofre store deler av sitt program for å komme i maktposisjon. Et eksempel er Witos, som i 1919 snakket varmt om proporsjonal representasjon, uttalte seg åpent mot dette prinsippet i 1924.²⁷³ Det samme kan i

---

²⁷⁰ Ibid., s. 110.

²⁷¹ Sitat hentet fra: Rudnicki, ”From *Numerus clausus* to *Numerus nullus*”, 1987, s. 251.

²⁷² At yrkesskolene ble innlemmet i *numerus clausus*-politikken, gikk imidlertid utover ukrainerne og hviterusserne mer enn jødene. Historikerene Stanisław Mauersberg og Jósef Miąso har vist at utdanningsbakgrunnen for ungdom fra forskjellige sosiale samfunnslag møtte et skille ved videregående- og universitetsutdanning. Formue og privilegier gav visse samfunnsgrupper fordeler som ble nektet massene. Bare et fåtall spesielt begavete fra de lavere klasser fikk bevilgning og fikk redusert eller ble fritatt studieavgifter. Med andre ord: det var lettere for en gjennomsnittlig elev fra velstående familier å få tilgang til høyere utdanning enn det var for en begavet elev fra fattige kår. En *numerus clausus*-politikk i denne konteksten viser at ukrainere og hviterussere, som i all hovedsak besto av fattige bønder, var sjanseløse i denne situasjonen. I 1937 utgjorde polakkene 83,5 % av antallet studenter ved yrkesskolene, mens jødene utgjorde 8,8 %, ukrainerne 2,6 %, og hviterusserne 0,53 %. Kilde: Stanisław Mauersberg & Jósef Miąso, ”Recent Studies of Polish Education in the Interwar Period”, i *History of Education Quarterly*, Vol.30, no.3., 1990, s. 391-394.

²⁷³ Groth, ”Proportional Representation in Prewar Poland”, 1964, s. 105.

følge Rudnicki sies om *numerus clausus*-forslaget, da han hevder at Witosregjeringen ble formet rundt denne innstillingen.²⁷⁴

Et lovforslag ble skissert umiddelbart etter koalisjonens maktovertakelse:

In the admission of students, the candidates who belong to a racial, religious, and linguistic minority which possesses academic schools of their own shall be admitted to their respective faculties in the proportion of the quantitative ratio of each minority to the general population.²⁷⁵

Forslaget skulle likevel ikke offisielt tre i kraft. Riktignok ikke på grunn av innenrikspolitisk motstand mot lovendringen, selv om motstanden var betydelig både fra venstresiden og minoritetsblokken, men på grunn av opinionen utenlands. I Frankrike rettet *Ligue de Droits d'Homme* [Menneskerettighetsalliansen] statsminister Raymond Poincarés (1860-1934) oppmerksomhet mot krenkelsen av minoritetsavtalen, og i Storbritannia brakte The Board of Deputies of British Jews lovforslaget ovenfor Folkeforbundet. Dette førte til at Witosregjeringen måtte informere Folkeforbundet om at lovforslaget var trukket tilbake, da de på dette tidspunktet fortsatt var følsomme overfor opinionen utenlands.²⁷⁶

Som påpekt av historikeren Paweł Korzec, så var det i den politiske atmosfæren som rådet rett etter første verdenskrig ikke mulig å åpent stipulere programmer som fratok jødene deres sivile rettigheter.²⁷⁷ I praksis derimot, ble jødenes rettigheter gradvis begrenset, og *numerus clausus*-forslaget er et typisk eksempel på en slik praksis. På bakgrunn av den taktiske tilbaketrekningen av lovforslaget sendte utdanningsminister Stanisław Głąbiński (1862-1941) et konfidensielt rundskriv til alle Polens universiteter, hvor han informerte om at "the ministry of Education permits the University to limit the number of entering Jewish students as they see fit".²⁷⁸ Dette betydde at det lovforslag regjeringen offisielt trakk tilbake likevel fikk regjeringens fulle støtte uoffisielt. Rundskrivet fikk åpenbart også følger for jødiske studenter: ved universitetet i Kraków i 1925 var antallet jødiske søkere til medisinstudier på fire hundre, men bare tretten søkere av jødisk opphav fikk plass ved fakultetet.²⁷⁹ Jødiske representanters appell i parlamentet til regjeringen angående den uoffisielle *numerus clausus*-ordningen ble i følge Heller møtt med et fast svar hvor ordlyden var at

---

²⁷⁴ Rudnicki, "From *Numerus clausus* to *Numerus nullus*", 1987, s. 251.

²⁷⁵ Sitat hentet fra: Harry M. Rabinowicz, "The Battle of the Ghetto Benches", i *The Jewish Quarterly Review*, Vol. 55, No. 2, 1964, s. 152.

²⁷⁶ Ibid.

²⁷⁷ Korzec, "Antisemitism in Poland as an Intellectual, Social, and Political Movement", 1974, s. 15.

²⁷⁸ Rabinowicz, "The Battle of the Ghetto Benches", 1964, s. 153 og Korzec, "Antisemitism in Poland as an Intellectual, Social, and Political Movement", 1974, s. 61.

²⁷⁹ Rabinowicz, "The Battle of the Ghetto Benches", 1964, s. 153.

på grunn av universitetenes autonomi kunne ikke regjeringen gripe inn.²⁸⁰ Regjeringen hadde paradoksalt nok ingen problemer med å gripe inn når andre temaer enn jødernes rettigheter var involvert.

Etter kuppet i 1926 tok *Sanacja*-regjeringen flere initiativ i håp om å komme til enighet med minoritetsgruppene. Den 20. september 1926 tilbakekalte utdanningsminister Antoni Sujkowski den uoffisielle *Numerus clausus*-avtalen som ble utformet av Głabiński, og i juli 1927 sendte Sujkowskis etterfølger, Gustaw Dobrucki, ut en påminnelse om at i følge konstitusjonen så var det ingen åpning for begrensninger av studentkvotene på verken religiøst eller nasjonalt grunnlag.²⁸¹

I følge Rudnincki sto likevel ikke *Sanacja*-regjeringens initiativ i forhold til den praksis som ble fulgt ved universitetene, og systemet med kvoter ble fortsatt gjennomført uten offentlig konsesjon.²⁸² Allerede tidlig i 1920-årene hadde de medisinske fakultetene stått i spissen av det de anså som ”kampen mot jødene”, og konfrontasjonene hardnet til mot midten av tiåret på bakgrunn av den såkalte jødelikaffæren. I 1926 sendte lederen ved anatomiavdelingen ved universitetet i Warszawa ut et rundskriv til alle universitetene, hvor det ble konstatert at på grunn av mangel på lik til studentøvelser, ville jøder bare få adgang til medisin fakultetene på betingelse av at det jødiske samfunn kunne bidra med lik. Rudnincki tolker dette dithen at anatomiavdelingen i Warszawa utstedte et numerisk antall lik de var vel vitende om at det jødiske samfunn ikke ville klare, da ortodoks jødedom forbød disseksjon.²⁸³

I mai 1927 ble den femte polske studentkongressen avholdt i regi av den nasjonalistiske studentorganisasjonen *Młodzież Wszechpolska* [All-polsk ungdom] (heretter omtalt som MWP).²⁸⁴ Organisasjonen rådet de nyvalgte lederne for studentorganisasjonene til å legge press på regjeringen for å begrense antall jøder ved samtlige universitetsinstitusjoner. Ved universitetene ble det derfor fortsatt gjort forsøk på å ekskludere jødene selv om det på dette tidspunktet var med begrenset suksess.²⁸⁵

Etter 1926 fikk Polens økonomiske situasjon også stor betydning for studentorganisasjonene, da situasjonen la til rette for å kunne slippe løs sjåvinistiske paroler og angrep på den sittende regjeringen. Interessen for økonomiske spørsmål førte derfor til at studentorganisasjonene begynte å

---

²⁸⁰ Heller, *On the Edge of Destruction. Jews of Poland Between the Two World Wars*, 1977, s. 120.

²⁸¹ Rudnicki, “From *Numerus clausus* to *Numerus nullus*”, 1987, s. 252.

²⁸² Ibid.

²⁸³ Ibid., s. 252-253.

²⁸⁴ *Młodzież Wszechpolska* ble grunnlagt av *Endecja* i 1922. Kilde: Joanna Beata Michlic, *Poland's Threatening other*, Nebraska University Press, USA, 2006, s. 112.

²⁸⁵ Rudnicki, “From *Numerus clausus* to *Numerus nullus*”, 1987, s. 253.

operere utenfor universitetsmiljøene i mye større grad enn tidligere. MWP opprettet et spesielt organ i Lwów hvor deres oppgave var å organisere blokader av jødiske butikker ved at de nektet ”kristne” å benytte dem. Denne type aktiviteter spredte seg også til andre byer, og i denne perioden begynte nasjonalistiske studenter å bære grønne bånd som et symbol på deres antisemittisme. Boikottkampanjene økte også interessen for boikott av jødisk virksomhet på landsbygda, da propagandaen som var rettet mot unge mennesker proklamerte at de var utsatt for urett i deres eget land. Hatet forente mennesker fra forskjellige samfunnslag, og kampanjen mot jødene fikk på dette tidspunktet nok en mektig alliert: troen.

Jødernes tilstedeværelse og jødedommen var for studentorganisasjonene identisk med splittelse og oppløsning av det polsk-katolske samfunn.²⁸⁶ Allerede under utarbeidelsen av grunnloven av 1921 hadde kirken uten suksess forsøkt å presse frem en lov om separate skoler for katolikker (i praksis etniske polakker) og andre trosretninger. Kirken tolererte likevel i utgangspunktet blandingsskolene da segregerte nabolag og uoffisiell statlig politikk sørget for at det i praksis hovedsakelig dreide seg om separate skoler, spesielt på landet og i landsbyene. I de urbane områdene derimot, ble ikke blandingsskolene bare et prinsipp, men en realitet, spesielt etter *Sanācijas* maktovertakelse i 1926.²⁸⁷ Mer enn noe annet vakte eksistensen av jødiske lærere harme innenfor kirken, da de hevdet at dette ville skade unge katolikkers moral. Kirken ville ha seg frabedt kommunistisk propaganda og frimurermetoder innenfor utdanningssystemet. Biskopene mente derfor at de talte på katolske foreldres vegne da de ønsket å avskjedige lærere som var fiendtlig innstilt til den katolske lære. Dette gjaldt også for jødiske studenter, da de i følge kirken som oftest var likegyldige eller fiendtlig innstilt til både katolisismen og patriotismen.²⁸⁸

I lys av trosargumentet førte den antijødiske linjen til en koalisjon mellom de katolske og nasjonalistiske studentorganisasjonene, og kravene relatert til ”det jødiske spørsmål” ble med utgangspunkt i denne koalisjonen betydelig utvidet.²⁸⁹ Nå skulle jødene nektes politiske rettigheter og deltagelse innenfor økonomien og kulturen innenfor den polske nasjon. Innenfor utdanning skulle *numerus clausus* innføres allerede fra grunnskolen, og jødene skulle kun få tilbud om utdanning innen sine egne utdanningsinstitusjoner som i tillegg ikke skulle motta statlig støtte.²⁹⁰

---

²⁸⁶ Ibid., s. 253-254.

²⁸⁷ Modras, *The Catholic church and antisemitism : Poland, 1933-1939*, 1994, s.260.

²⁸⁸ Ibid., s.263-265.

²⁸⁹ Emanuel Melzer, “Anti-Semitism in the Last Years of the Second Polish Republic”, i Yisrael Gutman m.fl., *The Jews of Poland between Two World Wars*, University Press of New England, USA 1989, s. 130.

²⁹⁰ Rudnicki, “From *Numerus clausus* to *Numerus nullus*”, 1987, s. 255-256.

Overgangen til 1930-tallet viste første steg i retning av en ytterligere radikalisering av antisemittismen. En bølge av streiker og demonstrasjoner som ble organisert av MWP fant sted på universiteter over hele landet på begynnelsen av 1930-tallet. Gjennom erklæringer forlangte studentene innføring av *numerus clausus*. For første gang ble også *numerus nullus* lansert. En bølge av pogromer brøt ut ved universitetene i perioden 1930-1933. I denne fasen var antijødiske voldsaksjoner ofte satt i sammenheng med demonstrasjoner mot *Sanacja*-regjeringen, da regjeringen av *Endecja* ble karakterisert som jødernes representant. Studentorganisasjoner som MWP rettferdiggjorde pogromene, og var også aktive i å hisse opp studentene til ”kamp” i form av utstrakt bruk av antijødisk propaganda.²⁹¹

Endecja benyttet seg av situasjonen, og i likhet med i 1923 la nasjonalistblokken den 18. desember 1931 frem nok en resolusjon om innføring av *numerus clausus*. Lovforslaget ble sendt til kommisjonen, men det ble aldri tatt opp i parlamentet da *Sanacja* nærmest var eneveldig i forhold til sanksjonering av resolusjoner. Likevel talte resolusjonen sitt klare språk i forhold til nasjonalistblokkens holdninger overfor jødene. Professor Wacław Komarnicki (1891-1954), som i utgangspunktet fremmet behovet for resolusjonen overfor *Endecja*, argumenterte både på pedagogisk og økonomisk grunnlag for behovet for innføring av *numerus clausus*-prinsippet. Kormanickis pedagogiske argument var at man måtte fjerne alt som kunne virke forstyrrende på det akademiske arbeidet ved universitetene, og han hevdet også at det økonomiske grunnlaget til de jødiske studentene oversteg polakkenes. Et direkte resultat av for mange jødiske studenter innenfor *akademia* var derfor i følge Kormanicki at jødene tvang polakkene ut av yrker som krevde høyere utdanning. Han insisterte derfor på at en stat ikke kunne være bekjent av komposisjonen av intelligentsiaen, og *numerus clausus* måtte derfor betraktes som et forsvar av nasjonen.²⁹² Til tross for at *Sanacja* avviste *Endecjas* resolusjonsforslag ble forslaget sett som et uttrykk for nasjonalistblokkens støtte til de nasjonalistiske studentorganisasjonene, og var med på å overbevise dem om at de kjempet en rettferdig sak.

Ironisk nok ble det høylytte protester fra høyresiden da også *Sanacja*-regimets politikk dreide i retning av *numerus clausus*-prinsippet. Universitetene hadde allerede fra republikkens begynnelse vært en enklave med betydelig uavhengighet. Etter Piłsudskis kupp var både forelesere og studenter skeptiske til det nye regimet, og som en konsekvens av denne skepsisen kunne man forvente at den

---

²⁹¹ Michlic, *Poland's Threatening other*, s. 112.

²⁹² Rudnicki, “From *Numerus clausus* to *Numerus nullus*”, 1987, s. 255.

nye regjeringen i langt større grad ville forsøke å oppnå innflytelse innenfor akademiske kretser i den hensikt å utøve kontroll over fakultetsstyrene og studentene. Etter valgseieren i 1930, hvor de oppnådde en betydelig majoritet innenfor parlamentet, introduserte *Sanacja* en rekke lover som økte deres kontroll over staten. Det var imidlertid først i 1932 at regimet utstedte et lovforslag som tok sikte på å reorganisere utdanningssektoren.²⁹³

Et forslag var at utdanningsministeriet skulle ha makten i forhold til universitetene. Et moment i forslaget gikk ut på at utdanningsministeren skulle etter konsultasjon med fakultetsstyrene utstede obligatoriske tilleggseksaminasjoner ved noen universiteter og universitetsfakulteter. Milena Rudnicka, en ukrainsk representant for minoritetsblokken i parlamentet, anså at dette forslaget var sanksjonering av *numerus clausus*-prinsippet. Som vi har sett hadde *numerus clausus*-prinsippet uoffisielt eksistert i mange år allerede, men nå åpnet *Sanacja* for en juridisk sanksjonering. Det ”nye” var at ved å iverksette ressurskrevende tilleggseksaminasjoner, sanksjonerte *Sanacja numerus clausus* i en fordekt utgave, i motsetning til nasjonalistenes nakne, brutale og åpne form.²⁹⁴

I prinsippet var hele *akademia* mot lovforslaget, men av ulike årsaker: nasjonalistene var opptatt av å holde på den velgermassen de hadde trukket til seg på bakgrunn av sin egen *numerus clausus*-politikk, mens venstresiden var av den oppfatning at lovforslaget medførte slutten på demokratiet i Polen. Venstresidens frykt for *Sanacjas* antidemokratiske politikk skulle også vise seg berettiget: umiddelbart etter at lovforslaget var offisielt innført ble alle studentorganisasjoner som var organisert av *Endecja* avviklet.²⁹⁵

Etter Hitlers maktovertagelse i Tyskland i 1933, ble begge de polske blokkenes politiske trender rokket. Pro-tyske *Sanacja* ble raskt klar over trusselen den nazistiske revisjonistiske målsetting angående den polsk-tyske grensen utgjorde for forholdet mellom Tyskland og Polen. Innenfor *Endecja* ble den anti-tyske holdningen endret blant de yngre og mer radikale medlemmene på grunn av deres ekstreme antisemittiske holdninger. Den økende intensiteten i de antijødiske holdningene, svekkelsen av *Sanacja*-regjeringen, samt presset med å konkurrere med den nasjonalistiske opposisjonsblokken *Endecja*, førte til at antisemittiske holdninger begynte å komme til syne også innenfor *Sanacjas* ungdomsorganisasjoner.²⁹⁶ *Sanacja*-lederne håpet derfor å kunne

---

²⁹³ Valget i 1930 var preget av valgfusk, og som resultat av at *Sanacja* oppnådde 46,8 % av stemmene var de uavhengige av den politiske motstanden. *Endecja* ble det eneste betydelige opposisjonspartiet med 12,7 % av stemmene. Kilde: Michlic, *Poland's Threatening other*, 2006, s. 71.

²⁹⁴ Rudnicki, “From *Numerus clausus* to *Numerus nullus*”, 1987, s. 256.

²⁹⁵ Ibid., s. 257.

²⁹⁶ Andrzej Micewski, ”Polish Youth in the thirties”, i *Contemporary History*, Vol. 4, Nr. 3, 1969, s. 159-160.

forhindre svekkelsen av sin blokk ved å offisielt sanksjonere antijødisk aktivitet samtidig som de uttrykte en mild misbilligelse av den ekstreme og voldelige manifestasjonen av antijødiske aktiviteter.²⁹⁷

Innenfor *Endecja* opplevde man en ytterligere radikaliserings av de antisemittiske holdningene. Mange innenfor nasjonalistblokken, spesielt den yngre fløyen som i hovedsak besto av de oppløste studentorganisasjonene, forlot *Endecja* i 1934 og opprettet *Obóz Narodowo Radykalny* [Den radikale nasjonalistfløyen] (heretter omtalt som ONR). ONR, med sine ekstreme radikale politiske holdninger og antijødiske politikk, var basert på italiensk og tysk modell. De organiserte spesielle grupper som til forveksling liknet det tyske SA og hadde som mål og utføre voldelige aksjoner mot jødene.²⁹⁸ At ONR forlot *Endecja* er likevel en sannhet med modifikasjoner, da Dmowski fortsatt var regnet som ideologen.

ONR fremprovoserte en ny bølge av pogromer mot jødene i april, mai og første halvdel av juni i 1934. På grunn av de ekstremt voldsomme angrepene og ONRs facsistiske og militante natur, så så innenriksministeriet seg nødt til å utstede spesielle direktiver mot organisasjonen. I juli 1934 forbød *Sanacja* ONR, da de fryktet deres motstand mot regjeringen.²⁹⁹ Selv om ONR offisielt kun var lovlig aktive noen måneder i 1934, så utførte ONR likevel sine voldelige aktiviteter helt frem til oppstarten av Den andre verdenskrig i 1939.³⁰⁰ Undertrykking av jødene var fra 1934 et utvetydig faktum ved de polske universitetene, og i Piłsudskis siste år beveget *Sanacjas* ideologi seg merkbart nærmere *Endecjas* ideologi om nasjonsstaten.³⁰¹

Oppsummering

Symbiosen mellom *Endecja*, ungdoms- og studentorganisasjonene tidlig på 1920-tallet viser at *Endecja* talte til sine "egne". Forholdet mellom de unge på høyresiden og *Endecja* var langt på vei etablert før Den første verdenskrig, og krisene som fulgte i kjølvannet av krigen bare forsterket de antijødiske holdningene som fantes blant den polske middelklasseungdommen. Denne gruppen av unge og frustrerte var derfor enkel å lede fra hat til handling. Min tolkning er derfor at Stachuras og Davies nøytrale tilnærming til *numerus clausus*-politikken er feilaktig, og et forsøk på, i likhet med

---

²⁹⁷ Melzer, "Anti-Semitism in the Last Years of the Second Polish Republic", 1989, s. 126.

²⁹⁸ Micewski, "Polish Youth in the thirties", 1969, s. 156.

²⁹⁹ Michlic, *Poland's Threatening other*, 2006, s. 112.

³⁰⁰ Melzer, "Anti-Semitism in the Last Years of the Second Polish Republic", 1989 s. 127.

³⁰¹ Ibid.

Marcus' syn på den økonomiske undertrykkingen, å overbevise om at *numerus clausus*-prinsippet var nok et tiltak av "positiv særbehandling".

Som vist av Rudnicki spesielt, men også Heller, Melzer, og Rabinowicz, så var ikke *numerus clausus*-prinsippet noe som oppsto sent på 1930-tallet, men et prinsipp som sto sentralt innenfor polsk politikk allerede fra 1920-årene. Retorikken innenfor de nasjonalistiske studentorganisasjonene tidlig på 1920-tallet viser tydelig at det her dreide seg om jødehat, og ikke et objektivt tilfelle av "positiv særbehandling", og etter Pilsudskis kupp i 1926 trakk argumentasjonen seg lang utover studentmiljøene. På slutten av 1920-tallet og begynnelsen av 1930-tallet ble spesielt de økonomiske og det religiøse argumentene sentrale. I denne sammenheng ble den samme gettofiseringstankegangen man fant innenfor kirken og *Endecja* tydelig, da de unge også krevde kulturell og moralsk adskillelse av jøder og etniske polakker.

Den nasjonale bevisstheten blant de unge ledet også til endring innenfor *Endecja*. Fra 1890-årene og utover 1920-årene var *Endecja* først og fremst å forstå som en ideologisk antisemittisk bevegelse, men etter kuppet i 1926, gikk *Endecja*, i hvertfall uoffisielt, mot en langt mer militant linje, ved at de sentralt og lokalt organiserte demonstrasjoner og opptøyer som ofte gikk i retning av pogromliknende tilstander.

Den suksess *Endecja* oppnådde blant de unge i Polen, spesielt fra 1930-årene, kan ses gjennom de anti-jødiske holdningene som begynte å komme til syne innenfor Pilsudskis *Sanacja* i 1934. *Sanacja* hadde både for jødene og de andre minoritetsgruppene fungert som et håp og en buffer mot den radikale høyresiden frem til 1934, men som vi skal se i neste kapittel, var Pilsudskis død i 1935 et signal om en ny tid.

Kapittel 7

Radikalisering av den offentlige antisemittismen, 1935-1939

At det foregikk en radikalisering av antisemittismen i Polen i perioden 1935-1939 er ikke å regne som kontroversielt verken innefor den ”pessimistiske” eller den ”optimistiske” leiren. Årsaksforklaringene har imidlertid variert. En vanlig forklaring har vært det vi kan kalle ”Tysklandsteorien”. Historikere som Gutman, og ”pessimistene” Heller og Melzer har satt radikaliseringen av antisemittismen i sammenheng med utviklingen i Tyskland etter Hitlers maktovertakelse i 1933.³⁰² Min tese er at det var Piłsudskis død i 1935 som var årsaken til radikaliseringen, da tapet av Polens karismatiske leder rokket ved *Sanacjas* maktbase. Jeg vil derfor se nærmere på følgende spørsmål: Hvordan endret Piłsudskis død *Sanacjas* politiske fundament og posisjon ovenfor opinionen? Ville ikke et svekket *Sanacja* lede til mobilisering fra høyresiden og kirken?

Et annet moment jeg ønsker å se nærmere på er i hvilken grad antisemittismen kan ses som et utbredt fenomen i det polske samfunn i sin helhet. Som resultat av den økonomiske dimensjonen i forhold til antisemittismen i Polen, så har hatet mot jødene primært blitt ansett som et urbant fenomen. Jeg ønsker derfor også å se nærmere på hvordan forholdet til jødene var innenfor bondestanden og bondepartiene.

Nye antijødiske voldsaksjoner og pogromer, 1935-1937

Piłsudskis død i 1935 skapte politisk uro i Polen, men perioden 1935-1939 var preget av et oppsving i forhold til økonomi. Den mest vellykkede økonomiske strategien ble iverksatt av *Sanacja* i 1936. Det viktigste elementet i det som ble betegnet som en fireårig statlig investeringsplan ble etablert i sentral-Polen. Strategien innebar konstruering av kraftstasjoner, fly-, gummi-, bil- og kjemikaliefabrikker, samt etablering av industri med målsetting om å modernisere den polske hæren innen 1942. I planen var det også tilrettelagt for modernisering av jordbruket, utdanningssektoren og

---

³⁰² Se for eksempel: Gutman, ”Polish Antisemitism Between the Wars: An Overview”, 1989, s. 106-107, Heller, *On the Edge of Destruction. Jews of Poland Between the Two World Wars*, 1977, s. 92-93 og 137-138, og Melzer, ”Anti-Semitism in the Last Years of the Second Polish Republic”, 1989, s. 127-129.

generell utbedring av infrastrukturen. Allerede i 1938 overgikk produksjonen innen industrien og reallønnen nivået fra 1928.³⁰³

Til tross for at polakkene opplevde en økonomisk forbedring i perioden 1935-1939 førte veksten ikke til noen form for avspenning i forhold til de polsk-jødiske relasjonene – snarere tvert om. I denne perioden var det en betydelig økning i pogromer og antijødiske aksjoner, i både størrelse og brutalitet, som overgikk konfrontasjonene i 1920-årene og første halvdel av 1930-årene.

Et resultat av den politiske uroen som oppstod etter marskalkens død var at *Endecja* dro nytte av den betente situasjonen ved å aktivt spre sine antisemittiske doktriner, spesielt innen studentmiljøene. I 1935 ble Lwów Polytekniske den første akademiske institusjonen som innførte de såkalte gettobenkene i den hensikt å segregere de jødiske studentene fra de etnisk polske. Selv om det tidligere hadde vært gjennomført uoffisielle segregerende tiltak mot jødene var gettobenkene det første fra offisielt hold, og kan dermed ses som oppstarten til gettofiseringen av den jødiske befolkningen i Polen.³⁰⁴ MWP og ONR så på ”gettobenkene” som det første skritt i retning av å tvinge jødene ut av polske universiteter. Da mange jødiske studenter nektet å akseptere det nye systemet på det grunnlag at systemet krenket deres sivile rettigheter i den polske stat, ble det ved mange universiteter brukt vold i den hensikt å flytte dem til de ”segregerte områdene” i lesesalene. Situasjonen ble betydelig forverret da utdanningsministeren i 1937 beordret at dette tiltaket skulle iverksettes innenfor de fleste akademiske institusjoner. *Sanacja* rettferdiggjorde tiltaket med at det ville lede til fredeligere tilstander ved universitetene. Likefullt fortsatte voldsaksjonene mot jødene etter at tiltaket ble iverksatt, og i flere tilfeller ble det en forverring av forholdene da det gikk så langt som til at jødiske studenter ble drept.³⁰⁵

Utenfor universitetene manet lokale seksjoner av *Endecja* frem pogromer i over 150 byer og landsbyer i perioden 1935-1937. De hyppigste angrepene foregikk i det sentrale Polen hvor det var en stor konsentrasjon av jøder, men det foregikk også voldsaksjoner i andre deler av landet uavhengig av størrelsen på den jødiske minoriteten i området. I for eksempel Silesia, hvor jødene kun utgjorde 1,7 % av befolkningen, forekom det også voldsaksjoner.³⁰⁶ I følge historikeren Paweł Korzec var opptøyene mot jødene i sammenheng med *Endecjas* organisering av det de betegnet som

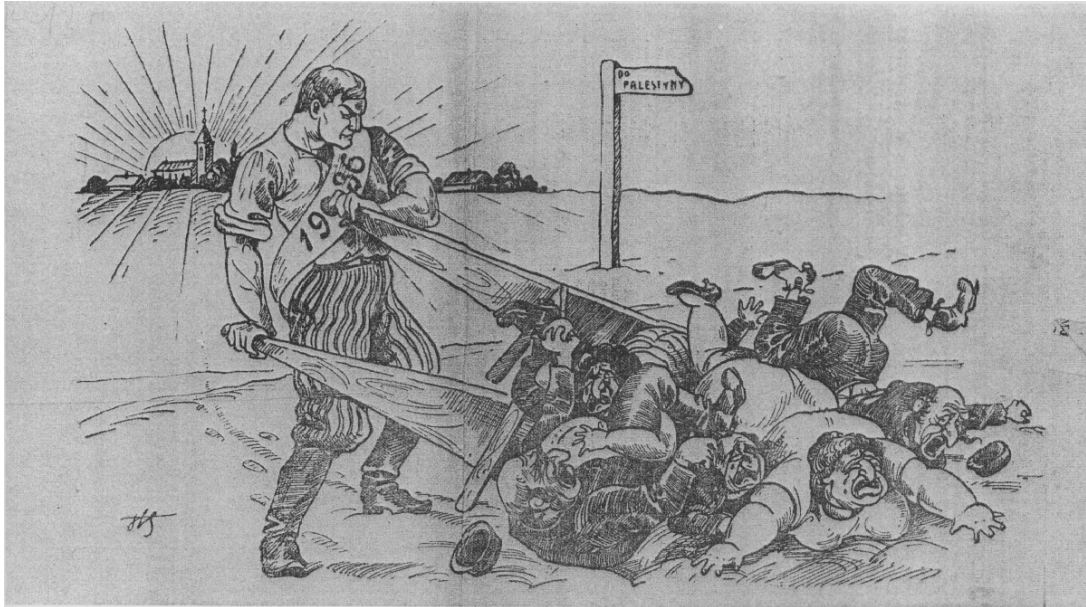
---

³⁰³ Likevel bør det understrekes at polsk industri hang etter i forhold til nabolandene Sovjetunionen og Tyskland. For eksempel innenfor stålproduksjonen utgjorde Polens årsproduksjon 1938 1,5 millioner tonn i kontrast til Tysklands 19,8 millioner tonn og Sovjets 17,8 millioner tonn. Lukowski og Zawadzki, *A Concise History of Poland*, 2006, s. 249-251.

³⁰⁴ Melzer, “Anti-Semitism in the Last Years of the Second Polish Republic”, 1989, s. 130.

³⁰⁵ Michlic, *Poland's Threatening other*, 2006, s. 113-114.

³⁰⁶ Michlic, *Poland's Threatening other*, 2006, s. 114.

Utsnitt av en plakat fra den polske antisemittiske organisasjonen *Samoobrona Narodo* [Nasjonalt selvforsvar] fra 1936 som viser den "sterke kjernesunne polakken" som lempet jødene over grensen i retning Palestina.

ONRs valgplakat fra 1938 med teksten: "Jødene inn i gettoen!", viser at den antisemittiske retorikken hadde blitt betydelig radikalisert bare på to år.

”hevners dag” spesielt brutale. Bomber ble kastet inn i jødiske butikker og leiligheter, synagoger ble plyndret og brent, og jødiske gravlunder ble vandalisert.³⁰⁷

Et spørsmål som ofte har blitt diskutert i faglitteraturen er årsaken til radikaliseringsperioden 1935-1939. Melzer har argumentert for at ikke-angrepspakten mellom Hitler-Tyskland og Polen av 1934 hadde stor betydning for polsk politikk overfor sin jødiske befolkning. En indikasjon på denne sammenhengen er at den polske regjeringen samme år frasa seg de hensyn de måtte ta i forhold til minoritetsavtalen av 1919. Denne hendelsen må, slik Melzer tolker det, ses som en tilnærming mellom Hitler-Tyskland og Polen, og det kan derfor i følge Melzer argumenteres for at påvirkningen fra Hitler-Tyskland fra midten av 30-årene spilte en sentral rolle i forhold til radikaliseringsperioden av antisemittismen i Polen.³⁰⁸ Gutman argumenterer i likhet med Melzer for at radikaliseringsperioden må ses som et forsøk på å etterape tyskernes behandling av jødene. Gutman viser til den polske ambassadøren i Tyskland, Józef Lipski (1894-1939), uttalelse i samtale med Hitler for å underbygge sin påstand. I september 1938, ett år før den tyske invasjonen av Polen, fortalte Hitler Lipski om sine intensjoner om å deportere europeiske jøder til kolonier. Lipski viste tydelig at han ikke anså dette som et internt polsk anliggende når han uttalte at ”[...] if he find such a solution we will erect him a beautiful monument in Warsaw”.³⁰⁹ Gutman mener at Lipskis utsagn viser at det ikke var noen motstand mot nazistenes metoder i Polen, snarere bifall, og legger til at det ikke er noen mangel på rasistiske artikler, pamfletter og lovforslag presentert i Parlamentet som kopierte elementer fra Nürnberglovene.³¹⁰

Selv om det er vanskelig å utelukke at Melzer og Gutman har rett i sine påstander, er jeg uenig i at ”Tysklandsargumentet” i seg selv er en uttømmende forklaring på radikaliseringsperioden av antisemittismen i Polen etter 1935. Det er riktig at det etter Hitlers maktovertakelse var lettere å fremme en antisemittisk politikk også utenrikspolitisk. Jeg vil imidlertid hevde at Hitlers inntreden på den internasjonale politiske scene kun var ett av flere signaler om at Folkeforbundet i rollen som som internasjonal domstol hadde spilt falitt. I den grad Tyskland påvirket den antisemittiske politikken i Polen, så var det derfor etter mitt syn på bakgrunn av at Hitler-Tyskland viste hvor uproblematisk det var å føre en slik politikk relativt åpent overfor det internasjonale samfunn. Melzer og Gutmans argumentasjon impliserer også at antisemittismen i Polen ble en kopi av den

---

³⁰⁷ Korzec, ”Antisemitism in Poland as an Intellectual, Social, and Political Movement”, 1974, s. 96.

³⁰⁸ Melzer, ”Anti-Semitism in the Last Years of the Second Polish Republic”, 1989, s. 128-129.

³⁰⁹ Józef Lipski, *Diplomat in Berlin, 1933-1939*, Columbia University Press, New York/London, 1968, s. 411.

³¹⁰ Gutman, ”Polish Antisemitism Between the Wars: An Overview”, 1989, s. 107.

tyske etter 1933, noe jeg vil hevde ville ledet til protester i fra kirken på grunn av deres avvisning av raseargumentasjonen.

Jeg vil derfor hevde at radikaliseringen av antisemittismen hadde rot i indre forhold langt mer enn ytre, og i denne sammenheng er det to forhold som utpeker seg mer enn de tysk-polske relasjonene. Det er det man kan betegne som en religiøs-organisk nasjonalisme i Polen og utviklingen innen *Sanacja* etter Piłsudskis død i 1935.

Guds lekegrind? – kirken som den nasjonale samvittighet

Achille Ratti (1857-1939), som senere skulle bli bedre kjent som den omstridte pave Pius XI, og hans medarbeider Ermenegildo Pellegrinetti (1876-1943), utarbeidet allerede i 1921 en rapport som viste at begge var blitt positivt overrasket over i hvilken grad polakkene satte likhetstegn mellom sin nasjonale identitet og sin katolisisme. Rapporten omtaler også hvordan katolikken ikke anså jødene som polakker selv om de hadde levd side om side i flere hundre år. Rapporten konkluderte med at patriotismen og katolisismen hadde blitt to likeverdige aspekter ved polakkenes identitet.³¹¹

At religion og nasjonale følelser kan kombineres hos den troende er ikke overraskende, men at en tradisjonsbundet institusjon som den katolske kirke med fullt overlegg lar seg bli identifisert med nasjonal identitet kan i utgangspunktet virke selvmotsigende sett i lys av kirkens universelle ideologi. I følge litteraten og Nobelprisvinner Elias Canetti, så blir katolisismen tradisjonelt tolket som en ideologi som blir forbundet med en langsomhet og ro, samt en stor bredde. Dens rolige karakter ved siden av dens bredde er det som på mange utøver den sterkeste tiltrekningskraften, og dette henger sammen med dens alder og dens motvilje mot alt som har en opphetet massekarakter. Det faretruende i plutselige utbrudd, vissheten om hvor lett de utvikler seg videre og massens raske og uberegnelige forløp førte til at kirken på et tidlig stadium så den åpne massen som sin hovedfiende, og på alle måter stilte seg i veien for den.³¹² Ut fra denne logikken skulle man ikke tro at katolisisme og nasjonalisme var noen naturlige forbundsfeller.

Canetti viser videre hvordan samholdet innenfor kirken skiller seg fra det samhold man finner innenfor nasjonalistgrupperinger. Der massen for nasjonalistene er middel og mål, er det individet som er kirkens mål. Han hevder at forbindelsen mellom de troende selv blir forhindret. De holder ikke prekener for hverandre, og de enkelte troendes ord har ikke noe hellig over seg. Den som skal

---

³¹¹ Kertzer, *Unholy War. The Vatican's role in the Rise of Modern Anti-semitism*, 2002, s. 258-259.

³¹² Elias Canetti, *Masse og makt*, Solum Forlag AS, Norge 2005, s. 140-141.

løfte byrdene fra den troendes skuldre skal komme fra et høyere sjikt i hierarkiet, og det skal bli ham forklart – det er ikke noe han trenger å forstå. Mens nasjonalistene er avhengige av ressonans fra massen i sin konstruksjon, så får den troende i følge Canetti det hellige ordet utporsjonert i ferdigtygget tilstand. Til og med syndene tilhører prestene, da presten må skrifte for tilhengernes synder.³¹³

Finnes det likevel i det hele tatt noe grunnlag for en forening av katolisismen og massen? Ja, mener Canetti. Han hevder at kirkens:

[...] funksjon forandrer seg radikalt i farefulle tider. Kirken kan ikke alltid tillate seg sin fornemme tilbakeholdenhet, sin motvilje mot den åpne massen, og sitt forbud mot at den blir dannet. Det forekommer tider da fienden truer den utenfra eller da frafallet er så raskt og omseggripende at sykdommen bare kan bekjempes med sine egne midler. I slike tider ser kirken seg tvunget til å sette sine egne masser opp mot de fiendtlige masser.³¹⁴

Canetti eksemplifiserer en slik trussel ved å vise til korstogene i middelalderen. Jeg vil hevde at en lignende reaksjon kom med Polens gjenreisning i 1918. Kirken var en sentral bidragsyter i prosessen med å definere det nye Polen. Polen skulle bli et ”Kristus-Polen” [*Polska Chrystusowa*]³¹⁵, og kirken krevde sin rett til å delta i utformingen av den nye staten. Kirkens innblanding i statlige sekulære anliggender fikk store konsekvenser for de etnisk-religiøse minoritetsgruppene innenfor Polens grenser, og mer enn noen gjaldt dette jødene.

I følge historikeren Joanna Beata Michlic ble den katolske kirken og *Endecja*, til tross for tidligere uoverensstemmelser, støttespillere for hverandre etter 1918. Bakgrunnen for dette samarbeidet hadde sammenheng med det moralske lederskapet i Polen. I sitt politiske program av oktober 1919 anerkjente *Endecja* den romersk-katolske kirke som den ledende moralske autoritet innenfor den polske nasjonen.³¹⁶ Katolisismen ble selve grunnpilaren i definisjonen på den sanne polakk. Etter at Polen igjen var å finne på europakartet, ble det gjenreist som et ”Kristus-Polen” innenfor nasjonalistisk og katolsk terminologi, og antok nærmest en deistisk form. Messianismen fra de polske nasjonalromantikerne hadde overlevd de forandringer som oppsto innenfor den nasjonale bevegelse på andre halvdel av 1800-tallet, men likevel var det en forutsetning at den katolske kirke måtte tilpasse seg den nye tiden hvis katolikkene og nasjonalistene skulle snakke samme språk.

---

³¹³ Ibid., s. 141.

³¹⁴ Sitat hentet fra: Ibid., s. 144.

³¹⁵ Lorenz og Dahl, ”Polen og Øst-Europa i mellomkrigstiden”, 2005, s. 422.

³¹⁶ Michlic, *Poland's Threatening other* 2006, s.85.

Foreningen av i utgangspunktet universell katolisisme og antipluralistisk nasjonalisme krevde naturligvis et teorigrunnlag, men en sosialdarwinistisk nasjonsforståelse i likhet med den man fant i Tyskland var utilstrekkelig i polsk-katolsk sammenheng. Løsningen ble en radikalisert versjon av nasjonalromantikernes ”messianisme” som veiviser til de høyst motstridende institusjoners ”frelse”. Drømmen om hegemoni på både det religiøse og politiske plan førte til en konstruksjon som tilsa at Polen var gitt de rettroende etniske polakkene av Gud; dette var en radikalisert utgave av nasjonalromantikernes kamp for det hellige Polen som i utgangspunktet hadde omhandlet hele menneskeheten. Den mest markante forandringen fra nasjonalromantikernes tid var at Polen ikke lenger var å forstå som en gjerning, et indre anliggende hos den individuelle polakk, men en geografisk enhet. Polen hadde, i religiøs-nasjonal terminologi, gjenoppstått som ”nasjonenes Kristus”. Den antipluralistiske radikaliserende messianismen var derfor uproblematisk å forene med Dmowskis organiske etnosentriske nasjonsforståelse og kirkens konstruksjon som fremmet en forestilling om at Polen var et naturgitt fellesskap skjenket av Gud. Polen var i sannhet blitt transformert til ”Guds lekegrind”, men ikke alle fikk være med å leke.

Det faktum at kirken engasjerte seg i langt mer verdslige og nasjonale spørsmål førte til at *Endecja* lettere kunne rettferdiggjøre sine holdninger og politiske uttalelser rettet mot jødene. *Endecja* refererte til katolisismen i den hensikt å vise at partiets posisjon ikke var den samme som man kunne finne i Nazi-Tyskland. I *Endecjas* retoriske tidsskrift *Myśl Narodowa* [Nasjonal tanke] kunne man den 15. desember 1935 lese:

Our ideology is older than Hitler's ideology [...] In our treatment of Jews we never found ourselves in conflict with the Church [...] We are not racist [...] Our main goal is to serve the nation. There is no conflict between our nationalism and Catholicism. We define the Jews as the enemy of our nation and as a foreign element, which has caused the degeneration of European culture and civilization [...] The battle of the Polish nation with the Jews does not stand in conflict with the Roman Catholic Church but in fact serves its interest.³¹⁷

Ut fra denne retorikken avskrev *Endecja* eksistensen av rasebiologisk argumentasjon i deres antisemittisme, da dette kun handlet om å ivareta nasjonens moral, en moral kirken i uminnelige tider hadde tatt ansvar for.

I bytte for at *Endecja* opphøyet kirken til den moralske autoriteten i Polen fikk *Endecja* betydelig støtte i det katolske presteskaper, og anerkjennelsen av nasjonale prinsipper ble tydelig i den katolske pressen. *Pro Christo* uttrykte sin støtte til *Endecja* i 1937 gjennom å hevde at ”healthy

---

³¹⁷ Sitat hentet fra: Ibid., s.86.

nationalism[...]is a natural supporter of Catholicism. Catholics have a duty to support nationalism".³¹⁸ *Pro Christo* understreket at den jødiske fare ikke bare truet Polen, da jødene til tross for sin isolasjon klekket ut planer for hvordan de skulle overta hele den kristne verden. Effekten av jødenes maktovertagelse ville være den kristne sivilisasjonens fall.³¹⁹ Dette betydde at katolikkene og nasjonalistene måtte vinne slaget mot "forjødningen", ikke bare i økonomisk henseende, men også den kulturelle krigen. Kulturen måtte "nasjonaliseres". Optimalt ville dette skje ved massiv jødisk emigrering, men frem til dette prosjektet kunne realiseres, måtte "nasjonaliseringen" skje ved segregering innenfor både arbeidsliv og kultur. Polen måtte derfor fremstå som katolisismens høyborg, omgitt av de samme ekskluderende murene som nasjonalistene hadde ettersøkt allerede tidlig på 1900-tallet.

En annen pådriver for å "nasjonalisere" den polske kulturen var dagsavisen *Mały Dziennik* [Den lille dagsavisen]. *Mały Dzienniks* redaktør, fransikanerpateren Maximilian Kolbe, ledet det største katolske publiseringsforlaget i Polen, som utga det historikeren Ronald Modras betrakter som det mest antisemittiske materialet i mellomkrigstidens Polen. Men selv ikke i denne sammenhengen var det noe som overgikk Kolbes *Mały Dzienniks* antisemittisme.³²⁰ Dagsavisen inviterte i 1938 sine lesere til å sende inn artikler og leserbrev til en serie de kalte "Nasjonalisering av livet i Polen".³²¹ Da *Mały Dziennik* annonserte serien ble det avvist at motivasjonen var "hat mot jødene" eller "hevner for deres fiendtlige og ødeleggende virksomhet mot katolikkene og Polen".³²² De nektet også for at de hadde noe ønske om å stå i veien for jødenes frihet til å bestemme over sin egen virksomhet. *Mały Dziennik* hevdet kun, slik de selv så det, retten for polakker til å være polakker. De ville derfor ikke tolerere det de beskrev som jødenes innvirkning på polsk næringsliv og økonomi og kultur.³²³ I følge Modras reagerte både presteskapet og lekfolk entusiastisk på *Mały Dzienniks* konsept.³²⁴

Det katolske lederskapets reaksjon på de antijødiske voldsaksjonene og pogromene viser to forhold på samme tid. Selv om det katolske lederskapet fordømte voldsaksjonene mot jødene, besto fordømmelsen også av et betydelig *men*, sagt med andre ord: med forklaringen kom rettferdiggjøringen. I direkte sammenheng med førstnevnte, kom den etter hvert så integrerte polsknasjonale doktrinen om "nasjonalt selvforsvar". Ideen om nasjonalt selvforsvar ble en

³¹⁸ Sitat hentet fra: Michlic, *Poland's Threatening other*, 2006, s.85.

³¹⁹ Landau-Czajka, "Image of the Jew in the Catholic Press", 2004, s. 174-175.

³²⁰ Modras, *The Catholic church and antisemitism : Poland, 1933-1939*, 1994, s 398.

³²¹ Debattserien gikk i *Mały Dziennik* fra den 11. november til den 24. november 1938, kilde: Ibid., s. 293.

³²² Ibid.

³²³ Ibid.

³²⁴ Ibid.

gjenganger i katolsk presse i forhold til å rettferdiggjøre voldshandlingene mot jødene. *Pro Christo* fremmet den mest radikale varianten, spesielt hvis man setter den i sammenheng med kirkens parole om universalitet og nestekjærlighet. *Pro Christo* eksemplifiserte allerede i 1934 selvforsvarsteorien ved å hevde at hvis man hengte en banditt eller fengslet en tyv, så skadet man den kriminelle, men viste sann kjærlighet til sin neste. Polakker hadde derfor rett til å forsvare seg mot jøder uten å samtidig være engstelige for den skade de ville påføre offeret. Jøder var utakknemlige gjester som hadde overtatt hjemmet til vertsnasjonen, og jødene og deres ”forjødete” polske allierte forsøkte å bestikke katolikker med kirkens doktriner om nestekjærlighet. Men det var kirken, og ikke rabbinerne, som gav den sanne tolkningen av de ti bud: ”The Church has always taught that war and the vindication of one’s just rights in no way contradicts the Christian religion or love of neighbor”.³²⁵

Pater Paul Kuczka skrev i den katolske journalen *Kultura* i 1936 at ”it is permissible to defend yourself against an aggressor”.³²⁶ Han hevdet at til forskjell fra nasjonalismen i Tyskland, så fulgte polsk nasjonalisme kristne prinsipper i kampen mot den revolusjonære uro som jødene fremmet. Kuczka var av den oppfatning at jødene valgte enkelte katolske land for å utføre deres samfunnsnedbrytende eksperimenter. Kirkens etiske standard var derfor krystallklar for pateren: ”Christian ethics allows you to defend yourself against an aggressor, even if the aggressor should thereby lose his life”.³²⁷ *Mały Dziennik* hevdet i 1937 at jødene måtte slutte å skrike forfølgelse og heller emigrere. I 1938 ble jøder som spaserte i byen Wilno angrepet av nasjonalistgrupperinger, men *Mały Dziennik* hevdet at hendelsen ble fremprovosert av jødene selv da noen jøder tidligere på dagen hadde protestert mot polske Ung-nasjonalisters slagord.³²⁸

På tross av at messianismen som preget den nasjonalromantiske nasjonalismen tidlig på 1800-tallet i høyeste grad var tilstedeværende i den polske nasjonalismen under den andre republikk, hadde mye skjedd siden proklamasjonen ”for our freedom and yours”. Den polsk-katolske kirkes ambisjoner om religiøs hegemoni, et ”Kristus-Polen”, hadde ført kirken inn på stier man normalt ikke setter i sammenheng med dens kjærlighetsbudskap. I tillegg hadde den gjort seg til redskap for radikale nasjonalister ved at kirken, som var selve symbolet på Polens samvittighet, åpnet for radikalisering av antisemittiske holdninger. Kirken og nasjonalistenes syn på ”jøden” som en

---

³²⁵ Sitat hentet fra: Ibid., s. 320.

³²⁶ Sitat hentet fra: Ibid., s. 316.

³²⁷ Ibid., s. 316-317.

³²⁸ Ibid., s. 318.

nasjonal trussel utgjorde et premiss som legitimerte vold mot jødene som nasjonalt selvforsvar. Legitimeringen gjennomgikk i følge Michlic fire faser: For det første var det fullmakten og rettferdiggjøringen fra offentlig hold, for det andre var det fremstillingen av voldsmennene som nasjonalhelter, for det tredje var det påføring av skyld over på ofrene, og for det fjerde var det minimaliseringen av det uetiske og kriminelle ved antijødiske voldshandlinger.³²⁹ Som vi har sett er det liten tvil om at kirken og nasjonalistene delte oppgavene ”broderlig” seg i mellom.

***Sanacja* åpner Pandoras eske**

Piłsudskis målsetting var allerede fra 1926 å transformere Parlamentet til et system hvor presidenten hadde den overordnede makt. Den nye konstitusjonen av 1935 var skreddersydd etter Piłsudskis mal, men kom likevel for sent til at han kunne tre inn i presidentembetet siden han døde samme år.

Sett fra jødenes perspektiv ble Piłsudskis bortgang katastrofal. Ikke fordi *Sanacja* under marskalkens ledelse i virkligheten hadde utrettet mye i forhold til forbedringer av minoritetsproblematikken, men med Piłsudskis bortgang forsvant også markørene som skilte Piłsudskis ideologi fra Dmowskis. Selv om Davies peker på det faktum at to individers antagonisme kunne få så stor betydning var en refleksjon av splittelsen i det polske samfunn i sin helhet, skulle likevel de to rivalenes utålmodighet med demokratiets langsomhet og kompromisser i realiteten føre dem langt nærmere hverandre enn noen av dem var villig til å innrømme.³³⁰ Spesielt etter at Piłsudski hadde overtatt makten i 1926 ble det tydelig at de to rivalene i realiteten ikke sto så langt fra hverandre ideologisk som deres polemiske ordkrig antydte. I likhet med majoriteten innenfor *Sanacja* trodde også nasjonalistene på et mektig sentralisert lederskap som sikret den polske nasjonen og den katolske kirkens overhøyhet overfor nasjonale og religiøse minoriteter, men til forskjell fra de fleste innenfor Piłsudskis krets var Dmowskis tilhengere svorne antisemitter. At det var *Endecjas* antisemittisme som skapte muren mellom de to partiblokkene hadde direkte sammenheng med polsk politikks historiske utvikling, manifestert i Piłsudskis føderale statstankegang og Dmowskis vektlegging av nasjonen.³³¹ Dmowski argumenterte så tidlig som i 1890-årene for at det fundamentale skillet innenfor polsk politikk var mellom de som var tilhengere av ”klasse” og de som var tilhengere av ”nasjon”. Medlemmene av PPS fraskrev seg naturligvis

---

³²⁹ Michlic, *Poland's Threatening other*, 2006, s. 109-110.

³³⁰ Davies, *Heart of Europe. The Past in Poland's Present*, 2001, s. 127.

³³¹ Edward D. Wynot, Jr., ”A Necessary Cruelty: The Emergence of Official Anti-Semitism in Poland, 1936-39”, *The American Historical Review*, Vol. 76, No. 4, 1971, s. 1036.

denne dikotomien da den hadde svært lite til felles med PPS' sosialisme, men over tid diskrediterte *Endecja* termen nasjon [*naród*] i venstresidens øyne, noe som førte til at venstresiden foretrakk termer som stat [*państwo*] eller samfunn [*społeczeństwo*].³³² Som vi så i kapittel 2 var det tradisjon for nasjonalisme på venstresiden av eldre dato enn *Endecjas* versjon, men frem til 1935 hadde *Endecja* nærmest monopolisert termen nasjon.

I denne sammenhengen fremsto Piłsudskis død i 1935 som et veiskille i det polske samfunn. Som påpekt av Heller var det Piłsudskis popularitet blant folket generelt mer enn partiblokkens autoritære program som la grunnlaget for *Sanacjas* kontinuitet ved makten.³³³ En direkte følge av Piłsudskis død var derfor at *Sanacja* stod overfor en utfordring i forhold til lederskapet, noe som ble forverret av konflikter innad i partiblokken.

Wynot har vist hvordan *Sanacja* bidro til radikaliseringsen av antisemittismen som fant sted etter 1935, og jeg vil hevde derfor han indirekte har vist hvordan radikaliseringen var mer et resultat av indre forhold enn et resultat av utviklingen i Tyskland. I midten av 1936 vendte *Sanacjas* oppmerksomhet seg mot nyorganiseringen av sin politiske base. Hærens generalinspektør, Edward Śmigły-Rydz (1886-1941), annonserte i mai dannelsen av et frontparti som skulle samle Polens borgere ved at de sammen skulle løfte Polen mot nye høyder.³³⁴ Selv om Śmigły-Rydz i utgangspunktet håpet at partiet skulle samle alle polakker som hadde en ektefølt dedikasjon til fedrelandet, ble det raskt tydelig at det nye partiet i hovedsak ble dominert av personer som tradisjonelt ble knyttet opp mot Piłsudskis leir. Lederskapet av frontpartiet overlot Śmigły-Rydz til den prominente *Sanacja*-politikeren Oberst Adam Koc (1891-1969), og viste her at frontpartiet representerte en høyredreining innenfor *Sanacja*, da Koc var kjent for sin sosiale og politiske konservatisme.³³⁵

Da Koc lanserte det nyetablerte frontpartiet *Obóz Zjednoczenia Narodowego* [Nasjonal enhet] (heretter omtalt som OZN) i 1937, ble det raskt klart at *Sanacja* beveget seg inn på nye stier. I følge Wynot var deres intensjon med OZN hovedsakelig å vinne over medlemmer fra høyresiden. Kocs ideologisk-politiske erklæring understreket at alle fasetter av Polens eksistens skulle utvikles av og for den polske nasjonen. For å lykkes med denne målsettingen informerte Koc om at dette ville lede til eliminering av minoritetsgruppene behov og en polonisering av det sosiale, kulturelle og

---

³³² Porter, *When nationalism began to hate : imagining modern politics in nineteenth-century Poland*, 2000, s. 237.

³³³ Heller, *On the Edge of Destruction. Jews of Poland Between the Two World Wars*, 1977, s. 91.

³³⁴ Wynot, Jr., "A Necessary Cruelty", 1971, s. 1038.

³³⁵ Micewski, "Polish Youth in the thirties", 1969, s. 162-163.

økonomiske liv.³³⁶ Selv om Koc snakket om minoritetsgruppene generelt, så var uttalelsen likevel et dårlig skjult signal om at han her primært snakket om jødene.

Etter å ha slått fast at ”the promulgation of racial hatred is alien to the Polish spirit” understreket Koc de nye ”statlige” retningslinjene:

We value the level and content of our cultural life – along with order, peace, and quiet, without which no state can function – too highly to be able to approve of arbitrary action and brutal anti-Jewish outbursts, which demean the dignity and majesty of a great nation; but the instinct of cultural self-preservation is understandable, and the desire of the Polish community for economic self-sufficiency is natural. This is all more comprehensible in the period we have just lived through, a period of economic and financial shocks, when only a deep sense of citizenship, self-sacrifice in relation to the State, and an uncompromising bond between one’s life and the State can enable it to emerge unweakened from these shocks.³³⁷

Til tross for OZNs relativt moderate fremstilling var det tydelig at de nye retningslinjene stipulerte en hittil ukjent versjon av *Sanacjas* politikk og holdninger og at de tok et skritt i retning av *Endecjas* nasjonsforståelse. Selv om Koc fordømte antijødiske aksjoner hadde retorikken beveget seg langt bort fra Piłsudskis pluralistiske samfunnsvisjon. Borte var den føderale statstankegangen, da det nå handlet om nasjonalt selvforsvar, nasjonens kulturelle selvoppholdelse, og om hvordan Polen måtte bli en selvforsynt nasjon sikret gjennom individets og statens uløselige bånd. Som påpekt av Modras var også OZNs retningslinjer et signal om en høyredreining innenfor *Sanacja*, da han tolker Kocs bemerkning om nasjonal økonomisk selvoppholdelse som støtte til nasjonalistenes økonomiske boikott av jødene.³³⁸

Kocs uttalelse førte likevel ikke til at OZN lyktes med sin målsetting om å vinne over *Endecja*-medlemmer til partiet, og *Endecja* stilte seg kritisk til *Sanacjas* tilnærming til det som de anså som sitt eget kjerneområde. *Endecja* reagerte med å påpeke at OZNs behandling av ”det jødiske spørsmål” kun begrenset seg til den økonomiske sfære, og dette avslørte i følge *Endecja* at *Sanacja* og OZN ikke forstod at ”det jødiske spørsmål” ikke begrenset seg til økonomiske spørsmål, men primært var et kulturelt og politisk problem.³³⁹

Stilt ovenfor den fullstendige kollaps i forhold til sin strategi for å overta *Endecjas* tilhengere, gav Koc oberst Jan Kowalewski (1892-1965) ordre om å holde en pressekonferanse hvor

---

³³⁶ Wynot, Jr., ”A Necessary Cruelty”, 1971, s. 1039.

³³⁷ Sitat hentet fra: Wynot, Jr., ”A Necessary Cruelty”, 1971, s. 1040-1041. Deler av Kocs proklamasjon finnes også i: Modras, *The Catholic church and antisemitism : Poland, 1933-1939*, 1994, s. 34.

³³⁸ Modras, *The Catholic church and antisemitism : Poland, 1933-1939*, 1994, s. 34.

³³⁹ Wynot, Jr., ”A Necessary Cruelty”, 1971, s. 1041.

Kowalewski fikk i oppgave å gi et bilde av OZNs fremgang. Ikke overraskende ble ”det jødiske spørsmål” tilegnet en betydelig del av pressekonferansen. På spørsmål om hvorvidt en person av jødisk herkomst eller av mosaisk tro kunne bli medlem av OZN dersom personen anså seg selv som polakk svarte Kowalewski at: ”the principle of Christianity, on which the declaration of Colonel Koc rests, will be the decisive factor in selecting members”.³⁴⁰ Da det ble referert til det betydelige antallet jøder som hadde kjempet under Piłsudskis ledelse, innrømmet Kowalewski at: ”it is a simple fact that they cannot belong to the Camp of National Unity [OZN]”.³⁴¹ Kowalewski konkluderte med at den eneste løsningen på problemet, var et program som gjorde det mulig for ”the polish population to find employment in the trades, industry, and commerce, so that these three spheres of economic life might become Polish and that Polish cities could play their proper cultural as well as economic role”.³⁴² Ved siden av den økonomiske dimensjonen i forhold til det ”jødiske spørsmål” bar pressekonferansen åpenbart bud om et frieri til kirken.

Pressekonferansen gjorde det tydelig at OZN hadde åpnet Pandoras eske i forhold til en ytterligere radikaliserings av antisemittismen fra offentlig hold i Polen, og reaksjonene lot heller ikke vente på seg: I PPS’ hovedorgan *Robotnic* kunne man lese at ”a *Sanacja-Endecja* is being created”, og at OZNs klossete ordgyteri ikke fremsto som annet enn ”the obvious denial of all the work of Józef Piłsudski as Head of State” og at *Sanacjas* vending kun viste ”the triumph of the concepts of Roman Dmowski”. PPS påpekte også at man ved dannelsen av OZN kunne observere hvordan den gamle *Sanacja*-blokken hadde gått i oppløsning, da det var tydelig at OZN nå støttet nasjonale elementer i sin politikk som for kort tid siden hadde blitt bekjempet av *Sanacja*.³⁴³ Også venstrefløyen innenfor *Sanacja* reagerte, da de hevdet at OZNs politikk hadde fascistiske trekk. Venstrefløyen trakk i denne sammenhengen spesielt frem segregeringen av jødiske studenter innenfor universitetene, og OZNs overvåkning av lærernes fagforeninger.³⁴⁴ Med bakgrunn i Piłsudskis fortid i PPS betraktet kirken *Sanacja* som en del av venstresiden, og derfor også som en pådriver i forhold til sekualisering av samfunnet. Kirken og den katolske pressen var derfor kjølig i forhold til OZNs ”nyreligiøsitet”.³⁴⁵

---

³⁴⁰ Ibid., s. 1042.

³⁴¹ Ibid.

³⁴² Ibid., s. 1043.

³⁴³ Ibid.

³⁴⁴ Micewski, ”Polish Youth in the thirties”, 1969, s. 163.

³⁴⁵ Modras, *The Catholic church and antisemitism : Poland, 1933-1939*, 1994, s. 29-31

Til *Sanacjas* ergrelse fant også *Endecjas* medlemmer nok en gang svakheter i OZNs bruk av antisemittisme som politisk verktøy. *Endecja* hevdet at Kowalewski ikke hadde gjort annet enn å komme med oppkok av gammelt nytt uten å fremme noen ny målsetting i deres holdning til jødene. *Endecja* var likevel ikke overrasket da *Sanacja* tidligere hadde for vane å samarbeide med jødiske medlemmer av Parlamentet. Som påpekt av historikeren Jerzy Holzer fremsto *Sanacjas* antisemittisme som en gjenspeiling av en tidlig versjon av *Endecjas*.³⁴⁶ OZNs utspill førte likevel frem til *Endecja*, men ikke slik OZN hadde håpet. Utspillet ledet kun til ytterligere radikalisering innen *Endecja* i ”det jødiske spørsmål”.³⁴⁷ *Sanacjas* politikk for å vinne over medlemmer av høyresiden førte derfor ikke til annet enn at antisemittiske holdninger innenfor polsk politikk oppnådde den prestisje man kunne observere innenfor studentorganisasjonene på 1920-tallet og fikk status som politisk fanesak.³⁴⁸

Selv om Koc ble avløst fra sin posisjon i 1938 etter at hans plan om å vinne over *Endecjas* medlemmer feilet ønsket likevel hans etterkommer, general Stanisław Skwarczyński (1888-1981), å vise at ingenting hadde forandret seg i forhold til OZNs politikk overfor jødene. I mai 1938 la OZN frem en trettenpunkts resolusjon angående ”det jødiske spørsmål”. Resolusjonen beskrev jødene som fremmede og OZN avskrev derfor deres mulighet for assimilasjon og integrering i det polske samfunn. De foreslo masseemigrasjon av jødene i Polen som en løsning. Selv om OZN eksplisitt motsatte seg voldsaksjoner mot jødene i resolusjonen påpekte OZN behovet for å redusere jødenes handlekraft innenfor den økonomiske og kulturelle sfære gjennom lovgivning.³⁴⁹

Likevel var det en tydelig inkonsistens i *Sanacjas* forhold til den utstrakte volden mot jødene som preget perioden. I en tid hvor ungdoms- og studentorganisasjoner aktivt boikottet og saboterte jødene økonomiske virksomhet klaget lederartikkelen i *Sanacjas* offentlige talerør, *Gazeta Polska*, i 1938 over polakkenes manglende økonomiske psyke og at det i følge avisen forsinket nasjonaliseringen av polsk økonomi. Likevel lå håpet i følge *Gazeta Polska* i den spontane økonomiske interessen man kunne observere hos unge polakker:

It is highly encouraging that the young generation of Poles is filled with a desire to actively participate in the economic life. The constant strengthening of anti-Semitism in it's midst brings it close to the economic problems of the nation and state[...] already

³⁴⁶ Holzer, ”Polish Political Parties and Antisemitism”, 2004, s. 203.

³⁴⁷ Melzer, ”Anti-Semitism in the Last Years of the Second Polish Republic”, A 1989, s. 133.

³⁴⁸ Holzer, ”Polish Political Parties and Antisemitism”, 2004, s. 205.

³⁴⁹ Melzer, ”Anti-Semitism in the Last Years of the Second Polish Republic”, 1989 s. 132, og Korzec, ”Antisemitism in Poland as an Intellectual, Social, and Political Movement”, 1974, s. 94.

the young generation realizes that its emotionalism concerning the Jewish question constitutes only one side, the secondary side.[...] We must bring to an end the old aristocratic prejudices which granted the privileges of individual economic advancement to Jews.³⁵⁰

Sett i lys av ungdomsorganisasjonenes utstrakte voldsbruk i sin ”politiske” agenda, er det mye som taler for at *Sanacja* på dette tidspunktet var svært ambivalent i sin ikke-voldspolitik.

Gjennom den nye emigrasjonspolitikken viste en polsk regjering under den andre republikk for første gang segregerende tiltak som en del av sin offentlige politikk, i motsetning til de uoffisielle tiltakene som hadde preget 1920-tallet og første halvdel av 1930-tallet.

For både *Sanacja* og *Endecja* var det uinteressant hvor jødene dro, bare de forlot Polen. Emigrasjonspolitikken tydeliggjorde den radikaliseringen som polsk politikk hadde gjennomgått siden Piłsudskis død, da jødisk emigrasjon som politisk virkemiddel på dette tidspunktet ble benyttet både innenriks så vel som utenriks. Polske myndigheter krevde etter 1937 kolonier og mandatområder da de anså at dette var den eneste løsningen i for å kvitte seg med det jødiske befolkningsoverskuddet.³⁵¹ Ingen oppmerksomhet ble rettet mot det faktum at ideen om emigrasjon kun var å betrakte som politiske slagord og innholdsløs demagogi da det i realiteten ikke fantes noe sted for jødene å emigrere til. At dette forslaget ble rettet mot en del av befolkningen som hadde vært bosatt i Polen siden 1000-tallet, og at resolusjonen brøt med både lovverk og moral, ble heller ikke en del av den offentlige debatten. Som påpekt av Rudnicki så hadde den polske senatoren og historikeren Zdzisław Żmigryder-Konopka rett da han hevdet at det i virkeligheten ikke var snakk om emigrering, men landsforvisning.³⁵²

På tross av den nådeløse retorikken i emigrasjonspolitikken har det vært diskutert hvorvidt denne politikken ensidig kan betraktes som antisemittisk. I følge Lucas lyktes ikke *Sanacja* med å ytterligere befeste sin posisjon ved hjelp av antisemittisme da en slik politikk avvek fra den polske opinionen. Lucas mener også bestemt at det faktum at bondepartiet SL i likhet med *Sanacja* og *Endecja* ønsket emigrasjon av jøder som løsning på de sosioøkonomiske problemene i Polen ikke var ensbetydende med at partiet var antisemittisk. Lucas tillegger derfor ukritisk at ”after all, many jews at the time endorsed the idea”.³⁵³

---

³⁵⁰ Sitat hentet fra: Heller, *On the Edge of Destruction. Jews of Poland Between the Two World Wars*, 1977, s. 91.

³⁵¹ Melzer, “Anti-Semitism in the Last Years of the Second Polish Republic”, 1989 s. 130.

³⁵² Szymon Rudnicki, “Anti-Jewish Legislation in Inter-War Poland”, i Robert Blobaum (Red.), *Antisemitism and its Opponents in Modern Poland*, Cornell University, 2005, s. 169.

³⁵³ Lukas, *The Forgotten Holocaust: The Poles under German Occupation, 1939-1944*, 1986, s. 126.

Emigreringspolitikken vakte naturligvis reaksjoner også i det jødiske samfunn. Det Lucas sikter til når han hevder at jødene også støttet emigrasjonspolitikken kan man observere hos den høyreorienterte sionistlederen Vladimir Jabotinsky (1880-1940). Jabotinsky støttet stortilt emigrasjon til Palestina, og snakket i denne sammenhengen om ”objektive” årsaker til antisemittismen. Han relaterte antisemittismen til den særegne økonomiske og sosiale posisjonen det jødiske samfunnet i Polen innehadde.³⁵⁴ Han anså at antisemittismen i Sentral- og Øst-Europa var en sykdom hvor det ikke fantes noen kur, og gettoene i disse områdene var dømt til undergang: ”No government, no régime, no angel or devil could have transformed it into anything even remotely approaching a normal homeland”.³⁵⁵ Det faktum at radikale jøder som Jabotinsky støttet emigrasjonsløsningen fungerer i følge Lucas som støtte for at tvungen emigrasjon ikke var et uttrykk for antisemittisme innen andre partier enn *Sanacja* og *Endecja*.

Lukas’ teori, ved siden av være et uttrykk for den mer ekstreme varianten av ”optimistene”, er uholdbar. Jabotinskys emigrasjonsløsning ble møtt med protester fra den jødiske opinionen i Polen, spesielt fra *Bund* og øvrige sionistorganisasjoner, og kan ikke ses som en generell holdning blant jødene innenfor Polens grenser. I følge historikeren Abraham Brumberg anså *Bund* masseemigrering som mer utopisk enn noen gang.³⁵⁶ Den jødiske opinionen merket seg likevel uoverensstemmelsen mellom behovet for emigrering, og emigrering som et politisk slagord som hevdet at jødene var et upålitelig fremmedelement. Sionistene krevde derfor at alle offisielle planer for jødisk emigrering fra Polen, ble ledsaget av en erklæring som forsikret at konstitusjonelle rettigheter for polske jøder ville bli ivarettatt.

Sanacja var under press fra antisemittiske grupperinger de forsøkte å trekke til sin egen partiblokk, og var derfor ikke villige til utforme noen erklæring som sikret jødene konstitusjonelle rettigheter. I tillegg var *Sanacja* klar over at emigrasjonspolitikken ikke ville løse det ”jødiske spørsmål” i Polen. I følge Melzer tolererte likevel *Sanacja* antijødiske voldsaksjoner da de håpet at stormaktene i vest ville føle seg tvunget til å lindre jødenes situasjon i Polen ved å komme opp med emigreringsløsninger.³⁵⁷ Realiteten var likevel en annen siden mellomkrigstiden nærmest var preget av innvandringsstopp. I hovedsak hadde USA fungert som sikkerhetsventil for overbefolkningen i

---

³⁵⁴ Melzer, “Anti-Semitism in the Last Years of the Second Polish Republic”, 1989 s. 131.

³⁵⁵ Sitat hentet fra Walter Laqueur, *A History of Zionism*, Schocken Books, New York 1976, s. 371-372.

³⁵⁶ Abraham Brumberg, “The Bund and the Polish Socialist Party”, i Gutman, Yisrael m.fl., *The Jews of Poland between Two World Wars*, University Press of New England, USA 1989, s. 85.

³⁵⁷ Melzer, “Anti-Semitism in the Last Years of the Second Polish Republic”, 1989 s. 131.

Europa, men amerikanerne hadde på dette tidspunktet stengt slusene, noe som også gjaldt kolonier og mandatområder generelt.

Det faktum at *Sanacja* ikke lyktes med sitt antisemittiske program har derfor lite å gjøre med motstand mot jødefiendtlig politikk i den polske opinionen i kontrast til det som blir antydnet av Lucas. Slik jeg tolker *Sanacjas* mangel på oppslutning rundt sin antisemittiske politikk, så skyldes det oppslutningen om *Endecjas* parallelle radikaliserings. *Endecja* fremsto for opinionen som den opprinnelige ideologidannende antisemittiske bastion, mens *Sanacjas* fremstøt ble oppfattet som tendensiøs kopi i håp om å konsolidere sin posisjon innen polsk politikk.

Konkurransen med *Endecja* fremstår nærmest som en besettelse innenfor *Sanacja* og OZN jo nærmere republikken kommer Den andre verdenskrig. I *Gazeta Polska* kunne man den 23. juli 1939 lese at:

The fact that our relations with the Reich are worsening does not in the least deactivate our program in the Jewish question – there is not and cannot be any common ground between our internal Jewish problem and Poland's relations with the Hitlerite Reich.³⁵⁸

I følge historikerne William W. Hagen og Brumberg er graden av aksept *Endecja* fikk på sitt antijødiske perspektiv beviset på at *Endecjas* politiske kultur hadde innvirkning på ellers så motsetningsfylte partier, organisasjoner, opinionen og den katolske kirke.³⁵⁹ Hagen bemerker at ”at the ideological level, the antisemitic slogans and pronouncements of the right-wing radicals, the Catholic Church and the post-Piłsudski regime had become by 1939 ‘almost interchangeable’”³⁶⁰

I tråd med Hagen og Brumberg hevder Michlic at noen historikere har undervurdert *Endecjas* rolle i utformingen av mellomkrigstidens politiske kultur på bakgrunn av at partiet ikke hadde politisk suksess etter 1923. Hun hevder at et slikt syn på *Endecja* bare dømmer partiet ut fra parlamentarisk suksess og nedturer i forhold til valgene, og nedvurderer *Endecja* som en bevegelse med bemerkelsesverdig politisk og sosial innflytelse.³⁶¹ Professor Zygmunt Szymanowski bemerket dette fenomenet i 1936 da han skrev:

In independent Poland, the National Democrats have prevailed in institutions of higher learning from the very beginning. This is true both for professors as well as students [...]

---

³⁵⁸ Wynot, Jr., ”A Necessary Cruelty”, 1971, s. 1057.

³⁵⁹ William W. Hagen, ”Before the ’Final Solution’. Toward a Comparative Analysis of Political Anti-Semitism in Interwar Germany and Poland.” i *The Journal of Modern History*, University of Chicago Press, USA 1996, s. 374, og Brumberg, ”The Bund and the Polish Socialist Party”, 1989, s. 89.

³⁶⁰ Sitat hentet fra: Hagen, ”Before the ’Final Solution’. Toward a Comparative Analysis of Political Anti-Semitism in Interwar Germany and Poland.” 1996, s. 374.

³⁶¹ Michlic, *Poland's Threatening other*, 2006, s. 73.

young Endek enters a university already molded in advance by Endek teachers and instructors in Catholicism [...] In such conditions Anti-Semitic slogans can only spread like wildfire. [...] Anti-Semitism in our institutions of higher learning is no special discovery of academic youth, but simply the reflection, and a constituent part, of a current permeating our entire society.³⁶²

At *Endecjas* ideologiske posisjon oppnådde bred støtte blant polakkene utover mellomkrigstiden kan ses ut i fra den aksept ungdomsorganisasjonene fikk for saker som beveget seg langt utover universitetsmiljøene og utdanningssektoren. Holzer har påpekt det bifall ungdomsorganisasjonene fikk blant den polske opinionen da de fremmet lovforslag om at jødene skulle forbys å oppholde seg i visse deler av landet, at de kun kunne bo i spesielle deler av byene (med andre ord: gettofisering) og utstrakt begrensning av jødenes økonomiske aktivitet.³⁶³ *Endecja* kunngjorde en visjon av den polske stat som både andre høyre- og sentrumpartier og den katolske kirke bifalt i varierende grad, og denne utviklingen ble spesielt tydelig i forbindelse med den økonomiske krisen på slutten av 1920-tallet og etter Piłsudskis død i 1935. Antisemittismen mot slutten av den andre republikk hadde blitt til en statsdoktrine.

I hvilken grad er det mulig å påvise at antisemittismen i Polen var et massefenomen? – Bonden og det moderne

Det er strid om hvorvidt antisemittiske holdninger var å spore innenfor det polske samfunn i sin helhet. De fleste som har befattet seg med de politiske og økonomiske sidene ved antisemittismen i Polen, har primært vurdert den som et urbant fenomen. Spesielt bondestandens holdninger overfor jødene og dens mobilisering innenfor antisemittiske partier som *Endecja*, har i følge historikeren Herbert A. Strauss vært offer for motstridende teorier.³⁶⁴

Historikeren og ”optimisten” Władysław T. Bartoszewski hevder, stikk i strid med Szymanowskis teori om at antisemittismen var et generelt samfunnsproblem, at for de polske bøndene, som utgjorde over 60 % av befolkningen, var jødene kun fremmede, på linje med en tysker, en fra det polske borgerskapet, eller til og med en bonde fra en annen landsby. Han er derfor av den oppfatning at det er feilaktig å tillegge de polske bøndene egenskapen av å være antisemitt da

---

³⁶² Sitat hentet fra: Zygmunt Szymanowski, “The Anti-Semitism of Academic Youth”, i Harold B. Segel (Ed.), *Stranger in our midst. Images of the Jew in Polish Literature*, Cornell University Press/Ithaca & London, 1996, s. 331.

³⁶³ Holzer, ”Polish Political Parties and Antisemitism”, 2004, s. 199.

³⁶⁴ Herbert A. Strauss, “Poland – Culture of Antisemitism”, i Herbert A. Strauss, *Hostages of Modernization Bind 2*, Walter de Gruyter, Berlin 1993, s. 968.

dette er en moderne term som er knyttet til moderne nasjonalisme, og derfor utenfor rekkevidde for den polske bonde i mellomkrigstiden.³⁶⁵

Det er riktig at *Endecja* i liten grad lyktes med å få gehør for sine meninger i høykulturelle kretser i Polen. Dette er likevel ikke det samme som å hevde at *Endecja* ikke hadde stor innflytelse på forskjellige samfunnslag. Som før vist hadde *Endecja* innflytelse innenfor forskjellige lag av den etnisk polske middelklassen, samt at de tiltrakk seg storbønder og godseiere. Likevel har Bartoszewski rett i forhold til at *Endecja* hadde problemer med å trenge gjennom politisk på landsbygda.

Jeg vil hevde at når Bartoszewski avfeier antisemittiske holdninger hos de polske bøndene, er det fordi han kun betrakter antisemittismen som et moderne fenomen, og dermed setter strek over flere hundre år med kristen antijødisk kultur innenfor de polske områdene. Bartoszewski har rett i at det først og fremst var jødenes posisjon som ”fremmede” som var utslagsgivende i den polske folkekulturen, men det som skiller jødene fra andre minoritetsgrupper er at de aldri opphørte å inneha rollen som fremmed i polsk bevissthet. I denne sammenhengen har kirken spilt en avgjørende rolle. Kirkens fremstilling av ”jøden” som den indirekte årsak til Kristus’ lidelser, gjorde det mulig å forenkle det meningsløse i den hensikt å gi det et folkelig uttrykk. Som påpekt av Alina Cała, så tilsa kirkens forenkling at på det universelle planet var Guds største konkurrent djevelen, mens på jorden var ”jøden” kontrasten til den ”gode kristne”.³⁶⁶

Det er i denne sammenhengen viktig å huske på at selv om *Endecja* dominerte i forhold til den antisemittiske propagandaen er ikke det ensbetydende med at andre partier var fri for antisemittisk innhold. Dette forholdet er i følge historikeren Frank Golczewski et oversett kapittel innenfor forskningen på polsk-jødiske relasjoner. Golczewski har vist at antisemittiske holdninger var etablert på landsbygda i Galicja allerede i 1890-årene, og ble i tillegg til kirken spredt av populistiske demagoger innenfor bondepartiene. Golczewski konkluderer med at de populistiske bondepartiene lettere vant over bondestanden med tradisjonelle etablerte argumenter som man fant i den kristne antijudaismen.³⁶⁷

---

³⁶⁵ Władysław T. Bartoszewski, ”Polish Folk Culture and the Jew”, i Herbert A. Strauss, *Hostages of Modernization Bind 2*, Walter de Gruyter, Berlin 1993, s. 1170-1173. Bartoszewski har også tatt for seg dette temaet i: Władysław T. Bartoszewski, *Ethnocentrism: Beliefs and Stereotypes. A Study of Polish-Jewish Relations in the Early 20th Century*, University of Cambridge, 1984.

³⁶⁶ Cała, *The Image of the Jew in Polish Folk Culture*, 1995, s. 222.

³⁶⁷ Frank Golczewski, ”Rural anti-Semitism in Galicja before World War I”, i Herbert A. Strauss, *Hostages of Modernization Bind 2*, Walter de Gruyter, Berlin 1993, s. 1001.

At den urbane antisemittismen innehadde moderne elementer er ikke ensbetydende med at den massive antijødiske politiske propagandaen gikk over hodet på den polske bonde. De frustrasjoner som ble forårsaket av raske sosiale og økonomiske forandringer og tradisjonelle verdisystemers kollaps, skapte usikkerhet og en følelse av kaos også innenfor bondestanden. Det er derfor rimelig å anta at den offisielle antisemittismen langt på vei bekreftet det kirken i lange tider hadde fortalt den polske gjennomsnittsbonde: at hans lidelser som ”god kristen” var forårsaket av ”djevlelsens stedfortreder” på jorda.

Fokuset på den tradisjonelle kristne antijudaismen betyr likevel ikke at antisemittismen innenfor bondestanden kun inneholdt religiøs antipati mot jødene. Som jeg før har vært inne på, eksisterte det en gjensidig avhengighet mellom de polske bøndene og jødene, som la grunnlag for et ambivalent forhold mellom de to partene. De var i et økonomisk avhengighetsforhold, men de var også mistenksomme til hverandre. Den økonomiske dimensjonen ledet naturlig nok til en betydelig interesse for det økonomiske aspektet i den antijødiske politikken som ble ført i Polen i mellomkrigstiden. Den rurale økonomiske politikken var imidlertid ikke identisk med den moderne kritikken av for eksempel kapitalismen og liberalismen.

De populistiske bondepartiene tok utgangspunkt i den tradisjonelle kristne antijudaismen og den antisemittiske folkløren for å fremme sin økonomiske politikk. Sentralt i denne sammenhengen sto kirkens eldgamle doktrine som tilsa at mens bøndene drev med ærlig primærproduksjon og arbeidet kollektivt, var jødene virksomme innenfor penningssvesenet og handel, hvor deres mål var individuell profitt.³⁶⁸ Bondepartienes politiske budskap ble opphøyelsen av bondens *arbeid* samtidig som de nedvurderte ”jødens” *handel*, en verdslig variant av bonden som ”den gode kristne”. I bibelske termer drev Jesus de jødiske handelsmennene ut av tempelet. I motsetning til den urbane antisemittismens moderne doktriner som for eksempel tok for seg jødenes kosmopolitiske mål om verdensherredømme, er det her tydelig at de populistiske bondepartiene spilte på før-industrielle verdisystemer i sin antijødiske propaganda med det mål å tilpasse seg bondestandens verdensbilde.³⁶⁹

Ved å samle seg i kooperativer skulle bøndene gjøre jødene i de rurale områdene overflødige. Der det ikke lot seg gjøre ville likevel bondepartiene at etniske polakker skulle overta jødenes posisjon innenfor handelen. Denne inkonsekvente holdningen til forholdet ”arbeid” og ”handel”

---

³⁶⁸ Gerner, *Centraleuropas historia*, 1997, s.174, og Haumann, *A History of East European Jews*, 2002, s 35.

³⁶⁹ Strauss, ”Poland – Culture of Antisemitism”, Berlin 1993, s. 971

viser en spesiell form for ”antikapitalisme” hos populistene. Som påpekt av Golczewski var det ikke kapitalistene eller handelsstanden populistene var i mot, men jødene som utfylte rollen. Det å fjerne jødene fra deres økonomiske virksomhet hadde derfor ikke noe til felles med en plan for hvordan dette skulle føre til økonomisk vekst innenfor jordbrukssektoren.³⁷⁰ I så måte var populistenes politikk ved overgangen til 1900-tallet av en særegen rendyrket antisemittisk karakter.

Det av bondepartiene som i mellomkrigstiden skulle oppnå størst politisk suksess ble grunnlagt med bakgrunn i sin antisemittisme. Den økende antisemittismen innenfor høyrefløyen av det største bondepartiet *Polskie Stronnictwo Ludowe* [Det polske folkepartiet] førte til at partiet delte seg i to: PSL-*Lewica* [PSL-venstre] og PSL-*Piast*.³⁷¹ *Piast*, som ble det dominerende partiet, ble ledet av den tidligere omtalte konservative politikerer Wincenty Witos allerede fra begynnelsen, og fremsto som bondebevegelsens tydeligste lenke til *Endecja*. Witos viste allerede før Den første verdenskrig at han følte seg komfortabel med *Endecjas* ideologiske og politiske base. I sine memoarer fra 1964 skriver Witos at *Endecja* “could be criticized for their social ideals, but their national ideals were, in my opinion, beyond reproach; they stood above the others, because they had the courage of their convictions and were not afraid to voice them in public”.³⁷²

Det var derfor ingen tilfældighet at antisemittiske artikler begynte å dukke opp i *Piasts* talerør med samme navn. I en artikkel kalt *Populistene og jødene (Ludowcy a Żydzi)* kunne man i første nummer av *Piast* datert 4. januar 1914 lese at: ”Populists are not antisemites in the sense that they would like to expel, even through forceful means, the Jews from Polish territory [...] but they aspire to expulsion of the Jews from the countryside, and will aspire to this until it has been accomplished”.³⁷³ Ut fra denne retorikken fremsto *Piast* langt på vei som et ruralt antisemittisk alternativ til det urbane *Endecja*.

Under den polsk-russiske krigen i 1920-1921 ble antisemittismen innen bondebevegelsene betydelig radikalisert på grunn av deres overbevisning om at jødene samarbeidet med bolsjevikene. Som en kontrast til bolsjevismen ble det viktig for bondebevegelsene å definere sin kristne og nasjonale plattform. *Piast* proklamerte at de ønsket å ”apply Christian principles in private, social, and state life”, og at byene skulle bli ”vital centers of Polish national culture and Polish national

---

³⁷⁰ Golczewski, ”Rural anti-Semitism in Galicia before World War I”, 1993, s. 1001.

³⁷¹ Bruken av begrepet *Piast* spilte i denne sammenhengen på den mytiske bonden Piast Kołodziej som regnes som den første i det polske Piastdynastiet som varte i fra 972-1370.

³⁷² Sitat hentet fra: Wynot, ”The Polish Peasant Movement and the Jews, 1918-1939”, 1989, s. 39.

³⁷³ Sitat hentet fra: Ibid.

life”.³⁷⁴ Den kristennasjonale plattformen ble ikke mindre etter koalisjonen med *Endecja* og Kristendemokratene i 1923, noe som førte til at antisemittismen sto sentralt i *Piasts* politikk frem til Pilsudskis kupp i 1926.

Av alle bondepartiene var det *Piast* som fikk hardest medfart som resultat av *Sanacjas* maktovertagelse. Som resultat av *Sanacjas* ”morske rensning” ble Witos arrestert sammen med flere ledende politikere. Samtlige fikk valget mellom å sitte i fengsel eller dra i eksil. Witos valgte sistnevnte. *Piast* fortsatte sin etnoreligiøse sjåvinisme, men likevel var deres nye tilnærming til minoritetsproblematikken mer moderat enn versjonen av 1921. Frem til 1935 behandlet de det ”jødiske spørsmål” med forsiktighet i sine partiprogrammer.³⁷⁵

Den økonomiske depresjonen rammet det rurale Polen hardt. Som resultat av de økonomiske utfordringer som depresjonen forårsaket, slo de tre største bondepartiene *Piast*, *Wyzwolenie* og *Stronnictwo Chłopskie* seg sammen i 1931 og dannet *Stronnictwo Ludowe* (SL). SL, som i 1931 var forsiktige med antisemittiske uttalelser, viet en tiendedel av partiprogrammet til det ”jødiske spørsmål” i 1935. Etter Pilsudskis død i 1935 er det derfor tydelig at SL gikk tilbake til *Piasts* tidligere antisemittiske politikk som resultat av den generelle radikaliseringen. Jødene var i følge SLs partiprogram av 1935 å forstå som et fremmedelement i Polen, hvor assimilasjon var et urealistisk konsept. Jødene var også i følge SL et hinder for utviklingen av den polske middelklassen siden de kontrollerte handelen og bankvirksomheten.³⁷⁶

Den spirituelle patriarken innen SL ble den eksildømte Witos, og Witos’ ideer i det ”jødiske spørsmål” var på dette tidspunktet mer inspirert av Dmowskis ideologi enn noen gang. *Endecjas* radikale antisemittisme, som tidligere hovedsakelig var en del av det tidligere *Piast*, ble derfor i følge historikeren Alexander J. Groth etter 1935 veiledende for de fleste bondebevegelsene.³⁷⁷ Witos’ grenseløse beundring av Dmowskis ideologi viser at *Endecjas* politikk hadde indirekte påvirkning også innenfor bondestanden.

Utviklingen innen bondebevegelsene mot en radikaliseret antisemittisme skulle likevel ikke bli vedvarende ut mellomkrigstiden. Reaksjonen på dannelsen av OZN i 1937 resulterte i en snuoperasjon innen SL og bondebevegelsene generelt. I protest mot *Sanacjas* politikk, uttalte *Piast* på vegne av SL at:

---

³⁷⁴ Sitat hentet fra: Ibid., s. 42.

³⁷⁵ Micewski, ”Polish Youth in the thirties”, 1969, s. 156.

³⁷⁶ Holzer, ”Polish Political Parties and Antisemitism”, 2004, s. 202.

³⁷⁷ Alexander J. Groth, ”The Legacy of Three Crises: Parliament and Ethnic Issues in Prewar Poland”, i *Slavic Review*, Vol. 27, nr. 4, 1968, s. 578.

We do not regard the Jewish problem as the main axis around which everything revolves in Poland. The chief enemy of the Polish peasant today is the ruling party, the regime which oppresses him morally, materially, politically, and culturally. The Polish peasant will not permit this struggle against the regime to be undermined by the Jewish question.³⁷⁸

De populistiske bondepartiene hevdet at *Sanacjas* plutselige antisemittiske politikk ikke var annet enn en agenda for å skjule Polens virkelige økonomiske problem som de tilskrev de polske godseierne utnyttelse av bøndene.³⁷⁹ I følge Wynot hadde bondestanden på dette tidspunktet forstått at det var det stadig mer totalitære regimet og ikke jødene som var bøndenes fiende. Det jordbrukssektoren trengte var i følge SL betydelige jordbruksreformer og omstrukturering av landbruket. Det å drive jødene ut av Polen var derfor av sekundær betydning.³⁸⁰

Reverseringen av ”joden” som nasjonal sydebukk innenfor SLs demagogi etter OZNs opprettelse i 1937 tolker jeg dithen at bøndene fikk øynene opp for jordbruksreformer som den eneste realistiske løsningen på Polens virkelige økonomiske problem. Denne ”oppvåkningen” anser jeg å ha sammenheng med at det gikk saktere med *Sanacjas* planer om å modernisere og effektivisere jordbruket, og da spesielt i det fattige østlige Polen, på tross av at det ble gjennomført en industriell modernisering i det sentrale Polen.

Oppsummering

Perioden 1935-1939 var preget av en radikalisering av antisemittismen på alle fronter, både innenfor polsk politikk generelt, ungdom- og studentorganisasjonene og ikke minst innenfor kirken. *Sanacjas* inntreden på den antijødiske arena etter Piłsudskis død førte til at antisemittismen som politisk sak bare ble overgått av, og satt i sammenheng med, den økonomiske politikken i den offentlige debatten. Som vist av Wynot, så skulle i utgangspunktet *Sanacjas* antisemittiske politikk trekke til seg medlemmer fra høyresiden, men til tross for at denne politikken ikke lyktes forble antisemittismen en kjernesak av primært av to årsaker: redselen for å miste ansikt overfor opinionen, og den prestisje som lå i den antijødiske politikken. Etter at OZNs politikk og ideologi var iverksatt i 1937, forble den nye linjen derfor ikke-reverserbar og utløste en spiral av antisemittiske radikaliseringsprosesser i konkurranse med *Endecja*. Der den antisemittiske politikken fra 1890-årene og frem til 1935 primært hadde handlet om å drive jødene ut av polsk økonomi, privat praksis

---

³⁷⁸ Sitat hentet fra: Wynot, “The Polish Peasant Movement and the Jews, 1918-1939”, 1989, s. 52.

³⁷⁹ Wynot, Jr., “A Necessary Cruelty”, 1971, s. 1043.

³⁸⁰ Wynot, “The Polish Peasant Movement and the Jews, 1918-1939”, 1989, s. 53.

og offentlige stillinger, dreide det seg etter 1935 om å drive jødene ut av Polen i sin helhet, eller som en nødløsning å drive jødene inn i gettoer.

At *Sanacja* tapte ”kampen om antisemittismen” vil jeg hevde har sammenheng med den uslåelige ”koalisjonen” mellom nasjonalistene og kirken, og ikke motstand fra den polske opinionen slik det fremstår hos Lucas. Der nasjonalistenes hat- og voldsspiral stadig ble forverret, ble kirkens fordømmelse av hat- og voldshandlingene stadig mer tvetydige. På samme tid som kirken til enhver tid fordømte alle former for vold, gjorde de seg selv til talsmann for en apologetisk tilnærming til voldsmenn og voldshandlinger gjennom doktrinen om ”nasjonalt selvforsvar”. Kampen for et etnisk-nasjonalt Polen ble kampen for religionen, og omvendt. I denne sammenheng ble ”jøden” det fremste symbol på kirkens og nasjonens fiende. Den religiøs-organiske nasjonalismen omtalte forholdet mellom polakker og jøder som et eksistensielt nullpunkt – et ”oss” eller ”dem”. Dette forholdet har bidratt til forståelsen av antisemittismen i Polen som rasebiologisk i likhet med den man fant i Tyskland i samme periode, men på grunn av kirkens nærvær i det nasjonale, var forholdet ”oss” eller ”dem” mer å forstå som absolutte kulturelle skillelinjer.

Polen skulle være et Polen for polakker, definert ut fra at Gud skjenket polakkene en naturgitt plass som var det geografiske Polen. Jødene, til tross for deres nesten tusen år lange tilstedeværelse innenfor de polske områdene, var forstått av kirken og nasjonalistene som parasitter som utnyttet og snyllet på en kulturell enhet de verken ønsket eller kunne bli en del av. Jeg mener derfor at påstanden om at radikaliseringen etter 1935 skulle være et resultat av utviklingen i Tyskland, slik det blir hevdet av Gutman, Heller og Melzer, fremstår som en forenkling av den polske antisemittismen. I tillegg står den raseideologiske og sekulære antisemittismen man fant i Tyskland i direkte kontrast til den polsk-katolske kirkens doktriner, et poeng som fordrer at kirken ville trukket seg tilbake, og ikke deltatt i kampen mot jødene på ”feil” premisser. Til tross for radikaliseringen av antisemittiske holdninger fra 1935, er det en tydelig *kontinuitet* i den polske antisemittismen som var uavhengig av utviklingen innenfor andre nasjoner.

I forhold til hvorvidt antisemittismen i Polen er å betrakte som et urbant fenomen eller et generelt samfunnsproblem, er et vanskelig felt da bondestandens holdninger i liten grad er dokumentert. Likevel, hvis man tar utgangspunkt i at de populistiske bondepartienes demagogi var representativt i forhold til ressonansen fra bondebefolkningen, er det mye som taler for eksistensen av en bred antisemittisk kultur i Polen i mellomkrigstiden. Et interessant fenomen i dette tilfellet er kirkens fleksibilitet i forhold til antisemittismens innhold. Der hvor kirkens antisemittisme innen

urbane strøk inneholdt et betydelig anslag av moderne verdensbilder tilpasset kirkens kamp mot sekulariseringsprosessen, fant man igjen den før-moderne konservative kristne antijudaismen på landsbygda. I denne sammenhengen ble bondens ærlige arbeid til kollektivets beste satt i kontrast med ”jødens” individuelle ”skitne ågervirksomhet”, benyttet som en verdslig versjon av den universelle kampen mellom Gud og djevelen.

Bartoszewskis tilnærming til bonden som antimoderne blir i denne sammenhengen for snever da bøndene på ingen måte var avhengig av å forstå den urbane antisemittismens moderne innhold for å utpeke jødene som kilden til sine lidelser. Med tanke på den ekstremt utsatte økonomiske posisjonen bøndene hadde, spesielt etter den økonomiske krisen i 1929, var jøden som sydebukk en forklaring på bøndenes lidelser. Samtidig fremsto den antisemittiske politikken som et fremtidshåp.

På spørsmålet om hvorvidt *Endecja* øvet innflytelse på landsbygda må svaret bli et indirekte ja. Selv om *Endecja* strevet med å få grep om bøndene på grunn av sin generelle urbane politiske tilnærming, øvet *Endecja* indirekte innflytelse gjennom populistiske bondepartier som *Piast* og etter 1935 SL. Witos' *Piast* var langt på vei å betrakte som et ruralt ”endecjansk” alternativ, som ved siden av å være inspirert av Dmowskis antisemittiske nasjonalideologi, også på generelt grunnlag var opptatt av bondens hverdag i sin politikk.

Kapittel 8

Konklusjon

Hvis man skal finne en grad av konsensus blant de historikere som har tatt for seg temaet antisemittisme i Polen i mellomkrigstiden, så er det utvilsomt radikaliseringsperioden 1935-1939 som utpeker seg. Perioden var mer preget av offisielle segregeringstiltak fra myndighetenes side, pogromer og voldsaksjoner, økonomiske boikottaksjoner av jødisk virksomhet, samt utallige tilfeller av plyndring og terrorisme av både jødiske butikker og private hjem, som overgikk aksjonene mot jødene i perioden 1921-1934 både i intensitet og omfang.

Selv om det er enighet om at det foregikk en radikaliseringsperiode i denne perioden, så har likevel forklaringsstrategiene variert. Det at "pessimister" som Heller og Melzer ser radikaliseringsperioden i Polen etter 1935 som et resultat av radikaliseringsperioden i Tyskland i samme periode vil jeg hevde har sammenheng med Holocausts lange skygge på polsk jord. Et faremoment forbundet med "Tysklandsteorien" er at den også kaster mørke skygger over den polske antisemittismens idéverden, og dermed ikke viser det unike ved de polsk-jødiske relasjonene i mellomkrigstiden. "Tysklandsteorien" antyder en rekke karakteristikk av antisemittismen i Polen som jeg vil hevde ikke var tilstede i den polske idéverdenen, samtidig som den utelater sentrale idéstrukturer og kontinuiteten innenfor polakkenes antijødiske tankegodt.

I sammenheng med det ovennevnte har jeg vist at radikaliseringsperioden av antisemittismen i de siste fire årene av Den andre polske republikk ikke fremstår som noen revolusjon etter Piłsudskis død i 1935, men snarere som et resultat av en kontinuitet av lange antijødiske tradisjoner som økte i intensitet fra 1890-årene. Allerede ved republikkens gjenfødelse etter Den første verdenskrig kan man snakke om radikaliseringsperioden av den polske antisemittismen. De antijødiske voldsaksjonene og pogromene som utspant seg under de territorielle krigene fra 1918-1921 var uten sidestykke innenfor de tidligere polske områdene, og i moderne tid bare overgått av pogromene i Russland i 1880-årene. At historikere som Davies og Lucas nedvurderer pogromene i perioden på bakgrunn av den passivitet som kunne observeres i Morgenthau og Samuels rapporter, anser jeg som nok et forsøk på å skrive antisemittismen ut av Polens historie. Det faktum at Morgenthau og Samuel var moderate i sine rapporter fra Polen vil jeg hevde har mer til felles med diplomatiets kalkulerende nøytralitetsbestrebelse. De konflikter som utspant seg umiddelbart etter Den første verdenskrig

skapte større problemer enn fredsforhandlerne satte pris på under de kompliserte forhandlingene, og de forventet uansett at konfliktene ville løse seg gjennom minoritetsavtalen. Som vist av Engel og til dels Lerski forholdt fredsforhandlerne seg i liten grad til de jødiske organisasjonene, og det er også svært lite som taler for at de tok deres synspunkter til etterretning. Jeg er av den oppfatning at det var pogromene i Polen som ledet frem til at fredsforhandlerne så behovet for en minoritetsavtale, og ikke jødiske vesteuropeiske organisasjoners lobbyvirksomhet under forhandlingene.

Minoritetsavtalen og pogromene i den konstitusjonelle fasen av den nye republikken utdypet fra første stund kilen mellom polakker og jøder, men det var en eldre myte som skulle bli brennpunktet i forestillingen om "jøden" som samfunnsnedbrytende sydebukk. Den tradisjonelle forestillingen om "pengejøden" levde videre også i mellomkrigstiden, og var utvilsomt en nyttig politisk forklaringsstrategi til Polens kritiske økonomiske situasjon. Selv om "optimister" som Marcus insisterer på at jødene var i en bedre økonomisk situasjon enn de fleste polakker, så forteller den økonomiske utviklingen i perioden 1919–1939 en annen historie. I lys av Taylor og Wolfs generelle tolkning av den økonomiske situasjonen i Polen i mellomkrigstiden og Tomaszewskis tolkning av polsk-jødiske sosioøkonomiske relasjoner, vil jeg hevde det ikke er sammenheng mellom polakkenes forestilling angående jødene sosioøkonomiske situasjon og de jødiske samfunns økonomiske virkelighet.

Polens virkelige økonomiske problem var overbefolkning på landsbygda samtidig med at de nødvendige jordbruksreformene som måtte til for å løse denne problematikken aldri ble iverksatt. Situasjonen ble betydelig forverret etter krakket i 1929, og de eneste som var fattigere enn jødene i Polen i denne perioden var bøndene. Fattigdommen var et resultat av en foreldet og ineffektiv jordbrukssektor som hadde lite til felles med jødene sosioøkonomiske posisjon. For det første eksisterte det kun et fåtall jødiske gårder i Polen. Jødene hadde allerede fra middelalderen fått forbud mot å etablere seg innenfor jordbruket, da polakkene allerede hadde et overskudd av bønder. For det andre ble jødene, spesielt innenfor det tidligere Kresy og Galicja, i rollen som mellommenn mellom bøndene og markedet i likhet med bøndene rammet av de økonomiske nedgangstidene. I den grad man kan snakke om "økonomisk antisemittisme" i Polen handler det mer om utarming av den jødiske minoriteten ved hjelp av økonomisk boikott med mål om å drive dem ut av landet, enn jødene reelle rolle innenfor polsk økonomi.

Historikere som Marcus og til dels Tomaszewskis ensidige fokus på den økonomiske dimensjonen har i likhet med "tysklandsteorien" etter min mening ført til at den egenart antisemittisk

tankegods hadde i Polen i perioden 1919–1939 har blitt oversett. Der den økonomiske krisen har blitt fremstilt som den primære årsaken til antisemittismen i Polen, vil jeg hevde at den såkalte økonomiske antisemittismen bare var et ledd i en langt mer helhetlig antijødisk idéverden i det polske samfunnet generelt. Etter min oppfatning var polakkenes antisemittiske forestillingsverden i mellomkrigstiden innenfor konteksten av deres egne tradisjoner. Dette er ikke ensbetydende med at det ikke finnes fellestrekk mellom den tyske og polske antisemittiske idéverdenen, men begge tradisjonene er også arketyper på Adornos betraktning av antisemittismen som den ”mobile fordommen”.

Den tydeligste mobiliteten finner man innenfor det kontekstuelle rammeverket i tysk og polsk nasjonalisme. Både den tyske og den polske nasjonalismen var preget av modernitetskritiske forklaringsstrukturer og fremtidspessimisme, men der tyske nasjonalister fremhevet dikotomien tysker og jøde i rasebiologisk forstand, fremhevet polske nasjonalister dikotomien katolikk og jøde i religiøs forstand. Den sekulære, ”vitenskapeliggjorte” og rasistiske moderne antisemittismen man fant i Tyskland, var uforenlig med både nasjonalistenes definisjon av etniske polakker som polsktalende katolikker, og i direkte sammenheng med førstnevnte, den polsk-katolske kirkens posisjon.

Katolisismen fremsto som en identitetsskapende kraft under hele delingsperioden, og kirken var den eneste kulturelle institusjon som i hele sitt uttrykk utad var sær-polsk til tross for delingsmaktenes forsøk på å frarøve polakkene enhver form for felles identitet. I så måte var målet om religiøs hegemoni langt eldre enn kirkens nasjonalistiske posisjonering under den andre republikk, men kirken ble tidlig på 1800-tallet avskåret fra den nasjonalistiske ”messianismen” på grunn av dens tilhørighet hos den polske revolusjonære og pluralistiske venstresiden. Ved republikkens gjenfødelse i 1919 var ”messianismen” blitt den konservative høyresidens verktøy, en linje kirken i langt større grad kunne identifisere seg med, i motsetning til den seksualiserte og liberale venstresiden innen polsk politikk. Det retoriske rammeverket innenfor høyresidens nasjonalisme ble derfor forenlig med katolisismen, og en uslåelig allianse i politisk, kulturell og nasjonal forstand. Nasjonalistenes kamp mot minoritetsgruppene innenfor det nye Polens grenser, var identisk med kirkens kamp mot religiøs pluralisme og kulturelt mangfold.

Jødene skulle uten sidestykke bli sentrale blant minoritetsgruppene innenfor det nye Polen i nasjonal-religiøs sammenheng. Antijudaismen innen kirken var like gammel som den katolske kirkens eksistens på polsk jord, og som tidligere vist gjennomgikk polsk nasjonalisme en

transformasjon fra venstreorientert pluralisme til høyreorientert antipluralisme i løpet av 1800-tallet. I forkant av Den første verdenskrig var nasjonalismen og antisemittismen etablert på høyresiden i polsk politikk – først og fremst legemliggjort gjennom Dmowskis *Endecja*.

For at kirken skulle opphøye det verdslige og geografiske Polen til ”nasjonenes Kristus” måtte det skje en betydelig endring innenfor kirkens konservative og anti-moderne tradisjon. Forandringene innen kirken må ses i sammenheng med den moderne samfunnsutviklingen som bar bud om økt sekualisering og kosmopolitisk utvikling, et bud som utfordret den ro og kulturelle ensrettingen som kirken søkte. Den polsk-katolske kirken forsto at det ikke nyttet å trekke seg tilbake, men at de måtte komme ut som nasjonens moralske og kulturelle rollemodell innenfor konteksten av moderniteten.

Kirkens tilnærming til moderniteten er likevel ikke identisk med Porters påstand om at kirken kan knyttes opp mot den moderne antisemittismen. ”Jøden” satt i sammenheng med for eksempel kommunismen, sekualiseringsprosessen eller kapitalismen ble ikke forklart gjennom rasebiologiske kvaliteter som fordret at jødene skulle betegnes som en egen rase. Jødene ble riktignok satt i forbindelse med moderne elementer som ble møtt med avsky innenfor kirken, men de moderne elementene ble gitt et religiøst og kulturelt innhold. Både kirken og den katolske pressen hevdet at jødene måtte leve adskilt fra polakkene på grunn av sin ”laverestående moral” og kultur, men ikke på grunn av at de tilhørte noen distinkt rase. Den materialisme som i følge kirken preget jødene, da de i deres øyne var selve grunnpilaren i alt fra kommunistisk til liberalistisk tankegods, hadde sammenheng med jødernes håp om en verdslig Messias som skulle forære dem rikdom og verdensmakt. Jødene var derfor på grunn av sin ”laverstående moral” og ”samfunnsforjødning” fra 1919–1939 identisk med alle Polens problemer fra både kirkens og nasjonalistenes perspektiv.

Et særpreg ved dette i utgangspunktet uforenelige samkvemet av etnisk og ekskluderende nasjonalisme og universell katolisisme er den unike ”arbeidsfordelingen”. Mens nasjonalistene la psykisk og fysisk press på det jødiske samfunnet, var kirkens oppgave renvaskelse av gjerningsmennene gjennom religiøse forsvarsstrategier. *Endecja* mobiliserte sentrale og lokale avdelinger, og manet til kamp mot jødene, en kamp som ledet til en stadig økende voldspirale gjennom hele perioden. Kirken fordømte til enhver tid voldshandlingene, men var samtidig svært ambivalente i sine uttalelser da de på samme tid lanserte doktrinen om ”nasjonalt selvforsvar”. Kjærligheten til menneskeheten og det universelle virkningsområdet den polsk-katolske kirken til alle tider hadde påberopt seg, ble i mellomkrigstiden redusert til det geografiske Polen og polakkene

som folkegruppe. I utgangspunktet skulle man ikke ta liv, men i en ”apokalyptisk kamp” mot kirkens fiender, i dette tilfellet jødene, regjerte det unntakstilstand.

Jeg vil hevde at den polsk-katolske kirke i sitt samarbeid med nasjonalistene bedrev åndelig sannhetstyranni i langt større grad enn universell sannhetssøken. Mobiliseringen av unge mennesker antyder at både kirken og *Endecja* ville operere med ”rene hender” i polsk offentlighet. Selv om begge parter bidro til det ideologiske og ”moralske” rammeverket, ble det, spesielt fra slutten av 1920-tallet, ungdoms- og studentorganisasjonene som fysisk gikk i front for å bekjempe jødenes ”samfunnsnedbrytende” virksomhet. Studentorganisasjonenes kamp i forhold til *numerus clausus*-politikken på begynnelsen av 1920-tallet, ble i løpet av et tiår forvandlet til en kamp mot jødene i Polen i sin helhet.

Mobiliseringen av unge polakker viser også en tydelig kontinuitet i forhold til den polske antisemittismen. Selv om man kan snakke om konjunkturer i forhold til hvor intenst antisemittismen kom til uttrykk, så var den hele tiden en del av den politiske hverdagen. Selv etter Piłsudskis maktovertakelse i 1926, er det tydelig at også *Sanacja* følte at de måtte ta hensyn til unge nasjonalisters krav, og som vist av Rudnicki, spesielt synliggjort gjennom *Sanacjas* fordekte *numerus clausus* politikk i 1932, og den økende nasjonaliseringspolitikken man kunne observere innenfor *Sanacjas* egne ungdomsorganisasjoner i andre halvdel av 1930-årene.

Med Piłsudskis død forsvant også den etter hvert innholdsløse polariseringen mellom Piłsudski og Dmowski i deres stats- og nasjonsteorier. I fravær av sin karismatiske og autoritære leder valgte *Sanacja* å tre inn på en antisemittisk linje i håp om å befeste sin posisjon også post-Piłsudski. At *Sanacja* ikke lyktes med å tre inn på den antisemittiske linjen, anser jeg ene og alene å ha sammenheng med kirken og høyresidens monopolisering av antisemittisme som fanesak. Det *Sanacja* gjennom OZN derimot lyktes med var å drive frem en ytterligere radikaliserings av antisemittismen i forhold til den man kunne observere på 1920-tallet og første halvdel av 1930-tallet. Fra 1938 og frem til Den andre verdenskrig var antisemittisme forbundet med prestisje på den politiske arena.

Til tross for at antisemittismen var et åpenbart faktum på den politiske arena i Polen i mellomkrigstiden, har det vært diskutert hvorvidt man kan se på antisemittismen som et massefenomen. Det at Bartoszewski forsøker å å skrive den polske bonden ut av polakkenes antisemittiske idéverden, tolker jeg det dithen at han ønsker å begrense omfanget i håp om å redusere antisemittismen til et snevert og urbant elitefenomen. Jeg er derimot av den oppfatning at den

tradisjonelle kristne antijudaismen var relativt konstant blant polakkene innenfor bondestanden både før og etter Polens frigjøring. I lys av den kritiske økonomiske situasjonen som preget mellomkrigstiden, samt den polsk-katolske kirkens forhold til nasjonale og *Endecja*-vennelige bondepartier som *Piast*, er jeg av den oppfatning at antisemittiske holdninger var vel så utbredt på landsbygda som i byene. Bartoszewski har trolig rett i at bøndene i Polen ikke var inneforstått med den kvasiintellektuelle antisemittiske ideologien i sin helhet, men at bøndene ikke fikk med seg sin egen rolle som "offer" i den antisemittiske idéverdenen anser jeg som en nedvurdering av bøndenes evne til å motta alt fra politisk propaganda til prekener. At bondekoalisjonen SL "friskmeldte" jødene i forhold til den økonomiske situasjonen i 1937, er ikke ensbetydende med at antisemittismen forsvant, men som vist av Wynot var antisemittismen av *sekundær betydning* i forhold til den kritiske økonomiske situasjonen det rurale Polen befant seg i.

Den "pessimistiske" leirens karakteristikk av antisemittismen i mellomkrigstidens Polen som ekstrem er slik jeg ser det på ingen måte blottet for sannhet. Ikke ekstremt i form av at polakkene var åpne for en utryddelsesstrategi i likhet med den man fant i Hitler-Tyskland. Likevel, ekstrem i form av at antisemittismen mot slutten av den andre republikk var så integrert i det polske samfunns selvforståelse, kultur, politikk, økonomi og religion at den var hevet over enhver kritikk. Ekstrem i form av at den omhandlet polsk kulturs være eller ikke-være, da polakkene anså seg selv som offeret på grunn av det de anså som jødenes infiltrering og "forjødning" av den polske kulturen. Antisemittismen i Polen i perioden 1919-1939 var en kompromissløs kulturkamp fremfor noe, hvor den eneste løsningen mot slutten av Den andre polske republikk var landsforvisning eller gettofisering av jødene.

Litteratur

- Brumberg, Abraham, "The Bund and the Polish Socialist Party", i Gutman, Yisrael m.fl., *The Jews of Poland between Two World Wars*, University Press of New England, USA 1989.
- Adorno, Theodor W., *The Authoritarian Personality*, Wiley Publishers, New York 1960.
- Anonymous, "Jews During the War (1918?)", i Harold B. Segel (Ed.), *Stranger in our midst. Images of the Jew in Polish Literature*, Cornell University Press/Ithaca & London, 1996.
- Aschheim, Steven E., *Brothers and Strangers. The East European Jew in German and German Jewish Consciousness*, The University of Wisconsin Press, USA 1982.
- Bartoszewski, Władysław T., *Ethnocentrism: Beliefs and Stereotypes. A Study of Polish-Jewish Relations in the Early 20th Century*, University of Cambridge, 1984.
- Bartoszewski, Władysław T., "Polish Folk Culture and the Jew", i Herbert A. Strauss, *Hostages of Modernization Bind 2*, Walter de Gruyter, Berlin 1993.
- Bauer, Yehuda, "In Search of a Definition of Antisemitism", i Michael Brown (Ed.), *Approaches to Antisemitism. Context and Curriculum*, The American Jewish Committee and The international Center for University Teaching of Jewish Civilization, New York/Jerusalem, 1994.
- Bauman, Zygmunt, *Moderniteten og Holocaust*, Vidarforlagets Kulturbibliotek, Oslo 1998.
- Berntsen, Jens Kristian, "Kyniske hasidim og kyniske ateister". *Die Neuzeit og stereotypien av den polske jøden*, Masteroppgave i historie, ved institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo, 2006.
- Beyrau, Dietrich, "Anti-Semitism and Jews in Poland, 1918-1939", i Herbert A. Strauss, *Hostages of Modernization*, Walter de Gruyter, Berlin 1993.
- Blanke, Richard, "The German Minority in Inter-War Poland and German Foreign Policy – Some Reconsiderations", i *Journal of Contemporary History*, Vol. 25, No 1., 1990.
- Cała, Alina, *The Image of the Jew in Polish Folk Culture*, The Magnes Press, The Hebrew University, Jerusalem, 1995.
- Davies, Norman *Boże Igrzysko. Historia Polski Vol. II*, Oxford University Press, New York, 2005.
- Davies, Norman, "Ethnic Diversity in 20th Century Poland", i Herbert A. Strauss, *Hostages of Modernization*, Walter de Gruyter, Berlin 1993.

- Davies, Norman, *God's Playground. A History of Poland Vol. II, 1795 to the Present*, Oxford University Press, New York, 2005.
- Davies, Norman, "Great Britain and the Polish Jews, 1918-20", *Journal of Contemporary History*, Vol. 8, No. 2, 1973.
- Davies, Norman, *Heart of Europe. The Past in Poland's Present*, Oxford University Press, Oxford/New York, 2001.
- Dawidowicz, Lucy S., *The Holocaust and the Historians*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, England, 1997.
- Dyboski, Roman, "Poland and the Problem of National Minorities", i *Journal of British Institute of International Affairs*, Vol. 2, No. 5, 1923.
- Adam Dylewski, *Where the Tailor Was a Poet*, Pascal Publishers, Poland, 2003.
- Eisenbach, Artur, "Jewish Historiography in Interwar Poland", i Gutman, Yisrael m.fl., *The Jews of Poland between Two World Wars*, University Press of New England, USA 1989.
- Eliade, Mircea, *Det hellige og det profane*, Bokklubbens kulturbibliotek, Oslo 2003.
- Endelman, Todd M., "The Legitimization of the Diaspora Experience in Recent Jewish Historiography" i *Modern Judaism*, Vol. 11, No. 2., 1991.
- Engel, David, "Perceptions of Power – Poland and World Jewry", i Dan Diner (Ed.), *Simon Dubnow Institute Yearbook*, Deutsche Verlags - Anstalt, Stuttgart München, 2002.
- Engel, David, "Poles, Jews, and Historical Objectivity", i *Slavic Review*, Vol 46, No. 3/4, 1987.
- Eriksen, Trond Berg, Håkon Harket og Einhart Lorenz, *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag*, N.W Damm & Søn AS, Oslo 2005.
- Garlicki, Andrzej, *Józef Piłsudski, 1867-1935*, Scholar Press, Aldershot England, 1995.
- Gartner, Lloyd P., *History of the Jews in Modern Times*, Oxford University Press, New York 2001.
- Gerner, Kristian, *Centraleuropas historia*, Bokförlaget Natur och Kultur, Stockholm 1997.
- Golczewski, Frank, "Rural anti-Semitism in Galicja before World War I", i Herbert A. Strauss, *Hostages of Modernization Bind 2*, Walter de Gruyter, Berlin 1993.
- Gross, Jan Thomas, *Fear. Anti-Semitism in Poland after Auschwitz*, Princeton University Press, Storbritannia, 2006.

- Gross, Jan Thomas, *Neighbours. The Destruction of the Jewish Community in Jedbawne, Poland, 1941*, Princeton University Press, Storbritannia, 2003.
- Groth, Alexander J., "Proportional Representation in Prewar Poland", i *Slavic Review*, Vol.23, No. 1, 1964.
- Gruenbaum, Yitzhak, "Why Did We Create the Minorities Bloc?", i Paul Mendes-Flohr & Jehuda Reinharz (Ed.), *The Jew in the Modern World. A Documentary History*, Oxford University Press, New York/Oxford, 1995.
- Gutman, Yisrael, "Poles and Jews between the Wars: Historic Overview", i Herbert A. Strauss, *Hostages of Modernization Bind 2*, Walter de Gruyter, Berlin 1993.
- Gutman, Yisrael, "Polish Antisemitism Between the Wars: An Overview", i Yisrael Gutman m.fl., *The Jews of Poland between Two World Wars*, University Press of New England, USA 1989.
- Hagen, William W., "Before the 'Final Solution'. Toward a Comparative Analysis of Political Anti-Semitism in Interwar Germany and Poland." i *The Journal of Modern History*, University of Chicago Press, USA 1996.
- Hagen, William W., "The Moral Economy of Popular Violence. The Pogrom in Lwów, November 1918", i Robert Blobaum (Red.), *Antisemitism and its Opponents in Modern Poland*, Cornell University, 2005.
- Harket, Håkon, *Jødestaten. Historien om en moderne ide*, Universitetsforlaget, Oslo 2001.
- Harket, Håkon, "Russland: Pogromene", i Trond Berg Eriksen, Håkon Harket og Einhart Lorenz, *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag*, N.W Damm & Søn AS, Oslo 2005.
- Haumann, Heiko, *A History of East European Jews*, Central European Press, New York, 2002.
- Heller, Celia S., *On the Edge of Destruction. Jews of Poland Between the Two World Wars*, Colombia University Press, New York, 1977.
- Heller, Celia S., "Jewish Social Status in Sociological Perspective", i Herbert A. Strauss, *Hostages of Modernization*, Walter de Gruyter, Berlin 1993.
- Hobsbawm, E. J., *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*, Cambridge University Press, U.K 1992.
- Hoffman, Eva, *Shtetl. The History of a Small Town and an Extinguished World*, Vintage, London 1999.
- Holzer, Jerzy, "The Political Right in Poland, 1918-39", i *Journal of Contemporary History*, Vol. 12, No. 3, 1977.

- Hundert, Gershon David, "Polish Jewish History", i *Modern Judaism*, Vol. 10, No. 3, 1990.
- Iggers, Georg, "The Uses and Misuses of History and the Responsibility of the Historians, Past and Present", i *Proceedings. 19th International Congress of Historical Science*, UIO, Oslo 2000.
- Jedlicki, Jerzy, "Resisting the Wave. Intellectuals against Antisemitism in the Last Years of the "Polish Kingdom"", i Robert Blobaum (Red.), *Antisemitism and its Opponents in Modern Poland*, Cornell University, 2005.
- Kassow, Samuel D., "Community and Identity in the Interwar *Shtetl*", i Yisrael Gutman m.fl., *The Jews of Poland between Two World Wars*, University Press of New England, USA 1989.
- Kertzer, David, *Unholy War. The Vatican's role in the Rise of Modern Anti-Semitism*, Macmillan Ltd, London 2002.
- Kieding, Vibeke, *Neste år i Jerusalem? Sionisme blant de norske jødene i mellomkrigstiden*, Hovedoppgave i historie - Universitetet i Oslo, 2000.
- Kjeldstadli, Knut, "Metodekommentar. Nyten av å sammenlikne", *Tidsskrift for samfunnsforskning*, årgang 29, 1988.
- Knyt, Agnieszka, *The Year 1920. The war between Poland and Bolshevik Russia*, Ośrodek KARTA, Warsaw, 2005.
- Kopperud, Øyvind, *Den kosmopolitiske Juif*, Masteroppgave i historie, ved institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo, 2005.
- Krajewski, Stanisław, *Poland and the Jews. Reflections of a Polish Polish Jew*, Wydawnictwo austeria, Kraków, 2005.
- Korzec, Paweł, "Antisemitism in Poland as an Intellectual, Social, and Political Movement", i Joshua A. Fishman (Ed.), *Studies on Polish Jewry 1919-1939. The Interplay of Social, Economic and Political Factors of a Minority for its Existence*, YIVO Institute for Jewish Research, New York, 1974.
- Kugelmass, Jack, "Bloody memories: Encountering the Past in Contemporary Poland", i *Cultural Anthropology*, Vol. 10, No 3., August 1995.
- Landau-Czajka, Anna, "Image if the Jew in the Catholic Press", i Antony Polonsky, Ezra Mendelsohn og Jerzy Tomaszewski (red.) *Polin. Studies in Polish Jewry Vol. 8, Jews in Independent Poland 1918-1939*, The Littman Library of Jewish Civilization, 2004.
- Lane, David & George Kolankiewicz, *social Groups in Polish Society*, Macmillan Press Ltd., London/NewYork, 1973.
- Laqueur, Walter, *A History of Zionism*, Schocken Books, New York 1976.

- Lerski, George J., "Dmowski, Paderewski and American Jews" i Antony Polonsky (Ed.), *Polin. A Journal of Polish-Jewish Studies. Vol. 2*, Institute for Polish-Jewish Studies, Oxford 1987.
- Levene, Mark, "Nationalism and Its Alternatives in the International Arena: The Jewish Question at Paris, 1919", i *Journal of Contemporary History*, Vol. 28, No. 3, 1993.
- Lewandowski, Józef, "History and Myth: Pińsk, april 1919", i Antony Polonsky (Ed.), *Polin. A Journal of Polish-Jewish Studies. Vol. 2*, Institute for Polish-Jewish Studies, Oxford, 1987.
- Lipski, Józef, *Diplomat in Berlin, 1933-1939*, Columbia University Press, New York/London, 1968.
- Lorenz, Dagmar C. G., "Discovering and Making Memory. Jewish Cultural Expression in Contemporary Europe", i *The German Quarterly*, Vol. 73, No. 2. 2000.
- Lorenz, Einhart, "Berlin: Fremveksten av "den moderne antisemittismen", i Trond Berg Eriksen, Håkon Harket og Einhart Lorenz, *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag*, N.W Damm & Søn AS, Oslo, 2005.
- Lorenz, Einhart og Izabela A. Dahl, "Polen og Øst-Europa i mellomkrigstiden", i Trond Berg Eriksen, Håkon Harket og Einhart Lorenz, *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag*, N.W Damm & Søn AS, Oslo, 2005.
- Lukas, Richard C., *The Forgotten Holocaust: The Poles under German Occupation, 1939-1944*, University Press of Kentucky, 1986.
- Lukowski, Jerzy og Hubert Zawadzki, *A Concise History of Poland*, Cambridge University Press, New York, 2006.
- Marcus, Joseph, *Social and Political History of the Jews in Poland 1919-1939*, Mouton Publishers, Berlin/New York, 1983.
- Marrus, Michael R., *The Unwanted: European Refugees in the Twentieth Century*, Oxford University Press, New York 1985.
- Mauersberg, Stanisław & Józef Miąso, "Recent Studies of Polish Education in the Interwar Period", i *History of Education Quarterly*, Vol.30, no.3, 1990.
- McMillan, Margaret, *Paris 1919. Six months that Changed the World*, Random House Publishers, New York, 2002.
- Melzer, Emanuel, "Anti-Semitism in the Last Years of the Second Polish Republic", i Gutman, Yisrael m.fl., *The Jews of Poland between Two World Wars*, University Press of New England, USA 1989.

- Mendelsohn, Ezra, "Interwar Poland: good for the Jews or bad for the Jews?", i Michael R. Marrus, *The Nazi Holocaust. Bnd. 5*, Mecler Westport, London 1989.
- Mendelsohn, Ezra, "Jewish Politics in Interwar Poland: An overview", i Yisrael Gutman m.fl., *The Jews of Poland between Two World Wars*, University Press of New England, USA 1989.
- Mendelsohn, Ezra, "Jewish Historiography on Polish Jewry", i Antony Polonsky, Ezra Mendelsohn og Jerzy Tomaszewski (red.) *Polin. Studies in Polish Jewry Vol. 8, Jews in Independent Poland 1918-1939*, The Littman Library of Jewish Civilization, 2004.
- Mendelsohn, Ezra, "The Jewries of Interwar Poland", i Herbert A. Strauss, *Hostages of Modernization*, Walter de Gruyter, Berlin 1993.
- Mendelsohn, Ezra, *The Jews of East Central Europe between the World Wars*, Indiana University Press – Bloomington, 1983.
- Meyer, Michael A, "The Emergence of Jewish Historiography: Motives and Motifs", i *History and Theory*, Vol. 27, No.4, Beiheft 27: Essays in Jewish Historiography, 1988.
- Micewski, Andrzej, "Polish Youth in the thirties", i *Contemporary History*, Vol. 4, Nr. 3, 1969.
- Michlic, Joanna Beata, *Poland's Threatening other*, Nebraska University Press, USA, 2006.
- Modras, Ronald, *The Catholic church and antisemitism: Poland, 1933-1939*, Published for the Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism (SICSA), The Hebrew University of Jerusalem by Harwood Academic Publishers, Amsterdam, 1994.
- Myers, David, "The Scholem-Kurzweil Debate and Modern Jewish Historiography", i *Modern Judaism*, Vol. 6, No. 3, 1986.
- Piotrowski, Tadeusz, *Poland's Holocaust. Ethnic Strife, Collaboration with Occupying Forces and Genocide in the Second Republic, 1918-1947*, McFarland & Company, Inc., Publishers, London 1998.
- Pollmann, Viktoria, *Untermieter im christlichen Haus. Die Kirche und die 'jüdische Frage' in Polen anhand der Bistumspresse der Metropole Krakau 1926-1939*, harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2001.
- Polonsky, Antony, Ezra Mendelsohn og Jerzy Tomaszewski (red.) *Polin. Studies in Polish Jewry Vol. 8, Jews in Independent Poland 1918-1939*, The Littman Library of Jewish Civilization, 2004.
- Porter, Brian, "Antisemitism and the search for a Catholic Identity", i Robert Blobaum (Red.), *Antisemitism and its Opponents in Modern Poland*, Cornell University, 2005.

- Porter, Brian, "The Catholic Nation: Religion, Identity, and the Narratives of Polish History", i *The Slavic and East European Journal*, Vol. 45, No. 2., 2001.
- Porter, Brian, *When nationalism began to hate: imagining modern politics in nineteenth-century Poland*, Oxford University Press, New York 2000.
- Prusin, Alexander Victor, *Nationalizing a Borderland. War, Ethnicity, and Anti-Jewish violence in East-Galicia, 1914-1920*, University of Alabama Press, 2005.
- Rabinowicz, Harry M. "The Battle of the Ghetto Benches", i *The Jewish Quarterly Review*, Vol. 55, No. 2, 1964.
- Rabinowicz, Harry M., *The Legacy of Polish Jewry. A History of Polish Jews in the Inter-War Years 1919-1939*, Thomas Yoseloff Publishers, New York, 1965.
- Romer, Eugene, "The Population of Poland According to the Census of 1921", *geographical Review*, Vol 13, No. 3, 1923.
- Rothschild, Joseph, "The Ideological, Political, and Economic Background of Piłsudski's Coup D'Etat of 1926", i *Political Science Quarterly*, Vol. 78, No.2, 1963.
- Rożniecki, Stan., *Det jødiske problem. Paa grundlag af iagttagelser og studier over jødeliv i Polen*, V. Pios Boghandel – Povl branner Nørregade – København, 1920.
- Rudnicki, Szymon, "Anti-Jewish Legislation in Inter-War Poland", i Robert Blobaum (Red.), *Antisemitism and its Opponents in Modern Poland*, Cornell University, 2005.
- Rudnicki, Szymon, "From *Numerus clausus* to *Numerus nullus*", i Antony Polonsky (Ed.), *Polin. A Journal of Polish-Jewish Studies. Vol. 2*, Institute for Polish-Jewish Studies, Oxford 1987.
- Stachura, Peter D., *Poland 1918-1945. An Interpretive and Documentary History of the Second Republic*, Routledge, London and New York, 2004.
- Staum, Tone, *Gud, ære og fedreland. En avhandling om nasjonalisme og katolisisme blant polske nasjonalister*, Hovedfagsoppgave i sosialantropologi, Sosialantropologisk Institutt, Universitetet i Oslo, 2002.
- Szymanowski, Zygmunt, "The Anti-Semitism of Academic Youth", i Harold B. Segel (Ed.), *Stranger in our mist. Images of the Jew in Polish Literature*, Cornell University Press/Ithaca & London, 1996.
- Taylor, J., *The Economic Development of Poland 1919-1950*, Cornell University Press, New York, 1953.

- Tomaszewski, Jerzy "Between the Social and the National – The Economic Situation of polish Jewry, 1918-1939", i Dan Diner (Ed.), *Simon Dubnow Institute Yearbook*, Deutsche Verlags - Anstalt, Stuttgart München, 2002.
- Tomaszewski, Jerzy, "Pińsk, Saturday 5 April 1919", i Antony Polonsky, *Polin: Studies in Polish Jewry, Vol. 13 - Focusing on the Holocaust and its Aftermath*, The Littman Library of Jewish Civilization, 2001.
- Tomaszewski, Jerzy, "The Civil Rights of Jews in Poland 1918-1939", i Antony Polonsky, Ezra Mendelsohn og Jerzy Tomaszewski (red.) *Polin. Studies in Polish Jewry Vol. 8, Jews in Independent Poland 1918-1939*, The Littman Library of Jewish Civilization, 2004.
- Volkov, Shulamit, *Germans Jews and antisemites: Trials in Emancipation*, Cambridge University Press, New York, 2006.
- Wandycz, Piotr S., "Historiography of the Countries of Eastern Europe: Poland", i *The American Historical Review*, Vol. 97, No. 4 Oct., 1992.
- Wandycz, Piotr S., *The Price of Freedom. A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present*, Routledge, New York, 2001.
- Weiss, John, *The Politics of Hate. Anti-Semitism, History, and the Holocaust in Modern Europe*, Ivan R. Dee Publisher, USA 2003.
- Weeks, Theodore R., "Assimilation, Nationalism, Moderization, Antisemitism. Notes on Polish-Jewish relations, 1855-1905." i Robert Blobaum (Red.), *Antisemitism and its Opponents in Modern Poland*, Cornell University, 2005.
- Wojciechowski, Mieczysław, "German Minority in Pomerania between the First and the Second World War (1920-1939)", i Jan Sziling og Mieczysław Wojciechowski, *Neighborhood Dilemmas. The Poles, the Germans and the Jews in Pomerania along the Vistula River in the 19th and 20th Century*, Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, 2002.
- Wolf, Nikolaus, *Local Comparative Advantage: Agriculture and Economic Development in Poland 1870-1970*, Diskussionsbeiträge des Fachbereichs Wirtschaftswissenschaft der Freien Universität Berlin, 2006.
- Wynot, Edward D., "A Necessary Cruelty: The Emergence of Official Anti-Semitism in Poland, 1936-39", *The American Historical Review*, Vol. 76, No. 4, 1971.
- Wynot, Edward D., *Polish Politics in Transition. The Camp of National Unity and the Struggle for Power, 1935-1939*, University of Georgia Press, 1974.
- Wynot, Edward D., "The National Minorities of Interwar Poland: An Overview", i Timothy Wiles (Red.) *Poland Between the Wars: 1918-1939*, Indiana University Polish Studies Centre, Bloomington Indiana, 1989.

Wynot, Edward D., "The Polish Peasant Movement and the Jews, 1918-1939", i Gutman, Yisrael m.fl., *The Jews of Poland between Two World Wars*, University Press of New England, USA 1989.

Żbikowski, Andrzej "Poles and Jews in the Kresy Wschodnie – Interethnic Relations in the Borderlands, 1918-1939", i Dan Diner (Ed.), *Simon Dubnow Institute Yearbook*, Deutsche Verlags - Anstalt, Stuttgart München, 2002.

Østerud, Øyvind, *Hva er nasjonalisme?*, Universitetsforlaget AS, Oslo 1997.

Internett

Cassidy, Edward Idris (ed.), *We remember: A reflection on the Shoa*,
[http://www.vatican.va/roman_curia/
pontifical_councils/chrstuni/documents/rc_pc_chrstuni_doc_16031998_shoah_
en.html](http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/documents/rc_pc_chrstuni_doc_16031998_shoah_en.html)

Den polske ambassaden i Ljubljana,
<http://www.poland-embassy.si/eng/poland/history4.htm>

Holberg, Tom, *The Civil Code: an Overview*,
http://www.napoleon-series.org/research/government/c_code.html

Museum of Tolerance. Multimedia Learning Center,
<http://motlc.learningcenter.wiesenthal.org/pages/t020/t02075.html>

PolandGenWeb,
<http://www.rootsweb.com/~polwgv/p1918.html>

U.S Citizenship and immigration Services:
<http://uscis.gov/graphics/aboutus/history/articles/OVIEW.html>

Forkortelser:

ONR – *Obóz Narodowo Radykalny* [Den radikale nasjonalistfløyen]

OZN – *Obóz Zjednoczenia Narodowego* [Nasjonal enhet]

PPS – *Polska Partia Socjalistyczna* [Det polske sosialistpartiet]

PSL – *Polskie Stronnictwo Ludowe* [Det polske folkepartiet]

SL – *Stronnictwo Ludowe* [Folkepartiet]

YIVO – *Yidischer Visnshaftlekher Institut* [Det jødiske vitenskapelige institutt]